ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE

2

TOMUL 24

1973

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, str. Gutenberg 3 bis, sectorul VI.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la Întreprinderea ROMPRESFILATELIA, căsuţa poştală 2001, telex 011631-Bucureşti, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: str. I. C. Frimu nr. 11 Bucureşti

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE

TOMUL 24 Nr. 2 1973

SUMAR

Pag.

SCIV, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 177—368

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 24 **N° 2** **1973**

SOMMAIRE

CÎTEVA ASPECTE PRIVIND OSCILAȚIILE CLIMATULUI DIN PLEISTOCENUL SUPERIOR ÎN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI

DE

MARIN CÂRCIUMARU

Studiile privind pleistocenul, în ultimii ani tot mai numeroase și diverse, au creat premisele elucidării unor aspecte multiple din evoluția paleogeografică a teritoriilor cercetate. Rezultatele obținute de o serie de discipline, la prima vedere cu un caracter poate prea tehnicist, au oferit în final largi posibilități de a formula concluzii paleoclimatice. Una din cele mai utilizate metode asupra evoluției climei de-a lungul timpurilor este analiza sporo-polinică. Datorită cercetării polinice intense s-a reușit stabilirea cu mai multă precizie a oscilațiilor climatului din ultima perioadă glaciară a pleistocenului — perioada würmiană. Dacă cercetările litostratigrafice, faunistice sau geomorfologice, au trasat liniile generale ale oscilațiilor climei în timpul würmului, analizele de polen au meritul, pe de o parte în conturarea mai expresivă a acestor oscilații stabilind particularitățile fiecăreia, iar pe de altă parte în dezvăluirea existenței unor perioade de încălzire mai greu sesizabile prin alte metode.

Pentru înțelegerea mai clară a aspectelor relevate de analiza polinică a sedimentelor din SV Transilvaniei, vom trece succint în revistă principalele interstadii würmiene din Europa Centrală și de nord, precum și unele concepții privind denumirea acestora, ca și motivele care au determinat abandonarea unor numiri frecvent întrebuințate în urmă cu cîțiva ani.

INTERSTADIUL AMERSFOORT

Interstadiul Amersfoort a fost pus în evidență în anul 1961 de către W. H. Zagwijn, în localitatea olandeză cu același nume, situată pe rîul Eem [1]. În perioada de timp care se suprapune acestui interstadiu se dez-

[1] T. van der Hammen, G. C. Maarleveld, J. C. Vogel and W. H. Zagwijn, Geologie en Mijnbouw, 46, 1967, p. 79—95.

S C I V, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 179—205

volta în Danemarca o vegetaţie de stepă şi desişuri de *Betula nana* şi *Juniperus communis*, în Germania de nord se instalaseră pădurile pioniere de *Betula*, iar în Olanda pădurea pioneră de *Betula* era succedată de o taiga clară de *Pinus-Betula* [2].

Deoarece pentru interstadiul Amersfoort există doar o singură datare, nu se poate preciza perioada de timp cît a durat. Analiza C 14 indică vîrsta de 61 550 î.e.n., fără a se putea preciza dacă această cifră reprezintă începutul sau sfîrşitul acestui interstadiu [3].

INTERSTADIUL BRÖRUP

Descoperit în localitatea Brörup, situată în jumătatea sudică a Danemarcei, acest interstadiu a fost surprins ulterior, prin analize de polen, în nenumărate secvenţe din Europa. Aşa după cum indică extensiunea mare a grupărilor forestiere cu caracter termofil interstadiul Brörup a fost cel mai cald din întreaga perioadă würmiană. În timpul său, în ţările mai nordice ale Europei pădurea pionieră de *Pinus* şi *Betula* este rapid înlocuită cu grupări de arbori formate în primul rînd din Picea şi *Almus*, iar în al doilea rînd de o serie de arbori cu frunza lată cum ar fi *Quercus*, *Ulmus*, *Corylus*, *Carpinus şi Tilia*.

Două datări de C 14 extreme fixează pentru acest interstadiu vîrsta de 1 700 ani.

Gr. N. 1470, Brörup Hotel Bog B P_2 : 57 150 î.e.n.

Gr. N. 1475, Chelford : 58 850 î.e.n. [4].

INTERSTADIUL ODDERADE

Existenţa acestui interstadiu a fost dovedită pentru prima dată de către Fritz-Rudolf Averdieck, în Danemarca [5]. Molidul şi copacii cu frunza căzătoare, bine reprezentaţi în timpul interstadiului Brörup, se restrîng foarte mult în timpul interstadiului Odderade.

Dotarea C 14, efectuată chiar în secvenţa de la Odderade precizează că acest interstadiu s-a desfăşurat între următorii ani:

Gr. N. 4157 Odderade 54 750 î.e.n.

Gr. N. 4671 Odderade 56 150 î.e.n.[6].

INTERSTADIUL (OSCILAŢIA) MOERSHOOFD

Termenul de interstadiul Moershoofd a fost întrebuinţat pentru prima dată de W. H. Zagwijn şi Paepe [7] pentru a caracteriza o vegetaţie

---

[2] B. Bastin, Annales de la Société Géologique de Belgique, 93, 1970, 3, p. 554—555.

[3] T. van der Hammen, G. C. Maarleveld, J. C. Vogel and W. H. Zagwijn, *loc. cit.* p. 88.

[4] B. Bastin, *loc. cit.*, p. 555—559.

[5] F. R. Averdieck, Schriftenaustausch des Geologischen Landesamtes Schleswig-Holstein, 14, 1967, p. 101—125.

[6] F.R. Averdieck, *loc. cit.*, p. 122—123.

[7] W. H. Zagwijn, R. Paepe, Eiszeitalter und Gegenwart, 19, 1968, p. 129—146.

de tundră surprinsă în Olanda, fază de tundră ce ar constitui totuşi o încălzire a climei faţă de peisajul de deşert polar care precede şi urmează după această fază.

Bruno Bastin consideră nejustificată atribuirea valorii de interstadiu acestei faze care nu se evidenţiază printr-o revenire masivă a esenţelor lemnoase [8], considerînd-o doar o oscilaţie climatică.

Interstadiul sau oscilaţia Moershoofd s-a desfăşurat între 44 300 î.e.n. şi 41 550 î.e.n. [9].

INTERSTADIUL LAUFEN

Interstadiul Laufen este corespondentul interstadiului Hengelo surprins în Olanda de către T. van der Hammen, G. C. Maarleveld, J.C. Vogel şi W. H. Zagwijn [10].

Bruno Bastin consideră că în starea actuală a cunoştinţelor noţiunea de „interstadiu Hengelo" este foarte puţin susţinută de o bază solidă[11] (la data apariţiei articolului său, descoperitorii interstadiului Hengelo nu publicaseră diagrama polinică, concluziile lor bazîndu-se mai mult pe unele paralelizări cu anumite strate în care s-au descoperit macrofosile).

Pentru aceasta adoptăm noţiunea de interstadiul Laufen, frecvent întrebuinţată în Franţa [12], ca şi într-o serie de lucrări recente privind unele sedimente din Spania [13] sau nordul Greciei [14].

Durata interstadiului Laufen este precizată de două datări extreme executate în Siberia:

Tungunsca — 35 050 î.e.n.
Nyimade — 38 810 î.e.n. [15].

INTERSTADIUL ARCY-STILLFRIED B

Arlette Leroi-Gourhan a stabilit prin analizele polinice din straturile de la Arcy-sur-Cure succesiunea a două oscilaţii temperate reprezentînd două faze de extensiune forestieră, despărţite printr-o perioadă scurtă de retragere a pădurii [16]. Autoarea citată întrebuinţează pentru această dublă oscilaţie denumirea de Arcy-Paudorf. Întrucît termenul de Paudorf, aşa după cum recunoaşte însăşi Arlette Leroi-Gourhan, într-un articol apărut ulterior [17], trebuie abandonat din motive pe care le vom

[8] B. Bastin, *loc. cit.*, p. 558.

[9] Arl. Leroi Gourhan, Bulletin de l'Association française pour l'étude de Quaternaire, 4, 1968, p. 281—287.

[10] T. van der Hammen, G. C. Maarleveld, J. C. Vogel and W. H. Zagwijn, *loc. cit.*, p. 79—95.

[11] B. Bastin, *loc. cit.*, p. 557.

[12] Arl. Leroi Gourhan, *loc. cit.*, p. 281—287.

[13] F. Florschütz, J. Menéndez Amor, and T. A. Wijmstra, Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 10, 1971, p. 233—264.

[14] T. A. Wijmstra, Acta Botanica Neerlandica, 18, 1969, 4, p. 511—527.

[15] Arl. Leroi Gourhan, *loc. cit.*, p. 281—287.

[16] Arl. Leroi Gourhan et A. Leroi Gourhan, Gallia préhistoire, 8, 1964, p. 1—35.

[17] Arl. Leroi Gourhan, *loc. cit.*, p. 284—285.

aminti mai jos, adoptăm în locul său pe cel de Stillfried B, propus de Bruno Bastin [18].

Srodon [19] şi Mamakova [20] descriu pentru această perioadă în Polonia o vegetaţie de „tundră-parc" cu *Pinus*, *Picea*, *Larix*, *Juniperus* şi unele foioase cum ar fi *Alnus*, *Betula*, *Populus*, cantonate în văile rîurilor şi locurile mai adăpostite.

Două datări de C 14, fixează o durată de circa 4 250 ani pentru interstadiul Arcy-Stillfried B.

Gr. N. 2092, Dolní Véstonice 3 — 26 350 î.e.n.
Gr. N. 5111, Dobra 30 600 î.e.n. [21].

INTERSTADIUL LAUGERIE-LASCAUX

Compus din două oscilaţii, acest interstadiu a fost oglindit în diagramele polinice din straturile paleolitice din peşterile franceze. Prima oscilaţie este caracteristică părţii mijlocii a solutreanului, iar a doua este specifică primei părţi a magdalenianului [22].

Două datări conferă acestui interstadiu durata de circa 2 000 de ani:

Gr. N. 1632, Lascaux — 15 240 î.e.n.
Gr. N. 5499, Abri Fritsch — 17 250 î.e.n. [23].

OSCILAŢIILE BÖLLING ŞI ALLERÖD

Partea de sfîrşit a Würmului se caracterizează prin două oscilaţii denumite Bölling şi Alleröd, descrise în numeroase diagrame care se suprapun perioadei de trecere de la pleistocen la holocen. În diagrama oferită de sedimentul de sub adăpostul Lagopéde din Franţa, Arlette Leroi-Gourhan sesizează existenţa unui Pre-Bölling între interstadiul Lascaux şi oscilaţia Bölling.

La o serie de termeni, pînă nu demult timp intens întrebuinţaţi pentru desemnarea unor interstadii würmiene, din diferite motive trebuie să se renunţe. Printre aceştia, poate cel mai utilizat cu cîţiva ani în urmă era cel de interstadiul Paudorf. Faptul că studiile malacologice din solul Paudorf (staţiunea eponimă), efectuate de J. Demek, J. Kukla şi colab., au evidenţiat la partea inferioară a acestui sol o faună interglaciară eemiană, impune abandonarea acestei denumiri. Bruno Bastin recomandă înlocuirea denumirii de Paudorf cu cea de Stillfried B. [24].

Al doilea termen care a fost folosit intens ca un interstadiu würmian este cel de Göttweig. O serie de datări C 14 au determinat ataşarea acestui interstadiu la interglaciarul Riss-Würm [25].

---

[18] B. Bastin, *loc. cit.*, p. 548.
[19] A. Srodon, Acta palaeobotanica, 9, 1968, *1*, p. 3—27.
[20] K. Mamakova, Acta palaeobotanica, 9, 1968, *1*, p. 29—44.
[21] A. Srodon, *loc. cit.*, p. 6.
[22] Arl. Leroi Gourhan, *loc. cit.*, p. 285.
[23] B. Bastin, *loc. cit.*, p. 560.
[24] *Ibidem* p. 548.
[25] J. Fink, Eiszeitalter und Gegenwart, 15, 1964, p. 229—235.

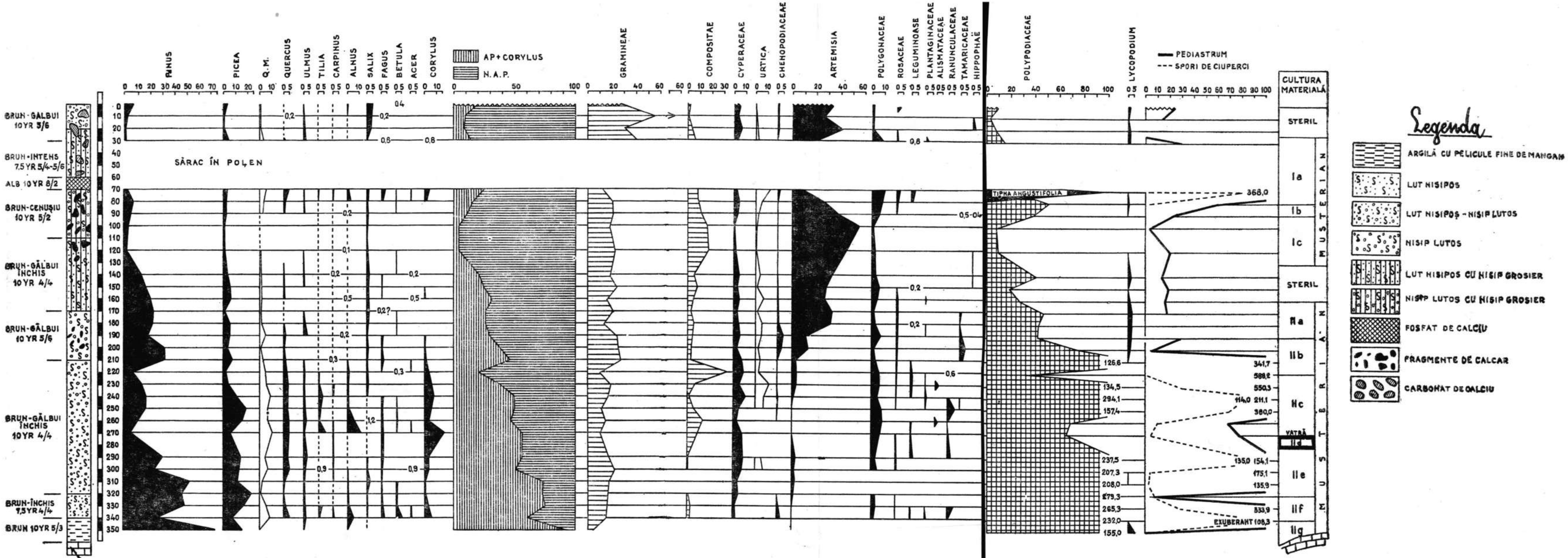

Fig. 1. Diagrama polinică a sedimentului din Peștera Curată (Nandru).

Așezarea geografică a sedimentelor analizate

Peștera Curată și Peștera Spurcată, foarte apropiate una de cealaltă, sînt situate în vestul munților Poiana Ruscă, de-a lungul apei Petacului, afluent pe stînga Cernei. Ambele peșteri au fost săpate într-un pinten de calcare cristaline, retezate de apa Petacului în apropierea satului Nandru, com. Peștișul Mic. Altitudinea absolută a celor două peșteri este de circa 300 m., ele dominînd firul apei cu aproximativ 75—100 m.

Peștera Bordul Mare este situată în depresiunea Hațeg-Pui, în apropierea comunei Ohaba-Ponor. Peștera a fost săpată în calcare jurasice la o înălțime de circa 650 m altitudine absolută.

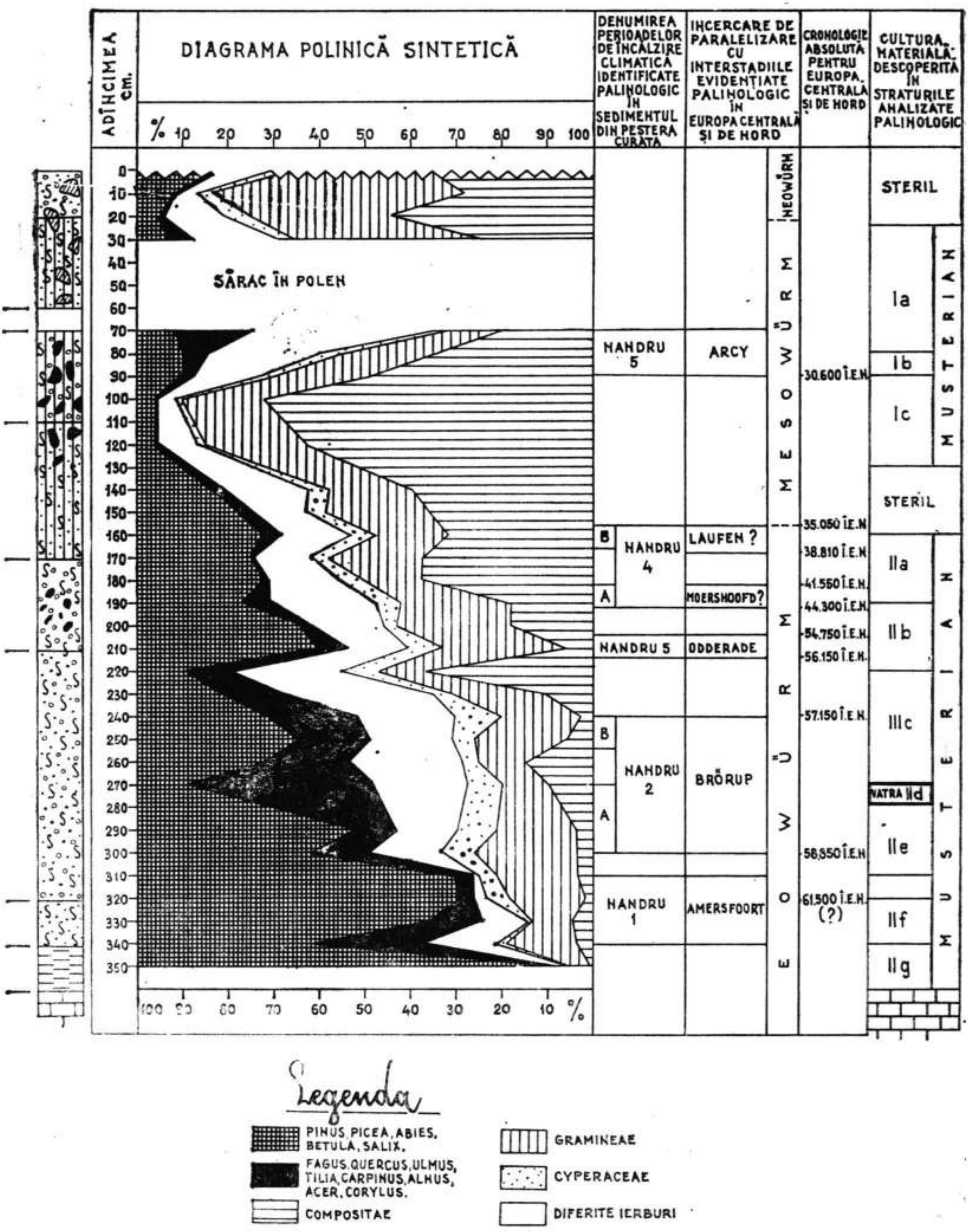
Descrierea litostratigrafică

Peștera Curată (fig. 1, 2)

0—20 cm	nisip lutos — lut nisipos. Brun gălbui (10 Y R 5/6). Astructurat spre masiv, friabil, poros. Fragmente numeroase întărite cu carbonat de calciu.
20—60 cm	lut nisipos cu nisip grosier. Brun intens (7,5 Y R 5/4—5/6). Astructurat masiv (poliedric). Fragmente fine de calcar.
60—70 cm	fosfat de calciu (10 Y R 8/2)
70—110 cm	nisip lutos cu nisip grosier. Brun cenușiu (10 Y R 5/2). Astructurat masiv, friabil.
110—170 cm	lut nisipos cu nisip grosier. Brun gălbui închis (10 Y R 4/4). Astructurat masiv, foarte friabil. Depuneri groase ferimanganice pe fragmentele groase din material.
170—210 cm	nisip lutos. Brun gălbui (10 Y R 5/6). Astructurat masiv, foarte friabil.
210—270 cm	lut nisipos-nisip lutos. Brun gălbui închis (10 Y R 4/4). Friabil, astructurat masiv cu fragmente de carbonat de calciu.
270—320 cm	lut nisipos spre nisip lutos. Brun gălbui închis (10 Y R 4/4). Astructurat masiv, foarte friabil.
320—340 cm	lut nisipos. Brun închis (7,5 Y R 4/4). Astructurat masiv (poliedric). Fragmente de carbonat de calciu.
340—360 cm	argilă cu pelicule fine de mangan. În apă se desface în foițe milimetrice demonstrînd că depunerea s-a făcut succesiv pe patul peșterii. Culoarea brună (10 Y R 5/3).

Peștera Spurcată (fig. 3, 4).

0—10 cm	lut nisipos. Culoare brună (10 Y R 5/4)
10—70 cm	lut nisipos. Culoare brun intens (7,5 Y R 5/4 — 5/6) Structură poliedrică, subangulară mică, friabil. Fragmente de calcar cu pelicule de carbonat de calciu.
70—110 cm	lut nisipos — nisip lutos. Culoare brun-gălbui (10 Y R 5/6). Friabil, lipsit de fragmente de calcar.
110—200 cm	lut nisipos. Culoare brună (10 Y R 5/4). Friabil, structură poliedrică mică cu fragmente de calcar. Apar separații feruginoase.

ig. 2. Diagrama polinică sintetică a sedimentului din Peştera Curată (Nandru).

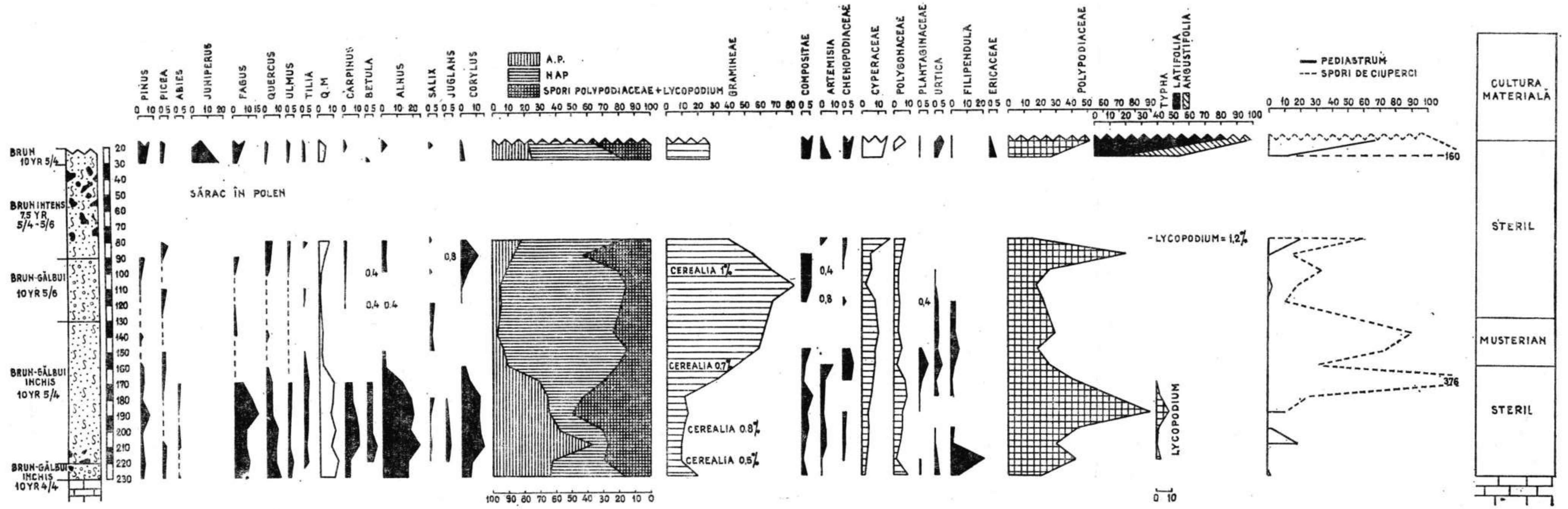

Fig. 3. Diagrama polinică a sedimentului din Peştera Spurcată (Nandru).

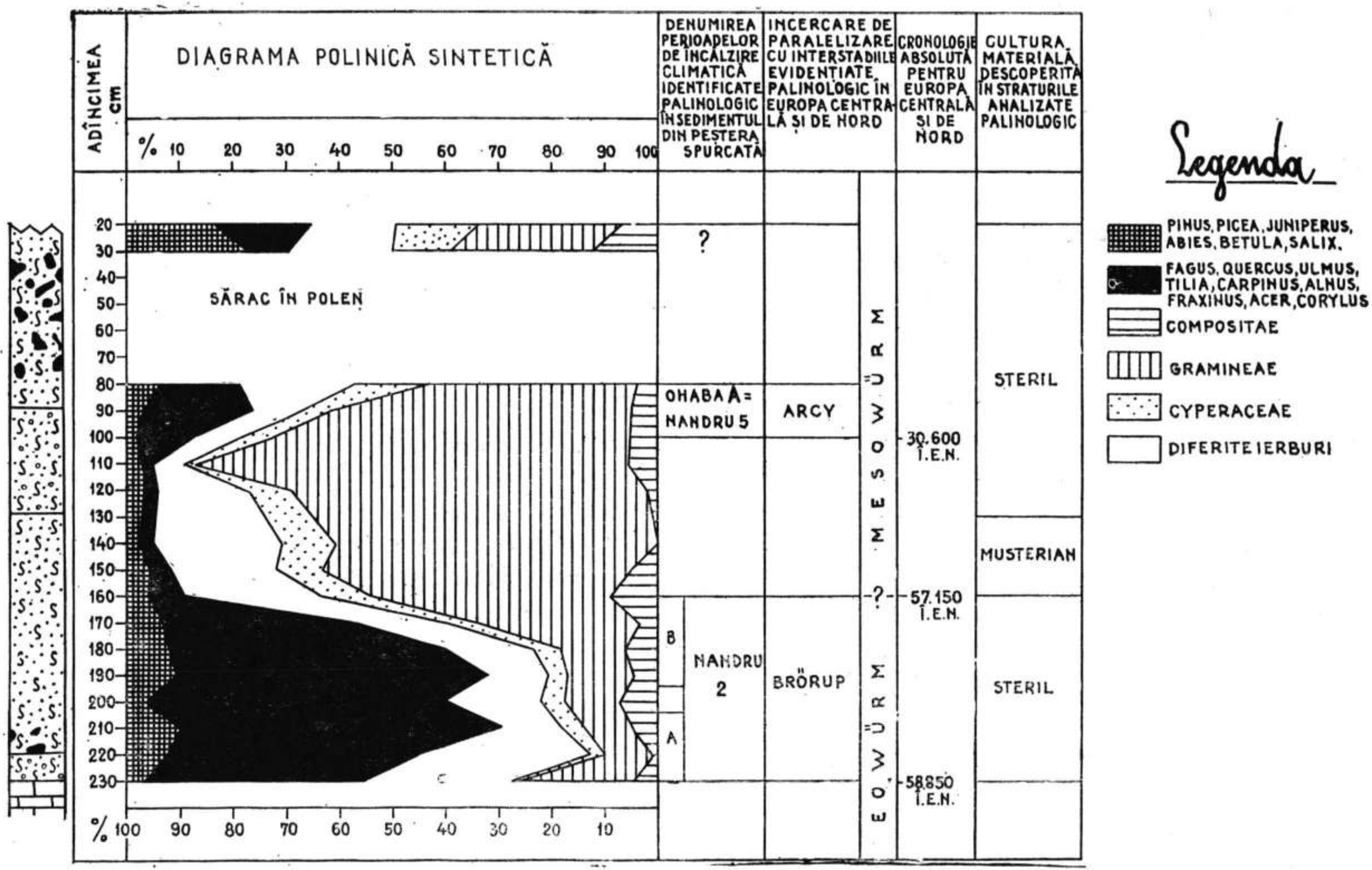

Fig. 4. Diagrama polinică sintetică a sedimentului din Peștera Spurcată (Nandru).

200—210 cm nisip lutos. Culoare brun gălbui închis (10 Y R 4/4). Structură poliedrică foarte mică, friabil.

Peştera Bordul Mare (fig. 5, 6).

0—20 cm nisip lutos. Brun-gălbui (10 Y R 5/6). Astructurat masiv spre poliedric, angular. Fragmente de calcar.

20—70 cm lut nisipos spre nisip lutos. Brun gălbui (10 Y R 5/6). Astructurat spre poliedric mic. Friabil în stare umedă. Fragmente de calcar angular.

70—130 cm nisip lutos. Brun intens (7,5 Y R 5/6). Astructurat masiv spre poliedric angular. Friabil, poros. Fragmente angulare de calcar.

130—180 cm lut nisipos. Brun gălbui închis (10 Y R 4/4). Structură granulară.

180—210 cm lut nisipos. Brun gălbui închis (10 Y R 5/4—4/4). Structură poliedrică subangulară mică. Fragmente de calcar şi carbonat de calciu.

210—230 cm lut nisipos. Brun-gălbui (10 Y R 5/6). Structură poliedrică mică. Mai mult de 50% fragmente de calcar.

Colectarea probelor şi modul de calcul al procentelor din diagramele polinice.

Extragerea probelor pentru analiza polinică a fost facilitată de păstrarea în bune condiţii a unor profile rezultate din săpăturile arheologice efectuate cu circa 15 ani în urmă[26].

Probele au fost colectate din 10 în 10 cm ţinîndu-se seama de straturile arheologice dezvelite în urma săpăturilor. Cultura materială care se suprapune perioadei de timp în care s-a făcut sedimentarea depozitelor analizate a fost atribuită musterianului.

Fiecare gen sau specie a fost calculat raportîndu-se la suma totală a grăuncioarelor de polen numărate în care nu s-au inclus sporii de *Polypodiaceae*, *Lycopodium*, *Pediastrunum*, sporii de ciuperci. Aceştia nu au fost incluşi nici în calculul A.P. (Arbor polen)—N.A.P. (Non arbor polen) cu excepţia peşterii Spurcate unde acest raport cuprinde *Polypodiaceele* şi *Lycopodium*.

Analiza polinică

Peştera Curată

Depunerea argilei de pe patul peşterii (350—360 cm), aşa după cum reiese din diagramă (fig. 1) s-a făcut într-un climat rece şi umed în care *Pinus* însuma 73,0% din totalul grăuncioarelor de polen. Alături de pin mai vegetau *Picea* (15,0%), foarte puţine graminee (4,6%), deosebit de multe *Polypodiaceae* (155,0%), *Lycopodium* (6,0%) şi cu totul sporadic *Ulmus*, *Alnus* şi *Artemisia*. Climatul era probabil foarte asemănător cu cel din zona subalpină actuală a Carpaţilor româneşti.

[26] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Al. Bolomey, Materiale, 3, 1957, p. 29—37; C. S. Nicolăescu-Plopşor, Materiale, 5, 1959, p. 22—29; C. S. Nicolăescu-Plopşor, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 129—140.

Căderea procentelor pinului este destul de rapidă, astfel că la 340 cm ajunge la mai puțin de 25%. Reducerea pinului este urmată de afirmarea atît a foioaselor (*Quercetum mixtum* = Q.M. = 7,6%; *Betula* = = 5,3%; *Alnus* = 5,0%), cît și a molidului (23,4%).

Este evidentă încălzirea climatului față de perioada anterioară. Se păstrează totuși din faza anterioară o ușoară nuanță rece și destulă umiditate indicată și de manifestarea mai viguroasă a molidului. În cadrul ierboaselor, ferigile ajung la maxima lor dezvoltare (565,3%), iar gramineele înregistrează o ușoară creștere (17,3%).

Peisajul general rămîne cel de pădure (A.P. nu scade sub 60%) în cadrul căruia coniferele (*Pinus*, *Picea*), continuă să dețină un rol însemnat. Demnă de remarcat este valoarea maximă a mesteacănului (5,3%) care se suprapune perioadei de trecere de la faza cu pin abundent la faza în care își fac apariția arborii cu frunza lată.

Perioada de sedimentare cuprinsă între 340 și 310 cm considerăm că aparține unei prime faze de încălzire a climatului pe care o notăm *Nandru 1* (fig. 2).

Începînd de la 310 cm pinul înregistrează o a doua reducere valorică care de la 290 cm este acompaniată de o puternică evidențiere a elementelor termofile. Arinul (11,2%), molidul (18,9%), alunul (15,2%), stejărișul amestecat [stejarul (4,6%), ulmul (1,6%), teiul (5,2%)] alături de ceilalți arbori cu frunza căzătoare ajung să dețină rolul principal în peisajul forestier al acestei perioade.

Climatul temperat al acestei faze cuprinsă între 300 și 240 cm se caracteriza printr-o umiditate crescută și o temperatură probabil puțin mai rece ca cea de azi. Umiditatea climatului este relevată atît de răspîndirea arinului, cît și de curba bine dezvoltată a cyperaceelor (10,1%), care în această perioadă înregistrau răspîndirea maximă.

O revenire ușoară a pinului împarte această fază de încălzire denumită *Nandru 2* în două subfaze: *Nandru 2 A* și *Nandru 2B*.

În faza *Nandru 2* peisajul rămîne ca și-n faza *Nandru 1*, cel de pădure închisă, chiar dacă aspectul diagramei oglindește o restrîngere generală a pădurii.

Această situație este foarte posibil să rezide din faptul că pinului i se limitează foarte mult suprafața pe care o ocupa mai înainte datorită expansiunii puternice a foioaselor și molidului. Foioasele care deși au ocupat poate întregul teren cedat de pin nu au posibilitatea de a produce aceeași cantitate mare de polen pe care o producea pinul, știut fiind că acesta din urmă posedă o producție polinică mult superioară foioaselor. În acest fel se explică tentația, la prima vedere, de a trage concluzia că faza *Nandru 2*, o fază umedă și destul de caldă, a coincis cu restrîngerea generală a pădurii. În realitate, pădurea nu numai că nu a pierdut din suprafața ocupată anterior, dar probabil chiar a mai cîștigat ceva teren.

O diminuare reală și destul de importantă a pădurii se produce la 220 cm cînd se înregistrează o primă fază în care peisajul de stepă este destul de pregnant. Interesant este faptul că nota stepică a acestei faze de răcire este dată de extensiunea compositelor. Gramineele și chiar cyperaceele prezintă valori mai scăzute decît în faza anterioară. Puțin riguroasă și destul de scurtă, această fază de răcire a climatului nu a reu-

șit să îndepărteze și să distrugă întru totul elementele termofile ci numai să le reducă suficient de mult în raport cu marea răspîndire ce o aveau în *faza Nandru 2.* Caracterul fitogeografic al acestei faze reci este cel de stepă cu exemplare răzlețe de pin și indivizi izolați de arbori cu frunza lată cantonați mai cu seamă în locurile adăpostite, de-a lungul văilor. Nota stepică și uscăciunea climatului este relevată printre altele și de prezența în cea mai mare cantitate din întregul profil a efedrei (3,2%), precum și de reducerea masivă a ferigilor (31,3%).

La 210 cm pădurea revine pentru a treia oară prin extensiunea în primul rînd a pinului și mai puțin a molidului. Aspectul fitogeografic era cel de silvostepă, iar caracterul climatic tindea să se apropie de cel din faza *Nandru 1*, cu remarca că nu prezenta o umiditate așa de mare, iar temperatura medie anuală era probabil ceva mai scăzută.

Notăm această fază de revenire a pădurii și implicit de încălzire climatică, *Nandru 3.* În faza *Nandru 3* aportul masiv al molidului, arinului și stejărișului amestecat, specific fazei de încălzire *Nandru 2*, se reduce foarte mult, nota dominantă a componenței pădurii fiind conturată în această fază de răspîndirea în principal a pinului și numai în mică măsură a molidului și copacilor termofili. În cadrul ierboaselor, rolul gramineelor se accentuează din nou pe cînd compositele, bine reprezentate în faza rece plasată între faza de încălzire *Nandru 2* și *3*, se diminuează extrem de mult. Ferigile, pentru ultima dată în profilul din Peștera Curată reușesc să mai depășească procentele de 100% (Polypodiaceae 126,6%).

Începînd de la 200 cm pădurea se restrînge din nou, iar la 190 cm se remarcă o ușoară întoarcere a elementelor termofile alcătuite mai cu seamă din stejăriș mixt (4,5%) și fag (1,1%) și mai puțin mesteacăn și arin.

O nouă restrîngere a pădurii în general și a arborilor cu frunza căzătoare în special este urmată la 160 cm de o sensibilă revenire a copacilor cu pretenții termofile.

Această slabă și dublă oscilație a climatului am denumit-o *Nandru 4*, iar cele două subfaze: *A* (190—180 cm) și *B* (165—155).

Faza *Nandru 4* reprezintă ultima pulsație a pădurii, după care urmează o restrîngere generală, foarte puternică și categorică a peisajului forestier, stepa acoperind aproape întreaga suprafață ocupată anterior de pădure. Procentele arborilor scad la 4%, iar aportul arborilor cu frunza căzătoare la alcătuirea sumei de A.P. devine nul. Stepa deține valori impresionante de peste 95%, ceea ce conferă peisajului o notă caracteristică. Climatul acestei perioade este foarte uscat și deosebit de rece, fapt dovedit și de componența stepică în care numai *Artemisia* deține mai mult de 55% alături de graminee (17,1%) și celelalte specii de composite (15,7%). Ferigile se restrîng de la procente de peste 550% cît însumau de exemplu în timpul fazei *Nandru 1*, la valori de numai 8% indicînd uscăciunea și rigurozitatea climatului din aceste vremuri.

Această fază (150—90 cm) reprezintă răcirea maximă a climei pentru perioada căreia i se suprapune sedimentul analizat și cu siguranță ea coincide dezvoltării extreme a glaciațiunii în zona montană din imediata apropiere.

La 90 cm climatul începe să se încălzească, fapt indicat de apariția și răspîndirea rapidă în continuare a copacilor cu deosebite afinități ter-

mofile. Astfel între 80 și 70 cm într-un sediment reprezentînd conform analizelor preliminare privind mineralele grele, analiza chimică totală, analiza termodiferențială, termogravimetrică și raze X, un fosfat de calciu format în interiorul peșterii, procentul arborilor cu frunza căzătoare ajunge la peste 15% (*Q.M* = 5,7%; *Fagus* = 3,3%; *Alnus* = 3,4%; *Corylus* = 3,8% etc.)[27].

Perioada de sedimentare cuprinsă între 90 și 70 cm a fost notată *Nandru 5*, ea reprezentînd ultima fază de încălzire a climei reoglindită de analiza polinică a depozitului din Peștera Curată.

Din păcate, pe o grosime de 40 cm, reprezentînd un sediment foarte bogat în carbonat de calciu rezultat dintr-o intensă spălare a calcarului și odată cu aceasta probabil și a polenului, nu s-a putut constitui suma minimă necesară efectuării unei statistici polinice concludente.

Secvența cuprinsă între 20 și 30 cm reprezintă după toate aparențele sfîrșitul fazei de încălzire *Nandru 5*.

Începînd de la 20 cm spre suprafață răcirea climei este din nou foarte evidentă, valorile copacilor termofili fiind extrem de scăzute (A.P. =8,5% din care Q.M. =0,6%). Ierboasele întrunesc peste 91%, fiind formate cu precădere din graminee (peste 55%) și composite (mai mult de 40%).

Din nefericire partea superioară a depozitului din această peșteră a fost intens afectată de o serie de săpături arheologice executate cu mulți ani în urmă, ca și de vicisitudinile naturii timp de circa 15 ani cît a durat intervalul de la întreruperea săpăturilor arheologice sistematice și pînă la colectarea probelor pentru analiza polinică.

Peștera Spurcată

Peștera Spurcată a oferit condiții de sedimentare și probabil de locuit pentru omul primitiv mult mai tîrziu decît Peștera Curată. Profilul analizat din această peșteră începe să se depună abia la începutul fazei de optim climatic identificată în Peștera Curată și denumită *Nandru 2 A* (fig. 3). Condițiile rămîn favorabile unei sedimentări normale tot timpul fazei *Nandru 2* (*A* și *B*), după care peștera nu mai oferă posibilitatea unei depuneri normale (fig. 4). Nu este exclus ca la sfîrșitul fazei *Nandru 2* peștera să devină foarte umedă și să activeze o scurgere superficială lentă care a împiedicat sedimentarea în timpul fazelor *Nandru 3* și *4* (*A* și *B*), faze evidențiate în Peștera Curată și care lipsesc în Peștera Spurcată.

Suprapunînd cele două diagrame, din Peștera Curată și Peștera Spurcată, se observă cîteva aspecte care pledează în favoarea ipotezei existenței unei remanieri în Peștera Spurcată.

Acestea sînt :

— secvența surprinsă în Peștera Spurcată între 230 și 160 cm adîncime ce corespunde prin amploarea sa, ca și prin caracteristicile fitogeografice și climatice generale fazei *Nandru 2* (*A* și *B*).

---

[27] Analiza de minerale grele a fost efectuată de către Venera Codarcea de la Institutul geologic; analiza chimică totală de către Erna Călinescu; analiza termodiferențială și termogravimetrică de către D. Todor; ultimii doi de la Întreprinderea geologică de prospecțiuni; razele X de către Florica Popescu de la Institutul geologic. Tuturor le mulțumim și pe această cale.

— în timp ce în Peştera Curată trecerea de la faza *Nandru 2 B* la perioada rece care o desparte de faza *Nandru 3* este marcată printr-o scădere progresivă şi nu aşa de categorică a copacilor termofili, în Peştera Spurcată restrîngerea copacilor termofili este atît de bruscă şi viguroasă încît este foarte greu de presupus un salt valoric de la 50% la 6%, de-a lungul unei perioade de sedimentare de numai 20 cm, cauzat de o rapidă schimbare a climei.

— trăsăturile generale ale fazei de răcire maximă din cele două peşteri sînt asemănătoare, cu deosebirea că în timp ce în Peştera Curată această fază de răcire urmează fazei *Nandru 4 B*, în Peştera Spurcată ea suprapune direct sedimentul specific fazei de încălzire *Nandru 2 B*.

În consecinţă, credem că în Peştera Spurcată, la 160 cm adîncime, există o discordanţă între sedimentul specific fazei *Nandru 2* şi cel caracteristic perioadei stepice reci de deasupra, discordanţă datorată unei remanieri a depozitului sedimentat în fazele *Nandru 3* şi *4* (*A* şi *B*).

Ca urmare a trecerii la faza stepică uscată şi rece, cînd condiţiile de umiditate sînt extrem de reduse şi posibilitatea producerii unei scurgeri superficiale în interiorul peşterii este mult restrînsă, sedimentarea se face în continuare în mod normal iar peştera începe să constituie un mediu de locuit prielnic pentru omul primitiv.

Diagrama polinică din Peştera Spurcată sugerează pentru restul perioadei de sedimentare căreia i se suprapune, o evoluţie asemănătoare cu Peştera Curată. Similitudinea merge pînă acolo încît perioada care nu a oferit polen se suprapune aceleiaşi faze din Peştera Curată.

Peştera Bordul Mare

Diagrama polinică din Peştera Bordul Mare, ca şi cea din Peştera Curată, prezintă la bază o fază de vegetaţie în care pinul deţine cele mai ridicate valori (64,0%) (fig. 5). Concomitent mai vegeta molidul (7,6%), ienuperul (0,5%), salcia (1,7%) şi cu totul sporadic mesteacănul şi teiul. Dintre ierboase mai răspîndite erau gramineele şi cyperaceele.

După o uşoară reducere a pinului, se trece în prima fază de încălzire, reliefată şi-n Peştera Curată, motiv pentru care păstrăm denumirea acestei faze de *Nandru 1* (fig. 6).

În această fază pinul continuă să fie destul de răspîndit (29,0%), alături de molid, ale cărui procente ajung mai mari de 20% şi de brad care acum înregistrează cele mai ridicate valori din întregul profil. Stejărişul amestecat înregistrează o prezenţă modestă (2,3%), alături de fag şi ceilalţi arbori cu frunza căzătoare. Climatul acestei faze este umed şi rece, iar aspectul fitogeografic era cel de pădure.

O nouă restrîngere a pinului este sincronă cu dezvoltarea masivă a curbei copacilor termofili în cadrul cărora teiul însumează cele mai ridicate valori (20,0%). În cadrul pădurii de foioase care era predominantă în această fază, teiul era însoţit de fag (4,0%), stejar (2,6%), ulm (3,6%) şi alun (17,0%). Această fază (170—130 cm) temperată, caldă şi umedă, corespunde fazei *Nandru 2* din Peştera Curată. Ca şi la Nandru, ea se împarte în două subfaze (*A* şi *B*), despărţite de o perioadă cu climat ceva mai rece cînd pădurea se restrînge şi peisajul devine cel de silvostepă (150 cm).

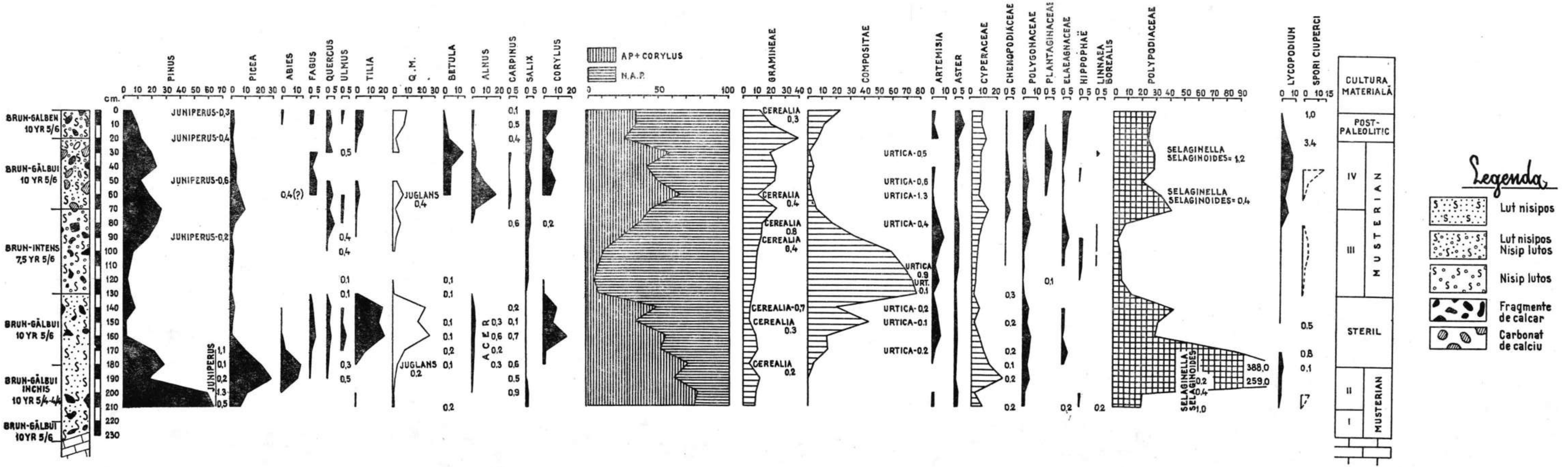

Fig. 5. Diagrama polinică a sedimentului din Peştera Bordul Mare (Ohaba Ponor).

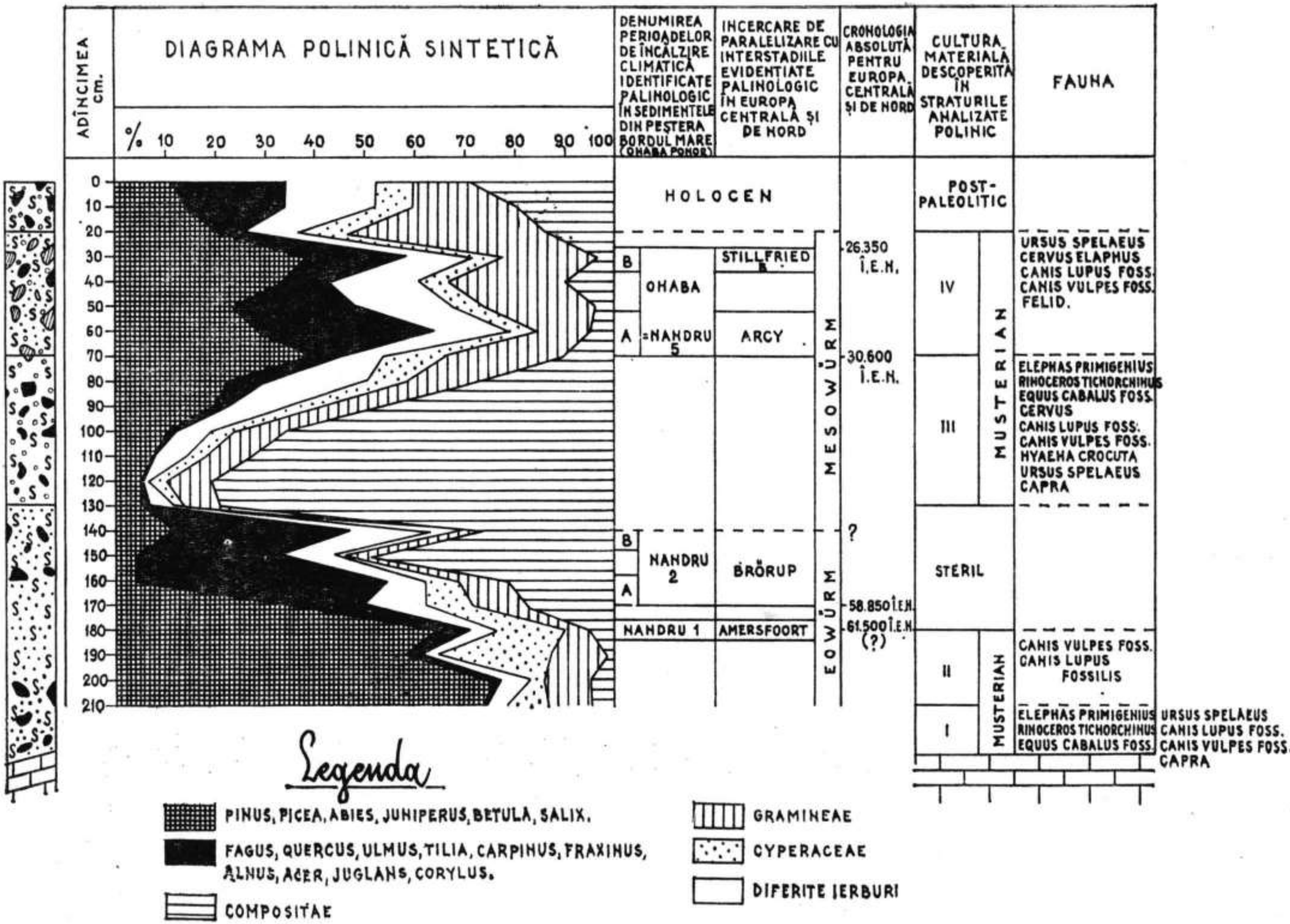

Fig. 6. Diagrama polinică sintetică a sedimentului din Peștera Bordul Mare (Ohaba Ponor).

Diagrama polinică din Peştera Bordul Mare oglindeşte în continuare o situaţie asemănătoare celei din Peştera Spurcată de la Nandru, în sensul că şi aici se observă o trunchiere a diagramei în partea superioară a fazei *Nandru 2 B* (140—130 cm), precum şi lipsa fazelor *Nandru 3* şi *4* (*A* şi *B*) specifice sedimentului din Peştera Curată.

Deosebit de interesant este faptul că şi în Peştera Bordul Mare, la fel ca în Peştera Spurcată, perioada de optim climatic denumită *Nandru 2* coincide cu stratele sterile din punct de vedere arheologic. În această perioadă peşterile probabil nu permiteau, din cauza umidităţii excesive, locuirea de către omul primitiv. Este perioada cînd cu siguranţă scurgerea superficială intensă a produs spălarea sedimentelor specifice fazelor *Nandru 3* şi *4* depistate în Peştera Curată.

În Peştera Curată se remarcă continuitatea de locuire pe tot timpul sedimentării depozitului sincron fazelor *Nandru 1*, *2*, *3* şi în cea mai mare parte *Nandru 4*. Umiditatea din interiorul peşterii a fost probabil foarte redusă în această perioadă, permiţînd o locuire neîntreruptă precum şi condiţii care să nu activeze o scurgere superficială. Numai aşa se poate explica păstrarea sedimentului din fazele *Nandru 3* şi *4* (*A* şi *B*) în Peştera Curată.

Odată cu instalarea climatului rece şi uscat Peştera Bordul Mare intră într-o fază normală de sedimentare, iar pentru omul primitiv sînt din nou create condiţii de locuire. Situaţia, după cum se vede, este absolut identică cu cea din Peştera Spurcată.

Între 130 şi 80 cm diagrama polinică din Peştera Bordul Mare relevă un climat uscat şi rece. Stepa era predominantă în această perioadă atingînd maximul dezvoltării sale la 120 cm cînd N.A.P. deţine 94,5 din totalul polenului identificat. Covorul ierbos era alcătuit în cea mai mare parte din *Compositae* (aproape 80% la 120 cm) şi *Gramineae* (8,8%).

La 80 cm are loc o revenire uşoară a arborilor termofili (Q.M. = =5,7%), iar de la 70 cm pînă la 30 cm se înregistrează răspîndirea masivă a acestora, transformînd aspectul stepic din faza anterioară într-un peisaj de pădure. Pădurea, la începutul acestei faze de reîncălzire, era formată mai cu seamă din pin (27,6%), molid (10,0%), salcie (3,0%) şi numai după aceea se produce repopularea cu copaci termofili prin suprimarea mai cu seamă a pinului şi-n parte a molidului. Acest aspect sugerează ipoteza că prin trecerea de la faza anterioară, deosebit de uscată şi rece, climatul cîştigă mai întîi în umiditate, permiţînd dezvoltarea pinului, molidului şi salciei şi numai în a doua parte are loc creşterea temperaturii care favorizează răspîndirea arborilor termofili (*Q.M.* =7,8%; *Fagus* =4,0%; *Alnus* =16,6%; *Corylus* =8,0%). Faza aceasta de încălzire climatică nu a fost surprinsă în Peştera Curată şi Peştera Spurcată decît în partea sa de început, după care sedimentul nu a mai oferit polen suficient pentru efectuarea unei statistici polinice concludente. În Peştera Curată începutul acestei faze l-am notat *Nandru 5*. Întrucît credem că este aceeaşi perioadă de încălzire a climei şi pentru că în Peştera Bordul Mare de la Ohaba Ponor a fost surprinsă întreaga oscilaţie cu caracteristicile sale, adoptăm termenul de *Ohaba* pentru această fază, renunţîndu-se la denumirea de faza *Nandru 5*.

În cadrul fazei *Ohaba*, la 40 cm adîncime, se produce o restrîngere a pădurii, aspectul devenind cel de silvostepă. Deoarece stepa cîştigă destul de mult teren în această perioadă, caracterul fitogeografic general fiind probabil mult schimbat pentru un anumit timp, împărţim faza *Ohaba* în două subfaze; *Ohaba A* (70—50 cm) şi *Ohaba B* (35—25 cm).

Diagrama polinică sintetică a sedimentului din Peştera Bordul Mare (fig. 6) redă foarte sugestiv trăsăturile fitogeografice esenţiale ale trecerii la faza următoare şi caracteristicile componenţilor climatici de bază. Astfel, după perioada stepică care împarte faza *Ohaba* în cele două subfaze (*A* şi *B*) se remarcă revenirea pinului care cîştigă rapid teren în detrimentul foioaselor sub impulsul climatului rece, climat care îşi menţine suficientă umiditate din subfaza anterioară (*Ohaba A*). Scăderea în continuare a temperaturii este dovedită în mod foarte limpede de faptul că după evidenţierea pinului se manifestă o răspîndire masivă a mesteacănului (13,5% la 30 cm). Intrarea în faza stadială este urmată, după scăderea temperaturii şi de reducerea umidităţii care impune instalarea peisajului de stepă.

În concluzie, trecerea de la faza de încălzire *Ohaba* la o perioadă stadială impune următoarele particularităţi climatice:

1) climat umed şi rece (evidenţierea pinului)

2) climat rece şi umed (cu mult mesteacăn)

3) climat rece şi uscat (stepă cu graminee, composite şi cyperacee).

Din păcate, partea superioară a sedimentului reprezentînd faza rece propriu-zisă ce urmează după faza de încălzire *Ohaba* lipseşte în Peştera Bordul Mare, holocenul dispunîndu-se discordant peste sedimentul aparţinînd părţii mijlocii a würmului (mesowürmul).

Încercare de încadrare a sedimentelor analizate în cronostratigrafia würmiană din Europa Centrală şi de nord

Desigur că orice încercare de paralelizare între diferitele oscilaţii ale climatului de-a lungul evoluţiei geologice a unor zone geografice cuprinzînd teritorii foarte mari, cum ar fi de exemplu continentul european, impune multe riscuri şi este supusă unor greşeli inerente pentru stadiul la care a ajuns cunoaşterea fenomenelor la data cînd se încearcă sincronizarea rezultatelor respective. Conştienţi de sarcina grea ce ne-am asumat-o de a încadra datele obţinute în contextul actual al cunoaşterii oscilaţiilor würmului pe teritoriul european, considerăm absolut necesară această tentativă în vederea înţelegerii schimbărilor climatice relevate în sedimentele din SV Transilvaniei în cadrul larg al problemelor pleistocenului superior din Europa. În stabilirea simultaneităţii dintre interstadiile würmiene descoperite în diferite zone geografice ale Europei şi fazele de încălzire evidenţiate în SV Transilvaniei s-a ţinut seama de poziţia geografică a punctelor în cauză şi de particularităţile factorilor fizico-geografici care rezidă din această poziţie.

În sfîrşit, foarte multe din greutăţile apărute în timpul încadrării geocronologice a sedimentelor cercetate s-ar fi putut rezolva cu mai multă uşurinţă dacă beneficiam cel puţin numai în parte de datări C 14.

Faza de încălzire Nandru 1

Remarcată în sedimentul din Peştera Curată şi Peştera Bordul Mare, faza de încălzire *Nandru 1* se caracterizează din punct de vedere paleofitogeografic printr-un peisaj de pădure (atît la Nandru, cît şi la Ohaba, A.P. este mai mare de 70%), în cadrul căruia pinul întrunea cea mai mare răspîndire (57,37—47,1% la Nandru; circa 30% la Ohaba Ponor), alături de molid (23,4—11,8% la Nandru; 21,6% la Ohaba) şi brad prezent numai la Ohaba Ponor (12,8%). Copacii cu frunza lată erau reprezentaţi în primul rînd prin elementele stejărişului amestecat (7,6% la Nandru şi 2,3% la Ohaba Ponor), mesteacăn (5,3% la Nandru), arin (5,0% la Nandru), alun (5,3% la Nandru), fag (2,3% la Nandru şi 0,6% la Ohaba Ponor) precum şi alţi arbori mai slab reprezentaţi. Stratul ierbos era format în primul rînd din ferigi (peste 550% la Nandru şi mai mult de 380% la Ohaba Ponor), graminee mai cu seamă la Nandru şi cyperacee îndeosebi la Ohaba Ponor.

Climatul acestei faze de încălzire este umed cu o pronunţată nuanţă rece.

Caracteristicile paleofloristice ale fazei *Nandru 1*, conturate în primul rînd de extinderea pinului, în bună parte a molidului şi mesteacănului, iar în al doilea rînd de răspîndirea destul de limitată a elementelor termofile cum ar fi stejărişul amestecat, alunul, arinul şi fagul oglindesc trăsăturile climatice ale interstadiului Amersfoort [28] (fig. 7).

W. H. Zagwijn estimează că în Olanda, în raport cu temperatura actuală, media anuală a temperaturii interstadiului Amersfoort era mai scăzută cu 3°C[29].

În timpul interstadiului Amersfoort se pare că eroziunea în Munţii Carpaţi era foarte puternică, pentru că, aşa după cum remarca Srodon într-un articol apărut în 1964, pînă la acea dată nu reuşise să fie surprins în nici o diagramă polinică efectuată pe un sediment din cadrul acestui lanţ muntos, tocmai datorită proceselor erozive ce se manifestau atît în zona montană propriu-zisă cît şi la poalele munţilor. Aceste procese au avut ca rezultat formarea unor straturi groase de pietrişuri fluviatile la baza teraselor aparţinînd pleistocenului superior [30].

Faza de încălzire Nandru 2

În toate cele trei sedimente în care a fost întîlnită această fază se caracterizează printr-o explozie a vegetaţiei cu caracter termofil şi-n primul rînd prin marea răspîndire a arborilor cu frunza căzătoare.

La Nandru, în aceste vremuri arinul ocupa suprafeţe mari de-a lungul văii Petacului (peste 23%), în timp ce fagul (14,2%), stejarul (8,8%), ulmul (3,2%), teiul (5,2%), alunul (15,2%) formau păduri bine închegate pe

[28] T. van der Hammen, G.C. Maarleveld, J. C. Vogel and W. H. Zagwijn, *loc. cit.*, p. 79—95; F. Bordes, H. Laville, M. M. Paquereau, Actes de la Société Linnéenne de Bordeaux, 103, 1966, 10, p. 11—19; B. Bastin, *loc. cit.*, p. 561—575; M. M. Paquereau, Quaternaria, 11, 1969, p. 227—232; M. M. Paquereau, Revue de Géographie physique et de Géologie dynamique, 12, 1970, 2, p. 109—116 etc.

[29] Arl. Leroi Gourhan, Gallia préhistoire, 9, 1966, 1, p. 92.

[30] A. Srodon, *Palaeobotany and Stratigraphy of the Late-Pleistocene deposits in the Northern Carpathians, Report of the VIth International Congress Quaternary Warsaw, 1961, Palaeobotanical section, II*, Łódź, 1964, p. 483—486.

platourile din împrejurimi. Molidul (18,9%) și pinul (16,5%), obligați să se retragă în fața pădurii de foioase, persistau totuși fie pe versanții cu insolația mai mică, fie pe crestele inaccesibile altor genuri în afara pinului.

La Ohaba, morfologia terenului caracterizată prin existența unui platou calcaros foarte întins, etajat în trepte de la est spre vest, bine încălzit de razele soarelui cea mai mare parte a zilei, precum și condițiile de adăpost create de paravanul muntos al Sebeșului atît spre E cît și spre NE au avut repercusiuni directe asupra dezvoltării unei vegetații specifice în timpul acestei faze, ca dealtfel și-n celelalte faze.

În aceste condiții, faza *Nandru 2* se caracterizează în această zonă prin răspîndirea în primul rînd a elementelor stejărișului amestecat (26,2%), în cadrul căruia teiul însumează valori de 20,0%, în timp ce ulmul (3,6%), stejarul (2,6%) și chiar alunul (17,0%) erau mai slab reprezentați. Desigur că răspîndirea teiului a fost favorizată de existența platoului calcaros dar amploarea sa în timpul acestei faze a fost probabil condiționată și de existența în zonă încă din timpul perioadei mai reci a unor indivizi care au găsit aici condiții de a putea rezista climatului rece din timpul fazelor stadiale.

Amploarea deosebită a vegetației termofile în timpul fazei *Nandru 2* în raport cu fazele *Nandru 1* și *Nandru 3* care o încadrează, precum și caracteristicile componenței floristice din timpul fazei *Nandru 2* constituie indicatorii principali în paralelizarea acestei faze cu interstadiul Brörup [31].

Faza Nandru 3

Averdieck observă că în Danemarca interstadiului Brörup îi urmează un interstadiu în care încălzirea climatică este inferioară celei din interstadiul anterior, iar în cadrul vegetației se remarcă diminuarea rolului arinului și molidului adică tocmai genurile care dădeau nota specifică interstadiul Brörup [32].

În Peștera Curată după faza *Nandru 2* considerată corespondentă cu interstadiul Brörup, urmează o perioadă în care pădurea se restrînge foarte mult iar foioasele termofile se reduc treptat. După această perioadă de răcire și restrîngere a peisajului forestier la 210 cm se remarcă revenirea pădurii prin repopularea terenurilor în cea mai mare parte cu pin (31,2%) și numai în mică măsură cu molid (7,8%) și ceva foioase.

Această fază notată *Nandru 3* o considerăm corespondentă interstadiului Odderade descoperit de Averdieck în Danemarca [33] și surprins apoi în numeroase profile din diferite zone geografice ale Europei [34].

---

[31] Z. Borowko-Dluzakowa, *Investigations palynologiques des dépots Aurignaciens (Brørup) du Haut Plateau de Konin*, *Report of the VIth International Congress on Quaternary, Warsaw, 1961, Palaeobotanical section, II*, Lódź, 1964, p. 369—372; M. Jarai Komlodi, Pollen et spores, 8, 1966, 3, p. 479—496 etc.

[32] F. R. Averdieck, *loc. cit.*, p. 101—125.

[33] *Ibidem.*

[34] T. A. Wijmstra, *loc. cit.*, p. 511—527; F. Florschutz, J. Menéndez Amor, T. A. Wijmstra, *loc. cit.*, p. 233—264; B. Bastin, *loc. cit.*, p. 561—575.

Faza Nandru 4

Faza *Nandru 4*, cu cele două subfaze ale sale (*A* şi *B*) reprezintă ultimele pulsaţii ale climatului temperat din fazele anterioare de încălzire, după care frigul şi uscăciunea vor crea un peisaj caracteristic unei perioade stadiale propriu-zise. Peisajul de pădure în timpul acestei faze nu mai este predominant (A.P. =31,7%), cele două subfaze deosebindu-se de perioada stepică ce le desparte mai mult printr-o sensibilă revenire a elementelor termofile fără un ecou prea mare în aspectul fitogeografic.

Reliefarea destul de slabă a celor două subfaze (*Nandru 4A* şi *4B*), fapt identic cu situaţia evidenţiată şi-n alte sedimente din diferite zone ale Europei [35], ne determină să le paralelizăm cu interstadiul Moershoofd (subfaza *Nandru 4 A*) şi interstadiul Laufen (subfaza *Nandru 4 B*).

Faza de încălzire Ohaba

După faza rece şi uscată care a determinat instalarea unei stepe formată aproape în exclusivitate din composite, graminee şi cyperacee, urmează o fază de reîncălzire a climatului care determină reinstalarea pădurii la început formată mai mult din pin şi molid, iar după aceea repopulată cu arin, stejar, tei, ulm, fag, carpen şi mesteacăn în perioada de trecere spre faza rece care-i urmează. Această fază a fost foarte limpede relevată de sedimentul din Peştera Bordul Mare de la Ohaba Ponor.

Formată din două subfaze, faza *Ohaba* corespunde interstadiului Arcy-Stillfried B mai precis, subfaza *A* corespunde oscilaţiei (interstadiului) Arcy, subfaza *B* — oscilaţiei (interstadiului) Stillfried B.

Cîteva consideraţii asupra atribuirii valorii de interstadiu fazelor de încălzire relevate în sedimentele din sud-vestul Transilvaniei

Sedimentele din SV-ul Transilvaniei, analizate polinic, au oferit una din situaţiile fericite ale unui astfel de studiu, pe de o parte datorită succesiunii unui număr ridicat de oscilaţii ale climatului în timpul Würmului în cadrul aceluiaşi sediment, cum s-a întîmplat în Peştera Curată (fig. 2), iar pe de altă parte oscilaţiile neidentificate în Peştera Curată au fost completate prin depistarea lor în Peştera Bordul Mare (fig. 7).

Succesiunea unui număr sporit de faze de încălzire a climatului în Peştera Curată creează premizele formulării unor ipoteze asupra acordării valorii de interstadiu sau de oscilaţie acestora.

Aşa după cum am stabilit în capitolul anterior, corespondentul fazei *Nandru 1* este interstadiul Amersfoort, cel al fazei *Nandru 2* este interstadiul Brörup, fazei *Nandru 3* îi corespunde interstadiul Odderade, iar faza *Nandru 4*, cu cele două subfaze ale sale, se paralelizează cu interstadiul Moershoofd şi interstadiul Laufen.

Privind diagrama polinică sintetică din Peştera Curată se pot observa cîteva aspecte (fig. 2):

---

[35] T. A. Wijmstra, *loc. cit.*, p. 511–527; F. Florschutz, J. Menéndez Amor, T. A. Wijmstra, *loc. cit.*, p. 233–264; Arl. Leroi-Gourhan, Bulletin de l'Association Française pour l'étude du Quaternaire 4, 1968, p. 3–287.

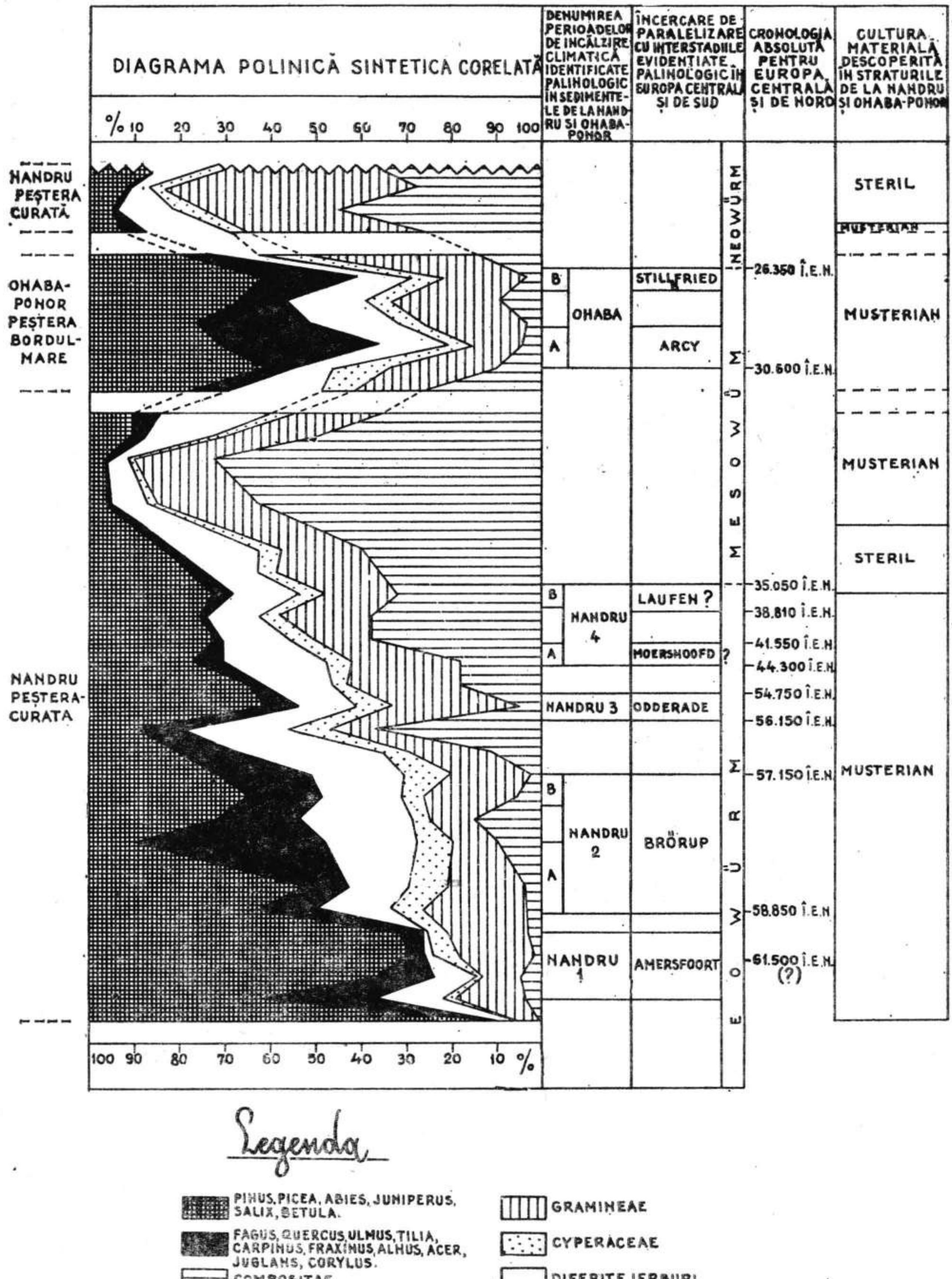

Fig. 7. Diagrama polinică sintetică corelată a sedimentelor din Peştera Curată de la Nandru şi Peştera Bordul Mare de la Ohaba Ponor

— faza Nandru 1 se caracterizează printr-un peisaj de pădure în care genurile cu unele afinităţi spre un climat umed şi rece au cea mai mare extindere;

— după o foarte scurtă perioadă de evidenţiere a stepei nu aşa de concludentă, se intră în faza *Nandru 2*;

— faza *Nandru 2* se detaşează prin răspîndirea în cele mai mari procente a foioaselor termofile reprezentînd pentru toate fazele surprinse în Peştera Curată un optim climatic;

— după perioada de optim climatic a fazei *Nandru 2* peisajul devine pentru scurt timp stepic, după care se intră în faza *Nandru 3*;

— în faza *Nandru 3* peisajul forestier revine, însă nota dominantă a sa este dată din nou de genurile de arbori cu deosebite înclinaţii spre un climat rece şi umed;

— o nouă restrîngere a pădurii creează un peisaj de silvostepă în care se desfăşoară faza *Nandru 4*;

— cele două subfaze ale fazei *Nandru 4* reprezintă doar pulsaţii foarte slabe ale arborilor termofili, aspectul menţinîndu-se tot timpul cel de silvostepă.

Încercînd o repetiţie a nuanţelor climatice specifice fiecărei faze de încălzire, obţinem următorul tablou:

— faza Nandru 1 — climat umed şi rece,

— faza Nandru 2 — climat umed şi cald,

— faza Nandru 3 — climat umed şi rece,

— faza Nandru 4 — climat în continuă răcire dar încă destul de umed.

În consecinţă, faptele notate mai sus impun ipoteza că de fapt toate fazele de încălzire amintite (*Nandru 1, 2, 3, 4*) fac parte dintr-un complex formînd o unitate a uneia şi aceleiaşi perioade de încălzire climatică.

Dacă la început pădurea era formată numai din genuri de arbori care se puteau dezvolta într-un climat rece şi umed, caracteristic perioadei de trecere la faza stadială, după aceea, pe măsura îndulcirii climei, aceştia sînt obligaţi să se restrîngă în faţa foioaselor termofile care se răspîndeau rapid sub impulsul climatului favorizant acum pentru ele. După perioada de optim climatic a fazei *Nandru 2* lucrurile se petrec invers, în sensul că răcirea climatului impune restrîngerea foioaselor şi repopularea pădurii cu esenţe a căror ecologie le permitea dezvoltarea în aceste condiţii de umiditate şi răcire a climei.

În concluzie, credem că întreaga succesiune de faze de încălzire surprinse în Peştera Curată şi notate *Nandru 1*, *Nandru 2*, *Nandru 3*, *Nandru 4* reprezintă de fapt numai faze de vegetaţie ale unei singure încălziri climatice pe care o considerăm ca avînd valoare de interstadiu şi pe care îl denumim *interstadiul Nandru*. În această situaţie considerăm că termenul de oscilaţie care ar putea să fie atribuit acestor faze nu este cel mai potrivit, motiv pentru care propunem menţinerea denumirii de fază pe care am utilizat-o mai sus.

Pentru stabilirea originii caracterului perioadelor stepice dintre fazele *interstadiului Nandru* trebuie să se ţină seama de faptul că de fiecare dată acestea se plasează între două faze de împădurire în care com-

ponenţa pădurii este diferită, fiind cauzată de o evoluţie normală a climei, fie dinspre o perioadă stadială spre una interstadială, fie invers. Stepa dintre fazele *interstadiului Nandru* ar putea să aibă mai degrabă o cauză fitogeografică, mai precis să fie cauza unui hiatus care se manifesta între retragerea unui anumit tip de pădure cu anumite cerinţe ecologice şi între repopularea pădurii cu elemente a căror ecologie era complet diferită de a celei care o preceda.

În Peştera Bordul Mare a fost surprinsă faza de încălzire *Ohaba* cu cele două subfaze *A* şi *B*, fază ce lipseşte aproape în întregime în celelalte două peşteri.

Caracterul climatic al fazei *Ohaba*, încadrarea sa între două faze de răcire evidentă a climatului, sînt numai două aspecte generale care îndreptăţesc atribuirea valorii de interstadiu acestei faze de încălzire a climei.

În timpul *interstadiului Ohaba* se reliefează o perioadă de restrîngere a pădurii, cînd peisajul se apropie probabil de cel de silvostepă. Spre deosebire de situaţia relevată de *interstadiul Nandru*, perioada de evidenţiere a stepei din timpul *interstadiului Ohaba* desparte două perioade de împădurire caracterizate însă printr-o componenţă asemănătoare a pădurii. Este foarte probabil ca perioada în care stepa se extinde în detrimentul pădurii să aibă la bază o cauză climatică reprezentînd o scurtă etapă de răcire şi uscăciune a climei.

Asemănarea în ceea ce priveşte alcătuirea pădurii în timpul celor două etape ale *interstadiului Ohaba*, precum şi faptul că ele nu reprezintă două faze de vegetaţie distincte ale unei evoluţii de la un anumit tip de climat la altul sînt argumentele principale care ne determină să le atribuim caracterul de oscilaţii climatice în cadrul *interstadiului Ohaba*.

În anul 1945, Emil Pop publică analiza polinică a straturilor de la Avrig, pe care le atribuie interglaciarului Riss-Würm (Eem)[36]. Analiza de C 14 efectuată în ultimii ani asupra unui eşantion aparţinînd episodului final al acestei perioade de încălzire climatică indică vîrsta absolută de 26 995 ± 360 înainte de prezent (25 027 î.e.n.), fapt ce-l determină pe Emil Pop să atribuie aceste straturi interstadiului Paudorf [37].

Din cauza renunţării la denumirea de Paudorf pentru acest interstadiu (motivele au fost expuse în prima parte), trebuie să considerăm straturile cărbunoase de la Avrig ca specifice interstadiului Arcy-Stillfried B sau *interstadiului Ohaba* după nomenclatura pe care am propus-o mai sus pentru România.

Dacă admitem că eşantionul datat prin C 14 aparţine interstadiului Arcy-Stillfried B, este necesară corectarea cifrei de 26 350 î.e.n. ca vîrstă a părţii finale a acestui interstadiu, conform datării de la Dolní Véstonice 3 [38]. În acest fel, pentru interstadiul Arcy-Stillfried B ar urma să avem următoarea vîrstă:

Avrig — 25 027 ± 360 î.e.n. (vîrsta minimă)
Dobra — 30 600 î.e.n. (vîrstă maximă)

Între spectrele polinice de la Avrig şi cele specifice *interstadiului Ohaba* există foarte multe puncte comune precum şi unele diferenţieri

---

[36] E. Pop, Buletinul Grădinii botanice Cluj, 25, 1945, p. 1—40.

[37] E. Pop, *Primele datări de vîrstă cu radiocarbon în turba noastră cuaternară*, *Progrese în palinologia românească*, Bucureşti, 1971, p. 193—199.

[38] A. Srodon, Acta palaeobotanica, 9, 1968, 1, p. 6.

rezultate din caracterul zonelor în care s-a dezvoltat vegetația reflectată în actual de analiza polinică (regiune calcaroasă la Ohaba Ponor, condiții de mlaștină la Avrig). Tentativa de paralelizare este în plus îngreunată de faptul că calcularea procentelor s-a făcut în mod diferit pentru cele două sedimente. În aceste condiții, este absolut necesar, atunci cînd se urmărește sincronizarea celor două sedimente să se aibă în vedere coeficienți de corecție rezultați din trăsăturile proprii fiecărei zone. Asemănarea cea mai pregnantă o oferă curbele arinului și mesteacănului, foarte apropiate și ca valoare și ca ordine de producere a maximelor fiecăreia din ele. La început își atinge maximul *Alnus*, după aceea *Betula*. Procentele elementelor stejărișului amestecat sînt în ambele sedimente reprezentate modest ca dealtfel și ale alunului, ale cărui valori sînt foarte mult apropiate valoric între cele două puncte. Dintre conifere, doar pinul se apropie prin procentele sale de cele de la Avrig, pe cînd molidul și bradul sînt mai slab reprezentați la Ohaba. Desigur, răspîndirea mai mare a coniferelor a fost determinată de condițiile favorabile oferite de mediul de mlaștină. Dealtfel, aceste diferențieri între spectrele polinice din sedimentele turboase și cele din zonele calcaroase au fost foarte bine sintetizate de M. Van Campo [39]. În acest sens, demn de remarcat este faptul că în timp ce în zonele mlăștinoase răcirea climatului este reflectată de dominația absolută a pinului, în regiunile calcaroase, rigurozitatea climei se manifestă prin instalarea aspectului stepic în care predominante sînt gramineele și compositele.

Lipsa bradului la Ohaba Ponor este suplinită de prezența fagului care lipsește cu desăvîrșire la Avrig.

În concluzie, acele genuri de arbori care nu sînt sub directa influență a unui mediu de mlaștină, manifestă multe asemănări atît din punct de vedere al valorilor generale, cît și al ordinei în care se produce răspîndirea maximă a fiecărui gen în parte, fapt pentru care considerăm justificată încercarea de sincronizare a celor două sedimente.

Motivul pentru care nu adoptăm denumirea de interstadiul Avrig în locul celei de *interstadiul Ohaba*, este acela că straturile de la Avrig nu cuprind întreaga perioadă de încălzire specifică interstadiului Arcy-Stillfried B în înțelegerea și accepțiunea sa actuală, rezultată din ultimele cercetări din Europa. Mai precis straturile de la Avrig nu surprind cele două oscilații climatice proprii interstadiului Arcy-Stillfried B.

Geocronologia musterianului de peșteră din sud-vestul Transilvaniei în lumina analizelor polinice

Una din cele mai interesante constatări în urma analizei polinice a sedimentelor din peșterile din sud-vestul Transilvaniei este aceea a încadrării musterianului descoperit în aceste straturi.

C.S. Nicolăescu-Plopșor considera că musterianul de la Ohaba Ponor și Nandru s-a desfășurat în timpul stadiului glaciar Würm 1, inter-

[39] M. Van Campo, Etudes Françaises sur le Quaternaire, Présentées à l'occasion du VIIIe Congrès International de l'INQUA, Paris, 1969.

stadiului Würm 1 — Würm 2 atingînd chiar începuturile stadiului glaciar Würm 2 [40].

Analiza polinică a relevat cît se poate de concludent că cel mai vechi nivel musterian întîlnit în Peştera Curată şi Peştera Bordul Mare începe cu partea finală a stadiului glaciar Würm 1 şi continuă, cu unele mici întreruperi, tot timpul interstadiului Würm 1 — Würm 2 (*interstadiul Nandru*), suprapune întregul stadiu glaciar Würm ca şi interstadiul ce urmează Würm 2—Würm 3 (interstadiul Ohaba sau interstadiul Arcy-Stillfried B).

Mai precis, în Peştera Curată musterianul II s-a desfăşurat în cea mai mare parte, în timpul *interstadiului Nandru* (W1 — W 2) şi numai un timp foarte scurt în partea cu totul finală a stadiului glaciar Würm 1. Stratul musterian II d reprezentînd o vatră musteriană este specific optimului climatic interstadial (faza *Nandru 2*). Odată cu începutul răcirii climatului se remarcă primele straturi sterile. Înainte de atingerea maximului de rigurozitate a climei, peştera începe să fie din nou locuită neîntrerupt pînă la sfîrşitul *interstadiului Ohaba* (W 2 — W 3), după care o nouă serie de straturi sterile se sedimentează într-un climat din nou rece şi uscat, specific unui stadiu glaciar (W 3).

În peştera Spurcată, omul musterian găseşte condiţii prielnice de locuit odată cu intrarea în stadiul glaciar Würm 3, stratele sterile de sub stratul de cultură sedimentîndu-se în climatul umed şi călduros al fazei *Nandru 2* din *interstadiul Nandru* (W1 — W 2), iar straturile sterile de deasupra stratului de cultură depunîndu-se, o mică parte în stadiul glaciar Würm 2 şi cea mai mare parte în timpul *interstadiului Ohaba* (W2 — W 3).

O încercare de stabilire a simultaneităţii perioadei în care ambele peşteri au fost locuite, duce la concluzia că musterianului din Peştera Spurcată îi corespunde musterianul I C din Peştera Curată.

Musterianul I din Peştera Bordul Mare suprapune probabil partea cu totul finală a stadiului glaciar Würm 1 (primii 20 cm de pe patul peşterii nu au conţinut polen). Fauna acestui strat conţine *Elephas primigenius*, *Rinoceros tichorchinus*, *Ursus spelaeus*, *Equus cabalus foss.*, *Capra ibex*, *Canis lupus foss.*, *Canis vulpes foss.* [41].

Stratul musterian II s-a sedimentat în cea mai mare parte în timpul fazei de trecere de la stadiul glaciar Würm 1 la *interstadiul Nandru* (W1—W2) ca şi-n tot timpul fazei *Nandru 1* din cadrul *interstadiului Nandru*. Ca şi-n Peştera Spurcată, fazei *Nandru 2* i se suprapun în Peştera Bordul Mare straturile sterile din punct de vedere arheologic. Umiditatea ridicată din timpul acestei faze, transmisă probabil şi-n interiorul peşterii, a obligat omul primitiv din aceste vremuri să le părăsească. Odată cu intrarea într-o fază rece şi uscată, proprie stadiului glaciar Würm 2, umiditatea din peşteră se reduce, iar omul musterian găseşte din nou condiţii bune de adăpost în interiorul său. Astfel, peştera este locuită fără întrerupere tot timpul stadiului glaciar Würm 2, ca şi-n întreaga perioadă de timp a *interstadiului Ohaba* (W2—W3).

---

[40] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Dacia, 5, 1961, p. 14—15.
[41] Determinările au fost făcute de Alexandra Bolomey.

Analiza polinică a celor trei peşteri din SV-ul Transilvaniei reprezintă doar o parte a studiului privind straturile musteriene din România, urmînd ca într-un viitor apropiat aceste rezultate să fie întregite cu datele oferite de alte sedimente aparţinînd acestei culturi.

QUELQUES ASPECTS DES OSCILLATIONS CLIMATIQUES DU PLEISTOCÈNE SUPÉRIEUR DANS LE SUD-OUEST DE LA TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

L'analyse pollinique embrasse les sédiments de trois grottes sises dans le sud-ouest de la Transylvanie. Deux de ces grottes — Peştera Curată et Peştera Spurcată — sont voisines, à une altitude d'environ 300 m, du massif Poiana Ruscă, à proximité du village Nandru, dans la zone occidentale dudit massif. La troisième — Peştera Bordul Mare — se trouve dans la dépression de Haţeg-Pui, à une altitude de seulement 650 m, dans le voisinage de la commune Ohaba-Ponor. Pour réunir les échantillons, on a procédé à des collectes de 10 en 10 cm. Chaque genre et chaque espèce ont été rapportés au total des grains de pollen décomptés, laissant de côté les spores de *Polypodiacées*, *Lycopodium*, *Pediastrum* et les spores des champignons. Les spores ont été également exclus du calcul A.P.—N.A.P., exceptant ceux de Peştera Spurcată, pour laquelle le rapport comprend aussi les *Polypodiacées* et le *Lycopodium*.

PHASE D'ADOUCISSEMENT CLIMATIQUE NANDRU 1

Décelée dans le sédiment de Peştera Curată et dans celui de Peştera Bordul Mare, cette phase se caractérise sous le rapport paléophyto-géographique par un paysage de forêt (tant à Nandru, qu'à Ohaba, A.P. dépasse 70%) (fig. 1, 5), où le pin connaît la plus grande diffusion (57,37—47,1% à Nandru ; environ 30% à Ohaba Ponor), suivi du mélèze (23,4—11,8% à Nandru ; 21,6% à Ohaba Ponor) et du sapin présent seulement à Ohaba Ponor (12,8%). Les arbres à larges feuilles étaient représentés par des éléments de chênaie mixte (7,6% à Nandru et 2,3% à Ohaba Ponor), bouleau (5,3% à Nandru), aulne (5,0% à Nandru), coudrier (5,3% à Nandru), hêtre (2,3% à Nandru et 0,6% à Ohaba Ponor). La couche herbeuse comportait en premier lieu des *Polypodiacées* (plus de 550% à Nandru et plus de 380% à Ohaba Ponor), ainsi que des graminées surtout à Nandru et des *Cyperacées* notamment à Ohaba Ponor.

Le climat de cette phase d'adoucissement était humide et assez froid, reflétant les caractères généraux de l'interstade Amersfoort (fig. 2, 6).

PHASE D'ADOUCISSEMENT CLIMATIQUE NANDRU 2

Dans les trois sédiments où cette phase a été décelée, elle s'annonce par une explosion de la végétation thermophile et tout d'arbord par la large diffusion des arbres à feuille tombante. A cette époque, à Nandru,

l'aulne couvrait de grandes superficies le long de la vallée du Petac (plus de 23%), alors que le hêtre (14,2%), le chêne (8,8%), l'orme (3,2%), le tilleul (5,2%), le coudrier (15,2%) étaient organisés en forêts bien articulées sur les plateaux des environs. Le mélèze (18,9%) et le pin (16,5%) couvraient les crêtes plus hautes.

A Ohaba Ponor la morphologie du terrain, caractérisée par un plateau calcaire très large, étagé en terrasses de l'est vers l'ouest, bien exposé aux rayons du soleil la plupart du jour et l'abri constitué par le massif de Sebeș vers l'est et vers le nord-est ont eu des répercussions directes sur le développement d'une végétation spécifique, durant cette phase ainsi du reste que pendant les autres phases aussi. Dans ces circonstances, la phase *Nandru 2* se distingue par a diffusion en tout premier lieu de la chênaie mixte (26,2%), dans le cadre de laquelle le tilleul monte jusqu'à 20,0%, alors que l'orme (3,6%), le chêne (2,6%), voire le coudrier (17,0%) étaient plus pauvrement représentés.

Les recherches floristiques de la phase Nandru 2 attestent son parallélisme avec l'interstade Bröny (fig. 2, 4, 6).

PHASE NANDRU 3

Après la phase *Nandru 2*, considérée parallèle à l'interstade Bröny, dans la grotte Peștera Curată on constate une période pendant laquelle la forêt diminue sensiblement et le nombre des plantes thermophiles décroît progressivement. Le paysage forestier une fois réduit à 210 cm, la forêt commence à repeupler le terrain, le pin dominant dans sa majeure partie (31,2%) et dans une moindre mesure le mélèze (7,8%), ainsi que quelques herbes. Cette phase, notée *Nandru 3*, nous la considérons comme correspondant à l'interstade Oddenede.

En ce qui concerne les deux autres grottes — Peștera Spurcată et Peștera Bordul Mare — elles sont devenues à la fin de la phase *Nandru 2* fort humides à ce qu'il paraît, à tel point même que l'écoulement superficiel de cette humidité y empêcha les sédiments au cours des phases *Nandru 3* et *Nandru 4*, phases évidentes dans la grotte Peștera Curată. A l'appui de cette hypothèse vient aussi le fait que la période climatique optimum dite *Nandru 2* coïncide avec les couches stériles au point de vue archéologique des deux autres grottes. En raison de leur humidité durant cette période, les grottes Peștera Spurcată et Bordul Mare n'ont pu servir d'habitation à l'homme primitif.

PHASE NANDRU 4

La phase *Nandru 4*, avec ses deux sous-phases (*A* et *B*) représente les dernières pulsations du climat tempéré des phases d'adoucissement antérieures, avant que le froid et la sécheresse ne créent le paysage caractéristique d'une période stadiale proprement-dite. Durant cette phase, le paysage forestier ne domine plus (A.P. = 31,7%), les deux sous-phases ne se différenciant autrement de la période steppeuse qui les sépare que par une sensible reprise des éléments thermophiles sans grand écho dans l'aspect phyto-géographique.

Nous estimons la phase *Nandru 4* parallèle à l'interstade Moershoojd (la sous-phase *Nandru 4 A*) et avec l'interstade Laufen (la sous-phase *Nandru 4 B*).

LA PHASE D'ADOUCISSEMENT OHABA

Après une phase froide et sèche, ayant déterminé l'installation d'une steppe presque exclusivement formée de *Composites*, *Graminées* et *Cyperacés*, survint une phase d'adoucissement climatique. Elle détermine la réinstallation de la forêt antérieure, composée surtout de pins (27,6%) et de mélèzes (10,0%) et repeuplée ensuite par l'aulne (16,6%), le chêne (3,5%), le tilleul (2,6%), l'orme (1,7%), le hêtre (4,0%), le charme (1,7%) et le bouleau (13,5%). Le bouleau accuse une diffusion plus large pendant la période de transition vers la phase froide qui devait suivre.

La phase *Ohaba* est très bien révélée par le sédiment de Peștera Bordul Mare, à Ohaba Ponor (fig. 5, 6).

QUELQUES CONSIDÉRATIONS RELATIVES À L'ATTRIBUTION DE LA VALEUR D'INTERSTADE AUX PHASES D'ADOUCISSEMENT ILLUSTRÉES PAR LES SÉDIMENTS DU SUD-OUEST DE LA TRANSYLVANIE

L'examen du diagramme pollinique synthétique de la grotte Peștera Curată a mis en lumière quelques aspects (fig. 2), comme suit :

— la phase *Nandru 1* a pour trait caractéristique le paysage forestier avec l'expansion maximum des genres présentant certaines affinités avec un climat humide et froid ;

— la phase *Nandru 2* se distingue surtout par la diffusion atteignant les plus hautes valeurs des plantes herbeuses thermophiles représentant un optimum climatique ;

— après l'optimum climatique de la phase *Nandru 2*, le paysage devient pour un bref intervalle steppeux, pour entrer ensuite dans la phase *Nandru 3* ;

— pendant la phase *Nandru 3*, le paysage forestier reprend, mais sa note dominante est donnée par les arbres aimant un climat froid et humide ;

— une nouvelle diminution de la forêt aboutit à un paysage de sylvo-steppe qui sert de cadre à la phase *Nandru 4* ;

— les deux sous-phases de *Nandru 4* ne représentent que de faibles pulsations des arbres thermophiles, l'aspect de sylvo-steppe continuant à se maintenir.

En essayant à résumer les diverses nuances climatiques spécifiques à chaque phase, nous obtenons le tableau suivant : phase *Nandru 1* — climat humide et froid ; phase *Nandru 2* — climat humide et chaud ; phase *Nandru 3* — climat humide et froid ; phase *Nandru 4* — climat qui continue à se refroidir, mais encore suffisamment humide. Par conséquent, nous pensons pouvoir considérer toutes ces phases d'adoucissement climatique (*Nandru 1, 2, 3, 4*) comme constituant la phase de végé-

tation d'un adoucissement climatique unique, qui aurait la valeur d'un interstade : l'*interstade Nandru*. L'usage du terme « oscillation » à propos de ces phases ne nous semble pas convenir le mieux, c'est pourquoi nous préférons continuer à les désigner par le terme de « phases de végétations dans le cadre de l'*interstade Nandru* ».

Si l'on veut établir l'origine du caractère propre aux périodes steppiques séparant les phases de l'*interstade Nandru*, il convient de tenir compte du fait que chaque fois celles-ci se placent entre deux phases boisées de composition différente. Cette différence notée dans la composition des forêts est déterminée par l'évolution normale du climat, soit à partir d'une période stadiale vers un interstade, soit en sens inverse. La steppe séparant les phases de l'*interstade Nandru* pourrait être plutôt d'origine phytogéographique ; pour plus de précision, disons qu'elle pourrait être causée par un hiatus pollinique arboricole qui se serait manifesté entre le retrait d'un certain type de forêt avec des impératifs œcogéniques déterminés et le repeuplement de la forêt avec des éléments à l'œcogénie complètement différente des premiers.

Nous avons pu saisir dans la grotte Peştera Bordul Mare la période d'adoucissement climatique *Ohaba*, avec ses deux oscillations *A* et *B*. Cette période fait presque entièrement défaut dans les deux autres grottes. Le caractère climatique de la période *Ohaba*, sa position entre deux périodes de refroidissement évident du climat, ne sont que deux aspects généraux autorisant l'attribution d'une valeur d'interstade à cette période ~~d'adoucissement climatique. Au cours de l'*interstade Ohaba*, se dessine~~ nettement une période de retraite de la forêt, quand le paysage devait fort probablement approcher celui de la sylvo-steppe.

A la différence de la situation révélée par l'*interstade Nandru*, la période nettement steppeuse de l'*interstade Ohaba* sépare deux périodes boisées, similaires sous le rapport de la composition de la forêt. Il est fort probable que la période durant laquelle la steppe s'étend au dépens de la forêt représente une conséquence climatique correspondant à une brève étape de refroidissement et de sécheresse. La similitude de composition qui caractérise les forêts des deux étapes de l'*interstade Ohaba*, ainsi que le fait qu'il ne s'agit pas, en ce qui les concerne, de deux phases distinctes de végétation, d'une évolution conduisant d'un type de climat à un autre, sont le principal argument qui nous porte à les considérer comme *des oscillations climatiques* dans le cadre de l'*interstade Ohaba*.

Quant à l'attribution géochronologique du moustérien mis au jour dans les trois grottes, l'analyse pollinique montre que son étape la plus ancienne dans les grottes Peştera Curată et Bordul Mare commence au cours de la partie finale du glaciaire Würm 1, pour continuer avec de petites interruptions tout au long de l'*interstade Nandru* (Würm 1 — Würm 2). Elle superpose tout le glaciaire Würm 2, ainsi que l'*interstade Ohaba* (Würm 2 — Würm 3).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Diagramme pollinique du sédiment de Peştera Curată (Nandru).
Fig. 2. Diagramme pollinique synthétique du sédiment de Peştera Curată (Nandru).
Fig. 3. Diagramme pollinique du sédiment de Peştera Spurcată (Nandru).

Fig. 4. Diagramme pollinique synthétique du sédiment de Peştera Spurcată (Nandru).
Fig. 5. Diagramme pollinique du sédiment de Peştera Bordul Mare (Ohaba Ponor).
Fig. 6. Diagramme pollinique synthétique du sédiment de Peştera Bordul Mare (Ohaba Ponor).
Fig. 7. Diagramme pollinique synthétique corrélé des sédiments de Peştera Curată de Nandru et de Peştera Bordul Mare d'Ohaba Ponor.

UN COMPLEX RITUAL CUCUTENIAN DESCOPERIT LA GHELĂIEȘTI (JUD. NEAMȚ)

DE

ȘTEFAN CUCOȘ

Cu ocazia săpăturilor executate în vara anului 1970, în așezarea cucuteniană de pe dealul „Nedeia" (satul Ghelăiești, com. Bîrgăoani, jud. Neamț), a fost descoperit un grup de vase pictate, unele întregi și altele sfărîmate de presiunea solului și de masa de chirpic, care prin dispoziția „„in situ" (fig. 1) indica prezența unui complex ritual. Acesta a fost găsit la adîncimea de 0,55 m, în colțul de SE al locuinței nr. 5 [1]. Din locuința respectivă, construită direct pe sol, fără podină din lutuială sau platformă, a fost recoltat un complex ceramic de factură *Cucuteni A-B* aparținînd grupelor stilistice γ și δ ca la *Traian* [2], asociate cu ceramica *Cucuteni B* grupa ε ca în stațiunea eponimă [3], care definesc contextul arheologic al așezării de la Ghelăiești, încadrată cronologic și stilistic perioadei *Cucuteni B1* [4].

Complexul ritual se compune din ceramică pictată și plastică antropomorfă aflate într-o grupare unică față de complexele de cult neo—eneolitice cunoscute pînă în prezent. Astfel, șase vase de forme și mărimi diferite erau așezate în cerc. În centrul acestui cerc fusese depus cu gura în jos, un vas uzual de dimensiuni mari (fig. 1), destinat să protejeze un vas piriform cu prag, pictat și acoperit cu un capac în formă de „coif suedez" (fig. 2/1; 3/3a-3b). Vasul piriform era îngropat cu partea inferioară pînă la limita decorului, în solul locuinței. În acest ultim vas au fost găsite patru figurine antropomorfe din care trei întregi și una puternic corodată (fig. 5, 6, 7, 8), rezemate de pereții vasului în poziție verticală și dispuse cardinal (fig. 2/1).

---

[1] În aceeași locuință a fost descoperit un alt complex ritual reprezentat printr-un vas de dimensiuni mari, puternic corodat, cu un conținut format din 497 astragale de porc și ovicaprină.

[2] Vl. Dumitrescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 38 și urm.

[3] H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin — Leipzig, 1932, p. 39.

[4] A. Nițu, Șt. Cucoș, D. Monah, MemAntiq, III, 1971, p. 11 și urm.

S C I V, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 207 — 215

Fig. 1. Ghelăiești Nedeia. Complexul ritual ,,in situ''.

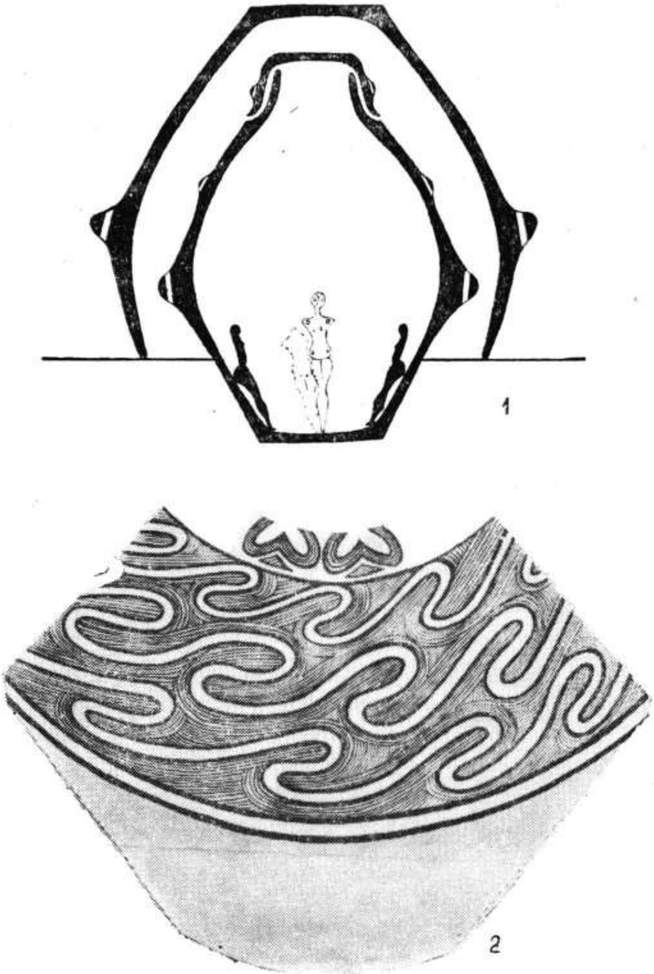

Fig. 2. Ghelăiești. 1 Secțiune prin componenta centrală a complexului ritual de la Ghelăiești; **2** Decorul vasului piriform în care se aflau figurinele.

Inventarul ceramic al complexului ritual aparține prin pastă, forme și motive decorative, perioadei *Cucuteni A-B* și se compune din următoarele vase:

1. *Amforă* (fig. 3/1), cu gura în pîlnie, umărul dublu boltit, corpul bitronconic, lucrată în pastă fină și acoperită cu fețuială de culoare brună — roșie la exterior. Decorul organizat în patru zone etajate acoperă întreaga suprafață a vasului. Rezervat din fondul vasului prin culoare neagră și umplut cu alb liniar ca în stilul subgrupei α2 de la *Traian* [5], decorul se compune din ghirlande pe gît, spirale în S culcat cu tangente în diagonală în zona superioară a umărului și pe partea inferioară a vasului și din spirale liniare îmbucate și flancate de „perle foliacee" în zona inferioară a umărului. Motivele aparțin stilistic subgrupei δ2.

2. *Amforă* (fig. 3/2) similară ca formă și dimensiuni. Decorul mult mai bine păstrat, caracteristic subgrupei δ2 este identic cu cel descris anterior, cu excepția tratării culorii albe care apare ca bordură din linii subțiri la motivele negative.

3. *Vas piriform cu prag* (fig. 3/3a-3b), gîtul înalt cilindric, corpul bombat cu patru torți pe curbura maximă, din care două masive orizontale și două verticale în bandă lată. Alte două torți mici orizontale sînt plasate pe umărul vasului la jumătatea distanței dintre gît și curbura maximă, pe aceeași direcție cu torțile masive. Vasul este modelat în pastă de bună calitate și acoperit la exterior cu o fețuială fină de culoare brună—roșie. Decorul este grupat în două zone delimitate prin benzi late umplute cu culoare albă. Zona gîtului este decorată cu motivul *cordiform* în stilul subgrupei γ1, similar cu decorul amforelor de la *Cucuteni* [6] și al vaselor piriforme de la *Traian* [7]. În zona umărului și pe curbura maximă a vasului, decorul se compune din trei spirale contigue suprapuse, trasate cu culoare albă groasă și conturate cu linii negre. Interspațiile benzilor spiralice sînt umplute cu hașuri de culoare neagră. În acest decor funcția culorii albe s-a inversat, acoperind motivul principal, care nu trebuie atribuit subgrupei γ2 cum s-a făcut, întrucît pe un vas similar, fragmentar, de la *Traian* [8] decorul spiralic umplut cu culoare albă are interspațiile hașurate cu negru liniar în stilul caracteristic subgrupei γ1.

4. *Vas bitronconic* (fig. 4/1), cu gura în pîlnie, gîtul înalt, umărul dublu boltit și o canelură fină pe care sînt aplicate două torți mici false. Decorul negativ formează pe gît, ghirlande umplute cu alb liniar, ca pe amforele α2 de la *Traian* [9] și „perle circulare" conturate cu alb și dispuse în unghiurile inferioare. Partea superioară a umărului este decorată cu linii orizontale dublate la extremitățile zonei cu cîte trei șiruri de puncte albe. Zona inferioară a umărului este decorată cu motivul spiralelor în S culcat cu „ochi de legătură" și „perle foliacee" în stilul subgrupei δ2.

5. *Vas bitronconic* (fig. 4/2), cu gîtul înalt, gura largă și două torți verticale dispuse opus pe o canelură fină între baza gîtului și umăr. Decorul negativ formează două zone de aspect metopic cu spații intermediare și sînt identice. Metopele sînt decorate cu „perle foliacee" îngemă-

---

[5] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 48, pl. I/3.
[6] H. Schmidt, *op. cit.*, p. 33, pl. 15/7.
[7] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 53, 55, pl. 4/2—3; 6/4, 6.
[8] *Ibidem*, pl. 4/11.
[9] *Ibidem*, p. 48, pl. I/3.

nate și „perle circulare" conturate cu alb în stilul subgrupei δ2. Perlele îngemănate din aspectul metopic nu trebuie considerate ca aparținînd motivului *cordiform* ca în decorul ceramicii de la *Cucuteni* [10], ci un motiv propriu ceramicii *Cucuteni -A-B* și cu o derivație proprie.

6. *Vas bitronconic* (fig. 4/3), din pastă brună — gălbuie, cu gîtul înalt, gura largă, corpul bitronconic și două torți verticale dispuse opus la baza gîtului. Vasul prezintă două zone decorative delimitate de o canelură fină conturată de puncte albe. Decorul negativ formează pe gît motivul spiralelor oblice cu volutele foliacee și benzi de legătură verticale conturate cu puncte albe. Zona umărului este decorată cu spirale multiliniare îmbucate și flancate de „perle foliacee" în stilul subgrupei δ2.

7. *Strachină* (fig. 4/4), cu umărul vertical și corpul tronconic, arsă roșu — cărămiziu, acoperită cu o fețuială fină pe care s-a aplicat decorul. La exterior, decorul spiralic trasat cu linii negre pe fondul pastei, interspațiile umplute cu culoare albă și elipsa negativă aparțin stilului subgrupei γ1. În interior urmele slabe de pictură nu dau posibilitatea reconstituirii decorului, dar probabil aparținea aceluiași stil.

8. *Capac* în formă de „coif suedez" (fig. 4/5), cu borul scurt și calota dreaptă și două torți perforate vertical dispuse pe laterale la jumătatea peretelui. Decorul, ușor corodat, se compune din benzi spiralice liniare de culoare neagră pe fondul brun-cărămiziu al pastei și benzi spiralice acoperite cu culoare albă întinsă ca în stilul subgrupei γ2 a capacelor de la *Traian* [11].

9. *Vas de provizii* de formă tronconică cu gura largă și umărul ușor înclinat spre interior (fig. 4/6). Vasul este modelat în pastă poroasă cărămizie, cu două torți masive orizontale și două verticale în bandă lată dispuse pe curbura maximă. Lipsit de decor, vasul a fost folosit la protejarea componentei centrale a complexului ritual. După dimensiunile sale [12] pare că a fost lucrat special pentru a fi destinat acestui rol.

A doua componentă a inventarului complexului ritual o constituie plastica antropomorfă reprezentată de patru figurine feminine ale căror particularități decorative și dimensiuni impun descrierea lor individuală.

1. O figurină feminină întreagă, din pastă de calitate bună, arsă omogen (fig. 5). Aparținînd tipului vertical, cu înălțimea de 0,224 m, figurina are capul discoidal cu lobii perforați și nasul în formă de carenă. Gîtul lung și gros, bustul plat cu sînii redați prin pastile aplicate și umerii ascuțiți și perforați. Abdomenul are forma ușor convexă, șoldurile sînt reliefate și străbătute de orificii transversale, iar picioarele unite se termină într-o labă comună stilizată. Decorul bine conservat acoperă întreaga suprafață a figurinei și se compune din benzi liniare de culoare brună — roșcată pe un fond de culoare albă transparentă care acoperă pasta. Prin liniile modelajului și decorul în benzi liniare, figurina prezintă analogii cu piese similare de la *Traian* [13] și din celelalte stațiuni Cucuteni A-B [14]. Figurina prezintă însă o particularitate decorativă singulară în plastica

---

[10] H. Schmidt, *op. cit.*, p. 40, pl. 17/8, 10.

[11] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, pl. 4/2—3.

[12] Vasul are următoarele dimensiuni: 0,555 m înălțime; 0,605 m diametrul gurii ovalizate; 0,680/0,626 m diametrul maxim pe curbura umărului; 0,230 m diametrul fundului.

[13] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 24—25, fig. 9; 10/1—2.

[14] Natalia Berlescu, ArhMold, 2—3, 1964, p. 71, pl. 5, 8, 18.

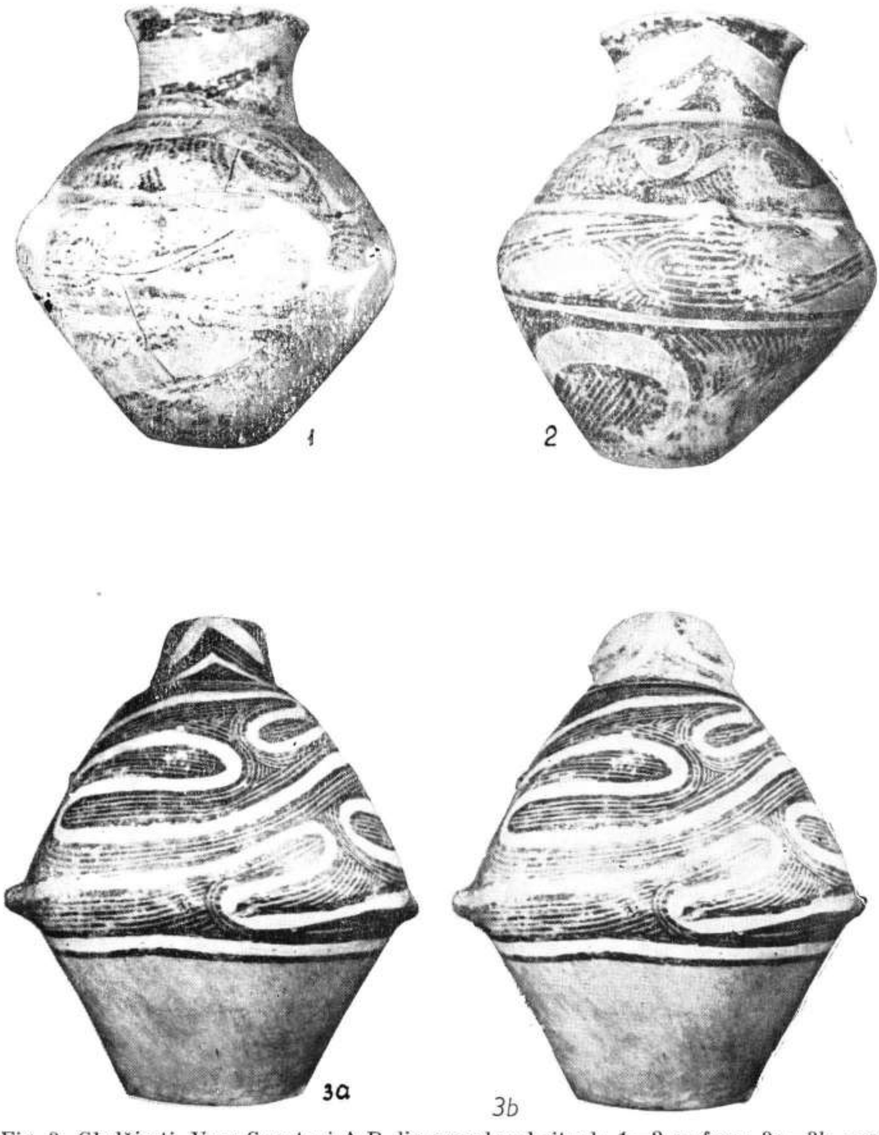

Fig. 3. Ghelăieşti. Vase Cucuteni A-B din complexul ritual : 1—2 amfore ; 3a—3b vas piriform cu prag.

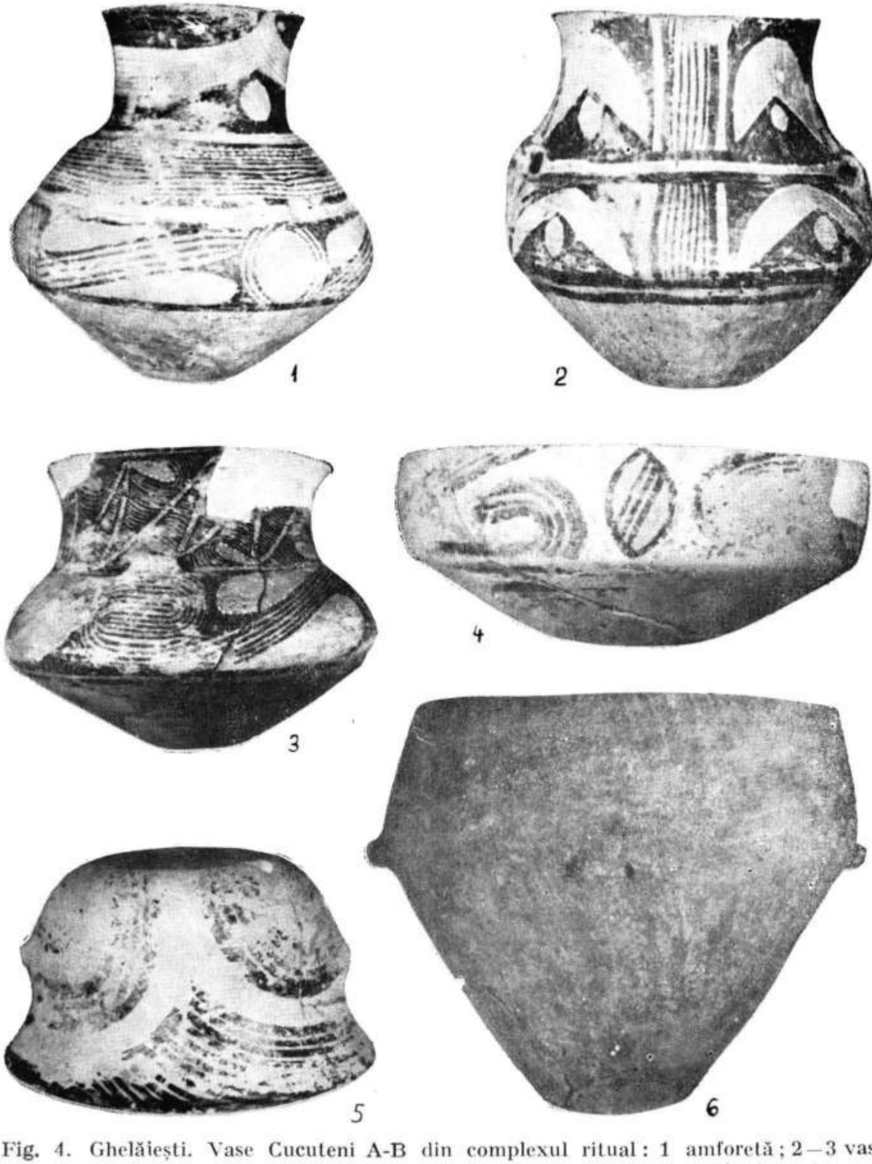

Fig. 4. Ghelăiești. Vase Cucuteni A-B din complexul ritual: 1 amforetă; 2—3 vase bitronconice; 4 strachină; 5 capac; 6 vas de provizii de dimensiuni mari.

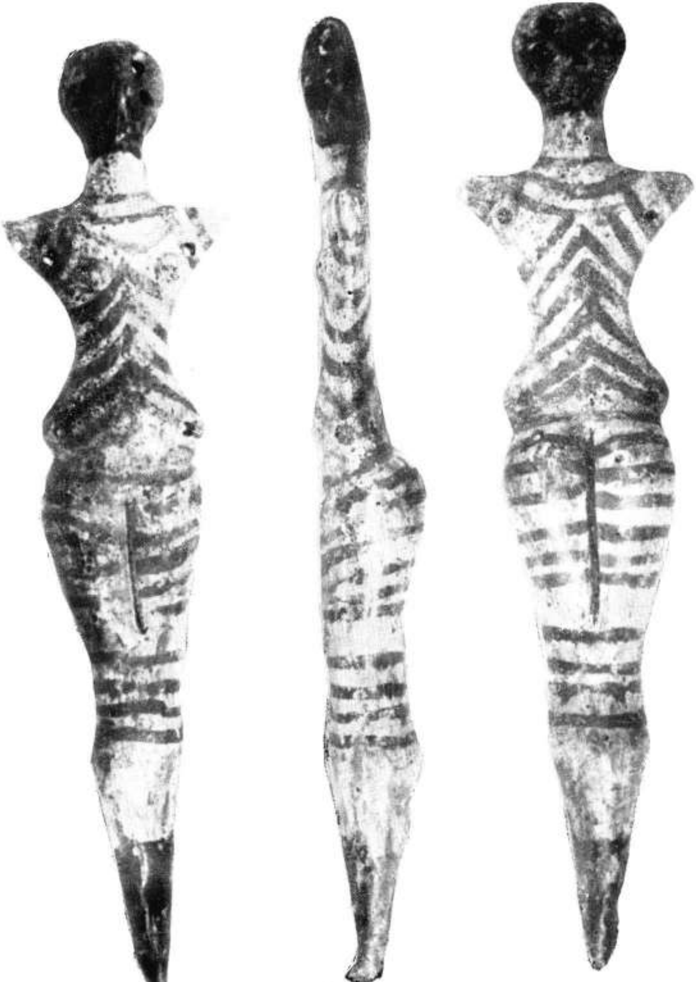

Fig. 5. Ghelăieşti. Figurină din complexul ritual.

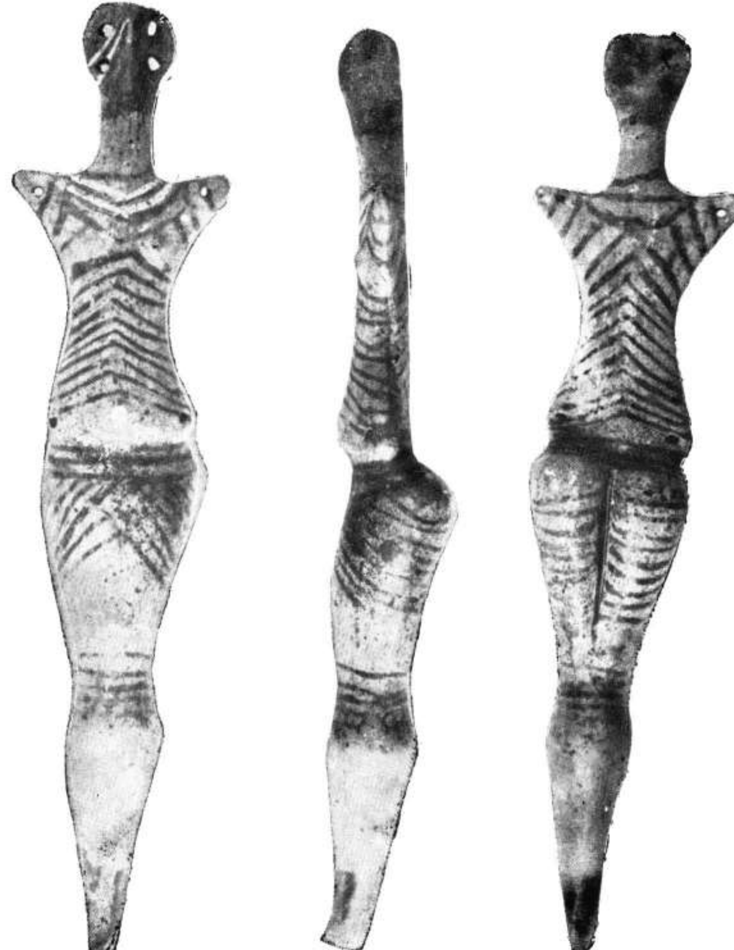

Fig. 6. Ghelăieşti. Figurină din complexul ritual.

Fig. 7. Ghelăiești. Figurină din complexul ritual.

Fig. 8. Ghelăiești. Figurină din complexul ritual.

cucuteniană şi chiar în plastica celorlalte culturi neo—eneolitice. Astfel, capul şi extremitatea picioarelor sînt acoperite cu culoare neagră, care lasă impresia unei măşti pe faţă şi a încălţămintei de tipul cizmei pe picioare. Această manieră decorativă are analogii cu puţinele exemplare din plastica neoliticului sud-est european, care au capul acoperit cu culoare roşie [15].

2. A doua figurină întreagă, din pastă omogenă de calitate excelentă, arsă roşu-cărămiziu, este similară cu cea descrisă mai sus şi are înălţimea de 0,217 m (fig. 6). Decorul acestei figurine este trasat însă cu culoare neagră direct pe fondul organic al pastei. Pe piept şi spate, decorul formează unghiuri cu vîrful în sus. În jurul taliei se află trei linii orizontale sub care, pe coapse, motivul se compune din unghiuri pe partea posterioară şi linii orizontale pe cea anterioară avînd aspectul unui element de vestimentaţie. Capul şi extremitatea picioarelor sînt acoperite cu culoare neagră ca şi la figurina precedentă. Pe lobul drept al capului sînt trasate două linii oblice albe, iar pe piept sînt pictate două unghiuri din linii albe ca şi cum figurina ar avea la gît un colier dublu.

3. O altă figurină întreagă (fig. 7), din pastă de culoare cărămizie, are dimensiunile mai mari decît celelalte, avînd înălţimea de 0,245 m. Figurina prezintă caracterele morfologice similare cu ale celor descrise, avînd doar mici deosebiri de detalii şi indicînd elementele tehnice ale acestora. Astfel, capul scobit în partea din spate formează împreună cu lobii laterali şi nasul carenat faţete a căror secţiune orizontală dă un aspect treflat din trei suprafeţe triunghiulare. Un element tehnic este cel al redării sînilor. Pe locul acestora au fost practicate două perforaţii ale căror urme sînt vizibile pe partea anterioară a bustului, iar în aceste orificii au fost introduse pastile cu picior, din care una lipseşte. Figurina este lipsită de decor, însă petele de ocru roşu arată că a fost pictată, probabil în aceeaşi manieră stilistică ca şi cele descrise mai sus.

4. Ultima figurină din complexul ritual (fig. 8), s-a păstrat în stare fragmentară, avînd capul şi extremitatea umerilor lipsă şi suprafaţa puternic corodată. Corpul zvelt, de dimensiuni mai mici ca ale celorlalte, prezintă deasupra îngroşării genunchilor o proeminenţă. Ca detaliu tehnic de modelare, corodarea pastei lasă să se observe că pe un model brut, ars incomplet, s-a aplicat o feţuială de 0,002 m, care a întregit formele şi pe care, probabil, s-a aplicat decorul pictat. Acesta se păstrează prin urme slabe de culoare roşie prezente pe partea inferioară a figurinei.

★

Aşa cum arătam, complexul ritual de la Ghelăieşti prezintă cîteva elemente necunoscute pînă acum în cadrul descoperirilor referitoare la practicile de cult neo—eneolitice. Drept urmare, acesta reclamă o atentă analiză a dispunerii sale „in situ", asupra căreia ne-am oprit mai sus, a semnificaţiei componentelor sale, asocierea sa cu alte elemente de cult într-o singură locuinţă şi însăşi situarea locuinţei respective în planul aşezării cucuteniene de pe Nedeia. De asemenea, coroborarea acestor elemente cu complexele de cult cunoscute în aria culturii Cucuteni sau

---

[15] Olaf Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Hildeshein, 1968, p. 139.

a culturilor contemporane [16] ne dau posibilitatea postulării unor ipoteze, cu circumstanțele unor serioase rezerve, întrucît dispunerea sa „in situ" nu își găsește analogii, iar cercetarea specială și descoperirile viitoare a unor noi elemente de cult le pot infirma sau confirma.

Complexul ritual cuprinde două mari componente: una centrală compusă din cele patru figurine și vasul în care se aflau acestea; și a doua, componenta exterioară, formată din cele șase vase așezate în cerc. Discutarea complexului în funcție de dispunerea sa stratigrafică „in situ", considerăm ca fiind utilă și corect a se porni de la componenta centrală, dată fiind prezența celor patru figurine diferite ca dimensiuni și decor. Însăși dispoziția cardinală a acestora atrage îndeosebi atenția constituind încă un element de interpretare a lor din mai multe puncte de vedere.

Ceea ce reține atenția este faptul că două figurine au capul acoperit cu culoare neagră-șocolatie (fig. 5, 6). Maniera aceasta pare să redea o mască rituală întîlnită pe figurinele din cultura Vinča, interpretate ca o „încarnare a ființei supranaturale" [17]. La acestea din urmă masca se detașează la marginile feței putînd fi considerată ca atare, în timp ce tratarea capului figurinelor de la Ghelăiești este greu de interpretat ca reprezentînd o mască. Procedeul acoperirii capului cu culoare se apropie mai mult de tratarea capului figurinelor din plastica neolitică din Grecia, puse în legătură cu cultele htoniene [18]. În acest caz presupunînd că figurinele cu capul negru din complexul discutat aici reprezintă divinități htonice și acceptînd că celelalte două figurine (fig. 7, 8) nu au avut capul acoperit cu o mască de culoare, redînd divinitatea uranică, putem lega prezența acestora de concepțiile cosmologice ale societăților neo—eneolitice. Dacă presupunerea noastră corespunde realității și prin analogiile menționate, atunci prezența celor patru figurine în același vas ar indica o relație de unitate a lumii htonice și uranice.

Un alt element care se impune atenției este însăși dispoziția cardinală a figurinelor în vas. Această așezare poate fi corelată cu motivul cruciform frecvent întîlnit în decorul incizat sau pictat al ceramicii neo—eneolitice carpato-dunărene, cît și cu dispoziția cariatidelor vaselor suport, sau chiar cu decorul unor figurine [19]. Astfel, aceeași dispoziție crucială o au cele patru cariatide ale vasului suport de la *Luka-Vrublevețkaia* [20], care pot fi corelate cu alte reprezentări cruciale tripoliene, cum sînt altarele cruciforme din locuințele de la *Vladimirovka* [21]. Motivul cruciform, interpretat ca redare a direcțiilor spațiului [22] și anotimpurilor, este prezent și în decorul striat al figurinelor antropomorfe din faza *Cucuteni A*. Pe abdomenul unei figurine din stațiunea eponimă [23], într-un cadru rombic, se află incizate două linii în cruce, iar între brațele acestora este dispus cîte un punct. Spațiile formate de liniile în cruce ar indica cele patru

---

[16] Iuliu Paul, St. Com. Sibiu, 12, 1965, p. 5 și urm. M. Macrea, Materiale, 6, 1959, p. 426—428, fig. 24—25; Vl. Dumitrescu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 5 și urm.

[17] Olaf Höckmann, *op.cit.*, p. 142.

[18] *Ibidem*, p. 140.

[19] A. Nițu, MemAntiq, 2, 1970, p. 94; N. S. Bibikov, MIA, 38, Moscova — Leningrad, 1953, pl. 92*a*; 93*b*; 102*b*; 105*b*; 110*a*.

[20] N. S. Bibikov, *op. cit.*, p. 133, fig. 55z.

[21] T. S. Passek, MIA, 10, Moscova — Leningrad, 1949, p. 83, fig. 42.

[22] A. Nițu, *op. cit.*, p. 49.

[23] M. Petrescu-Dîmbovița, *Cucuteni*, ed. Meridiane, București, 1966, p. 29—30, fig. 26.

zone ale spațiului marcate prin cîte un punct redînd zona spațială sau anotimpul în sine. Acest motiv legat de divinitate prin însăși figurina pe care se află, își găsește analogii cu motive similare prezente în plastica fazei *Tripolie A* [24], fiind așezat tot în zona abdomenului. Dispunerea motivului crucial în această zonă a reprezentărilor antropomorfe nu poate fi corelat decît cu o concepție a cultului fertilității. Dealtfel, motivul cruciform cu interpretarea redării spațiului și anotimpurilor ca o componentă a unui cult cu caracter agrar, prin prezența divinității, se găsește atît în neoliticul din Orient, cît și în cel anatolian. Pe cupele de stil *Samarra* este pictată divinitatea feminină în picioare, în dispoziție crucială [25], ca și în pictura murală de la *Çatal-Hüyük* [26], în raport cu cele patru direcții ale spațiului și cu cele patru anotimpuri.

Interpretînd dispoziția cardinală a figurinelor complexului ritual de la Ghelăiești în raport cu cele de mai sus, credem că nu greșim atribuind acestora același rol și legîndu-le de caracterul agrar al întregului complex.

Partea exterioară a complexului ritual este formată din șase vase de dimensiuni și forme diferite aparținînd prin factura decorului fazei *Cucuteni A-B*. Acceptînd teza reprezentării direcțiilor spațiului prin amplificarea la șase figuri [27], atunci interpretarea lor pare ușoară și își găsește analogii cu cele șase cariatide ale suportului „Hora de la Frumușica"[28], cît și în decorul ceramicii de stil *Samarra* pe care divinitatea feminină în picioare se repetă de șase ori [29]. Dacă cele patru figurine însă, din vasul central, reprezintă prin dispoziția lor cardinală direcțiile spațiului și o redare complexă a cultului fertilității, cercul de vase a folosit probabil pentru ofrande. Este posibil ca aceste vase să fi conținut chiar grîne ale plantelor cultivate de triburile cucuteniene, trecute prin foc și apoi depuse magic în apropierea divinității [30]. Această practică magico-religioasă ar explica și prezența vetrei din locuință.

În ce privește gruparea complexului ritual de la Ghelăiești în aceeași locuință cu alte complexe de cult [31], ne determină să presupunem că locuința era destinată exclusiv acestui scop. Pentru aceasta pledează și vatra găsită în locuință. Așezată în colțul opus complexului prezentat aici, vatra avea o fețuială de culoare cenușie-negricioasă și o gardină joasă, pe care nu s-a făcut intens și frecvent focul, ci probabil numai cu prilejul practicării unor ceremoniale cu caracter ritual. La acestea se adaugă faptul că locuința era construită direct pe sol, fără podină sau platfomă și deci, o locuință care nu era ocupată permanent. De asemenea, lipsa ceramicii uzuale din locuință cît și a uneltelor sau a greutăților din lut ars pentru războiul de țesut, frecvent întîlnite și în număr foarte mare în celelalte locuințe din așezarea respectivă, pledează pentru neocuparea permanentă a acesteia. Caracterul de „locuință-sanctuar", destinată unor practici rituale, apare și din dispunerea locuinței în planul așezării

---

[24] Vezi nota 19.
[25] V. Christian, *Altertumskunde des Zweistromlandes*, 1, Leipzig, 1940, pl. 37/1.
[26] J. Mellaart, AnatStud, 13, 1963, fig. 28.
[27] A. Nițu, *op. cit.*, p. 94.
[28] C. Mătasă, *Frumușica*, pl. 27/249.
[29] H. Müller-Karpe, *Handbuch*, 2, pl. 62/5.
[30] Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 17.
[31] Vezi nota 1.

similară cu cea a locuințelor dispuse central în celelalte așezări cucuteniene din Moldova. O locuință centrală destinată aceluiași scop se afla la *Hăbășești*[32], apoi locuința centrală de la *Trușești*[33] în care a fost găsit un idol de dimensiuni mari. Locuințele cu destinație de „sanctuar" și care grupează complexe sau elemente de cult sînt cunoscute și în așezările gumelnițene[34].

Din cele prezentate reiese rolul complex al plasticii cucuteniene în concepțiile cosmologice neo-eneolitice. Complexul ritual de la Ghelăiești-Nedeia dovedește un rol mai amplu și diversificat al semnificației plasticii cucuteniene, complexitatea redării unor elemente ale cultului fertilității și unitatea acestora în practicile magico-religioase cu caracter agrar.

UN COMPLEXE RITUEL CUCUTENIEN DÉCOUVERT À GHELĂIEȘTI (dép. NEAMȚ)

RÉSUMÉ

Pendant l'été 1970, les fouilles effectuées dans l'habitat cucutenien « Nedeia » (village Ghelăiești, com. Bîrgăoani, dép. Neamț) ont fait apparaître un complexe rituel (fig. 1). Le complexe de culte se trouve à une profondeur de 0,55 m dans le coin sud-est de l'habitation no. 5. L'habitat cucutenian de Nedeia appartient chronologiquement et stylistiquement à la période *Cucuteni B1* groupant des habitations qui forment un complexe céramique de facture Cucuteni A-B, des groupes stylistiques γ et δ.

Le complexe rituel se compose de céramique et plastiques anthropomorphes situées dans un groupement unique face aux complexes de culte neo-enéolithiques en connus jusqu'à présent. Six vases peints étaient placés en cercle, et au centre un vase de provision le bord en base, protégeait un vase pyriforme à couvercle, dans lequel ont été trouvées quatre figurines féminines appuyées contre les murs du vase et disposées en croix.

La plastique anthropomorphe du complexe rituel appartient au type vertical, aux pieds unis et terminés dans une patte commune. Une figurine (fig. 5) est peinte en bandes brunes-rougeâtres sur un fond blanc transparent, une autre (fig. 6) est peinte par des lignes noires sur le fond rouge de la pâte, et les deux dernières (fig. 7, 8) gardent de faibles traces d'ocre rouge. Les deux premières figurines (fig. 5, 6) ont la tête et les extrémités des pieds couvertes de couleur noire.

Les figurines à la tête peinte de couleure noire redonnent probablement le monde chtonien et les deux autres — le monde uranique, — se trouvant dans une seule unité par la présence des figurines dans le même vase.

---

[32] Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, București, 1954, p. 20.

[33] M. Petrescu-Dîmbovița, SCIV, 5, 1953, 1—2, p. 13.

[34] Vl. Dumitrescu, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 5 și urm.

Le disposition cruciale, les différentes dimensions ainsi que le décor divers d'une figurine à l'autre redonnent les directions spatiales et les saisons.

Cette disposition cruciale des figurines du vasee trouve son analogie dans les caryatides du vase support de *Luka-Vrublevețkaia* et dans les autels cruciformes des habitations tripoliennes de *Vladimirovka*. De même, la représentation des directions de l'espace et des saisons apparaît sur l'abdomen d'une figurine *Cucuteni A*, et dans la divinité peinte en croix sur les coupes de style *Samarra*, dans la peinture murale de *Çatal-Hüyük*.

La disposition cruciale des figurines peut être liée à la corrélation de la représentation des saisons avec le culte de la fertilité par la permanence de la divinité.

Le cercle des six vases de la composition extérieure du complexe rituel de Ghelăieşti était probablement employé pour les offrandes.

La présence dans cette habitation d'autres complexes rituels indique que celle-ci était une habitation destinée à la pratique de certains cérémoniales de culte et qu'elle n'était pas occupée en permanence. Pour cela plaide la disposition centrale de l'habitation dans le plan du habitat de Ghelăieşti, ainsi que le manque de céramique usuelle, des ustensiles et des poids du métier à tisser de l'habitation.

Le complexe rituel de Ghelăieşti par la représentation de certains éléments de l'espace, des saisons, du monde chtonien et uranique et par leurs successions, montre que la plastique cucutenienne comporte des attributs de certaines conceptions multiples. L'unité de tous ces éléments indique le caractère agraire du complexe rituel de Nedeia-Ghelăieşti et la complexité de la pratique du culte de la fértilité par les tribus cucuteniens.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Ghelăieşti-Nedeia. Complexe rituel «in situ».

Fig. 2. Ghelăieşti. 1 Section à travers la composante centrale du complexe rituel de Ghelăieşti; 2 Décor du vase pyriforme dans lequel se trouvaient les figurines.

Fig. 3. Ghelăieşti. Vase Cucuteni A-B du complexe rituel: 1—2 amphore; 3a-3b vase pyriforme à seuil.

Fig. 4. Ghelăieşti. Vase Cucuteni A-B du complexe rituel: 1 amphorette; 2—3 vase bitronconique; 4 jatte; 5 couvercle; 6 vase de provision de grandes dimensions.

Fig. 5. Ghelăieşti. Figurine du complexe rituel.

Fig. 6. Ghelăieşti Figurine du complexe rituel.

Fig. 7. Ghelăieşti. Figurine du complexe rituel.

Fig. 8. Ghelăieşti. Figurine du complexe rituel.

ÎNCEPUTURILE METALURGIEI ARAMEI ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN

DE

A. VULPE

O serie de descoperiri, relativ recente, permit afirmația că arama a fost cunoscută în România încă din neoliticul timpuriu. Cu cîțiva ani în urmă N. Vlassa descoperea la Balomir (Hunedoara) într-o așezare Criș, faza tîrzie, o sulă de aramă, cu secțiunea rectangulară [1]. Recent colegul Vlassa îmi comunica verbal descoperirea altor două asemenea piese, tot în mediu cultural Criș (inedite).

Prezența, deci, a aramei, încă de la începuturile civilizației neolitice în România, poate fi concepută aproximativ în același timp ca în Orientul Apropiat. Pentru această din urmă zonă, cităm unele exemple, ca perlele și un cuțit de cupru găsite în morminte aparținînd celui mai vechi orizont de la Tell as-Sauwan din Irak [2]. Cam din aceeași vreme sînt și mărgelele de aramă de la Çatal-Hüyük, din stratul IX (circa 6 200 î.e.n.)[3]. Amintim și mărgelele tubulare de cupru, lucrate prin batere la cald, de la Ali-Koš (Iran). Potrivit raportului de săpătură, au fost descoperite, în nivelul mijlociu, preceramic, faza Ali-Koš, datată prin C 14 între 6 750—6 000 î.e.n.; se presupune că ar fi vorba de un import al metalului, din Anatolia [4].

Este deci, cred, plauzibil să concepem apariția metalurgiei aramei ca un fenomen legat nu de procesul de dezvoltare și perfecționare al uneltelor de piatră ci, mai degrabă, legat de invenția ceramicii, respectiv de obținerea, cu acest prilej, de temperaturi înalte pentru arderea oalelor [5]. Ne lipsesc date experimentale pentru determinarea temperaturii la care

---

[1] N. Vlassa, Acta MN, 4, 1967, p. 403, fig. 6. Deși descoperită într-o așezare cu un singur nivel de locuire, s-au exprimat îndoieli cu privire la apartenența culturală a piesei respective. P. Roman (RevMuz, 6, 1968, 1, p. 68) este de părere că asemenea piese sînt mai tîrzii și citează, spre sprijinul acestei afirmații, sule similare din stratul Coțofeni de la Herculane. Trebuie însă avut în vedere că tipologia sulelor este extrem de simplă și exemplare cu secțiunea rectangulară se întîlnesc în toate vremile, chiar și în Hallstatt.

[2] J. Oates, Iraq, 28, 1966, p. 146; H. Müller-Karpe, *Handbuch*, 2, p. 256 și 419.

[3] J. Mellaart, *Çatal-Hüyük*, ed. germană, 1967, p. 252.

[4] F. Hole și K. V. Flannery, PPS, 33, 1967, p. 169 și urm. și p. 177.

[5] Cf. și H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 256.

SCIV, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 217—237

au fost arse oalele de tip Criş [6]. Pentru obţinerea ceramicii fine a culturii Vădastra I erau necesare temperaturi de pînă la 700° [7], iar pentru ceramica pictată cu grafit, din cultura Gumelniţa, s-a ajuns pînă la 1050° [8]. Toate aceste date dovedesc că omul era în posesia posibilităţii de a realiza topirea cuprului nativ (1 085°) şi, cu atît mai uşor, separarea cuprului din minereu, fapt ce nu necesita decît temperaturi mai modeste de 700°—800°.

Desigur, nu ştim încă, dacă, în cel mai vechi neolitic, se putea topi cuprul la noi în ţară. Dimpotrivă sulele cu secţiunea cuadrangulară din Criş sau mărgica de aramă de la Cernica [9], încă neanalizate metalografic, par mai degrabă să indice procedeul prelucrării prin batere la cald. În Orient, însă, analizele tehnice indică prioritatea şi vechimea procedeului de topire al cuprului nativ. Rămîne deci deschisă posibilitatea ca cei mai vechi neolitici din România să fi cunoscut procedeul prin batere la cald în mod independent de descoperirile din Anatolia [10].

Indiferent care va fi fost procedeul de prelucrare al aramei utilizat de purtătorii culturii Criş, modelele culturale înfăţişate mai sus ne permit să concepem, pentru SE-ul Europei şi Orientul Apropiat, posibilitatea cunoaşterii, obţinerii şi prelucrării cuprului în condiţii şi situaţii cu totul independente. Matelurgia nu ar trebui deci să fie, în mod necesar, un fenomen *exclusiv* de difuziune[11].

Părăsind domeniul teoreticului, ne mulţumim să constatăm că în pragul neoliticului tîrziu, obiectele mărunte de aramă (în special obiecte de podoabă ca spirale, mărgele, sîrmuliţe etc., dar şi unelte ca sule, dăltiţe şi chiar pumnale) se înmulţesc, fiind practic atestate în toate culturile, în Hamangia [12], în Boian odată cu faza Giuleşti [13], în Vădastra [14], în Precucuteni II [15] etc.

Ne aflăm în preajma unui mare salt calitativ, care va duce curînd la dezvoltarea amplă a metalurgiei cuprului. Repeziciunea cu care s-a desfăşurat acest proces va putea fi determinată numai în urma cunoaşterii în detaliu şi cu certitudine a cronologiei diverselor descoperiri. În această ordine de idei se înscriu descoperirile de obiecte de aramă de la Hîrşova şi Cărbuna, care sînt poate cele mai vechi din noua etapă de dezvoltare.

În Tell-ul gumelniţean de la Hîrşova (Constanţa) s-au descoperit în nivelul Gumelniţa A_1 o dăltiţă, o sulă şi un inel de tîmplă de aramă.

---

[6] Ceramica din primul nivel de la Gura-Baciului, chiar şi categoria cea mai fină, vădeşte o ardere incompletă în interior. Comunicare N. Vlassa.

[7] Informaţie C. Mateescu.

[8] J. Frieman, PPS, 35, 1969, p. 42 şi urm.

[9] Gh. Cantacuzino şi S. Morintz, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 4.

[10] Am avea deci o situaţie similară celei din America de Nord, unde triburi indiene, din zona marilor lacuri, aşa-numiţii indieni ai cuprului (Copper-Indians) cunoşteau prelucrarea aramei native prin batere la cald, cu mult înaintea ceramicii (unele date C_{14} indică cifra fantastică de 7000—3000 î.e.n.). Amintim că prelucrarea aramei prin turnare apare în America de Sud (zona Perú-Columbia) abia către 500 î.e.n., mult după descoperirea olăriei (circa 2 000 î.e.n.) şi la dezvoltare către 1 200 e.n. Situaţia din America de Sud este deci, în multe privinţe, asemănătoare cu cea din SE-ul Europei.

[11] Cum afirma I. Nestor acum 17 ani, vezi NÉH, 1, 1955, p. 47. Pentru originea locală, sud-est europeană, a descoperirii prelucrării aramei vezi C. Renfrew, PPS, 35, 1969, p. 29 şi urm.

[12] D. Berciu, *Cultura Hamangia*, Bucureşti, 1966, p. 81, fig. 41/3.

[13] V. Leahu, Cercetări arheologice în Bucureşti, 1, 1963, p. 192, fig. 10.

[14] Comunicare inedită C. Mateescu. Este vorba de un pumnal găsit în nivelul Vădastra II, lucrat din cupru obţinut prin reducerea minereului.

[15] R. Vulpe, *Izvoare*, Bucureşti, 1958, p. 111, fig. 85/5, 6.

Dălțița servea evident la prelucrarea unor mărgele de scoică, aflate alături. Contextul descoperirii este absolut asigurat și dovedește o utilizare intensă și variată a obiectelor de metal [16].

O altă descoperire, de cea mai mare importanță, este „depozitul" de la Cărbuna, raionul Cimișlia (R. S. S. Moldovenească). Între cele 852 de obiecte, se afla un topor plat, de tip „pană", un topor-ciocan (forma cea mai simplă, tipul Pločnik), mai multe tubulețe, brățări, aplice, brățări-spiralice, perle și plăcuțe găurite, decorate „en repoussé", plus piese de os. Se pare că obiectele alcătuiau un depozit și se aflau într-un vas mare decorat cu incizii adînci, în stilul specific fazei Tripolje A (= Precucuteni III), a cărui gură era astupată de o căniță nedecorată [17].

Din păcate descoperirea de la Cărbuna s-a făcut în condiții întîmplătoare, în cadrul unei așezări. Se pot deci exprima îndoieli asupra raportului, vase, obiecte de aramă. Stabilirea exactă a poziției precucutienianului de la Cărbuna, în legătură cu situația din vestul Moldovei (Izvoare, Traian), a fost recent discutată de Klein. El se alătură părerii că vasul de la Cărbuna ar putea fi mai degrabă paralelizat cu protocucutenianul (resp. Cucuteni A_1 și A_2, după Vl. Dumitrescu, fără posibilități de precizare) [18]. Cum vedem, este vorba doar de o nuanțare a datării, pe care, și așa, nu o putem rezolva în stadiul de față al cercetărilor [19]. Putem crede că tezaurul de la Cărbuna este o descoperire unitară iar legătura cu ceramica descoperită cu același prilej este, în orice caz, plauzibilă. De remarcat că topoarele, atît cel plat cît și cel cu gaură de înmănușare, sînt cele mai vechi tipuri ale seriilor respective și își găsesc paralele la Pločnik [20], în cultura Tiszapolgár [21], în Gumelnița A_2 [22] etc.

De asemenea unele plăcuțe, brățara spiralică și tubulețele de aramă își găsesc analogii în depozitul de la Hăbășești (Iași) [23]. Și aici plutește o oarecare nesiguranță cu privire la condițiile descoperirii acestui depozit și anume nu s-a putut stabili, fără îndoieli, dacă obiectele erau depuse într-o groapă posterioară locuinței sau făceau parte din inventarul locuinței respective (faza Cucuteni A_3). Cred însă că depozitul de la Cărbuna, care, oricum, este mai vechi decît cel de la Hăbășești, reprezintă o confir-

---

[16] Doina Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 294, fig. 1; idem, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 506, fig. 4. Inelul de tîmplă este analog celui descoperit, pe o statuetă de lut, în locuirea gumelnițiană de la Glina: cf. Eugenia Zaharia, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 112 (nu e ilustrată). Tipologic seria se continuă în perioada de tranziție (Plenița, Broșteni, Glăvănești).

[17] G. P. Sergeev, SA, 1963, 1, p. 135 și urm; L. S. Klein, Problemy arheologii, 1, Leningrad, 1968, p. 10 și urm.

[18] *Ibidem*, p. 72.

[19] Atragem atenția că nu împărtășim părerea lui Klein asupra datării absolute: circa 2 150 î.e.n. (*ibidem*, p. 72). Sîntem partizanii cronologiei înalte axată pe schema Troia I (început)$\simeq$Cernavoda III (început)$\simeq$Cucuteni B (sfîrșit) = circa 3 000—2 700 î.e.n., potrivit căreia, tezaurul de la Cărbuna s-ar situa poate chiar în prima jumătate a mileniului IV.

[20] B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Belgrad, 1971, p. 25, pl. 4/1—17.

[21] Ida Bognár-Kutzián, *The early Copper-Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapesta, 1972, p. 139 și urm.

[22] A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, II, (sub tipar).

[23] Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, București, 1954, p. 453, fig. 41; idem, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 73, fig. 1.

mare a situației de la Hăbășești, așa cum a presupus-o Vl. Dumitrescu (resp. tezaurul făcea parte din locuință)[24].

Din discuția de mai sus reiese că trebuie contat pe posibilitatea ca, încă din perioada corespunzătoare protocucutenianului (resp. Cucuteni A_1 și A_2) și odată cu începutul culturii Gumelnița, principalele prototipuri ale obiectelor de aramă, ce vor avea largă circulație în perioada imediat următoare, să fi fost deja realizate și produse în mediul local. O situație asemănătoare o presupunem și în Serbia (cultura Vinča-Pločnik) sau în aria culturii Tiszapolgár. Din păcate nu există elemente suficiente, care să permită o paralelizare în detaliu a culturilor din vestul României cu cele din sudul și estul ei. În acest sens, prezența ori absența tipurilor de topoare (despre care vom vorbi mai jos) sînt deocamdată, poate, cel mai prețios auxiliar în sincronizarea fazelor culturale din arii mai depărtate.

Nu mai subzistă nici o îndoială serioasă cu privire la exploatarea locală a cuprului. Nu știm care din zonele cuprifere din România vor fi fost exploatate în neoliticul tîrziu. Se știe însă că, în Serbia, la Rudna-Glava, lîngă Majdanpek, s-au descoperit indicii că minereurile de magnelită (cu impregnări masive de calcopirită) erau exploatate în vremea de care ne ocupăm aici. Exploatarea minereului se făcea prin puțuri puțin adînci, săpate vertical, în panta foarte înclinată a muntelui[25]. Minele au fost în funcțiune în timpul perioadei Vinča-Pločnik, poate, însă, și mai devreme. Este deci plauzibil să presupunem că exploatarea aramei se făcea și în alte părți ale Europei de SE, inclusiv în România. Aglomerarea de descoperiri de topoare în anumite zone (Serbia de NE și Oltenia, Transilvania vest-centrală sau sudestică) ar putea fi pusă în legătură și cu exploatarea zonelor cuprifere din apropiere[26]. Oricum și de oriunde va fi fost obținută arama, ea era turnată și prelucrată în așezările locale. O confirmă descoperirea de forme pentru turnat topoare plate, din așezarea Gumelnițeană (faza B timpurie) de la Căscioarele[27] (Ilfov).

★

Așadar, după o perioadă îndelungată, în care arama era extrem de rară și folosită mai ales pentru podoabe, s-a produs, cu mare repeziciune,

[24] Acest lucru poate fi presupus indiferent dacă unele piese de la Hăbășești, cum ar fi brățara spiralică, se găsesc și în depozitul de la Ariușd, descoperit într-un vas, al cărui tip se situează într-un orizont Cucuteni AB. Pentru Ariușd vezi F. László, DolgCluj, 2, 1911, p. 224, fig. 92—94 (Muz. Sfîntu-Gheorghe).

[25] B. Jovanović, *op. cit.*, p. 19 și urm., pl. 1 și 2; idem, *Actes VIIIe Congr. Internat. (UISP)*, Belgrad, 1971, p. 131 și urm.

[26] Trebuie avut mereu în vedere că aglomerarea descoperirilor arheologice, indiferent de epocă, nu reflectă totdeauna un fapt obiectiv, din care să putem trage concluzii de ordin general. Ar fi de urmărit aglomerarea de descoperiri în zonele unde a existat o veche tradiție muzeală ori de cultură sau unde au activat mulți colecționari. Acesta ar putea fi cazul cu zona Oradiei, Aiudului, Sfîntu-Gheorghe etc., în special, și cu Transilvania, în raport cu România veche, în general. În Moldova sau Muntenia, unde activitatea cultural-muzeală este mult mai recentă, cu aproape un veac mai recentă decît în Transilvania, descoperirile sînt mai rare. Este, în acest sens, semnificativ că multe din descoperirile de obiecte de aramă sau de bronz din zona extracarpatică provin din săpături arheologice recente ori din periegheze din ultimii 20 de ani. La aceasta se adaugă agricultura intensivă și industrializarea zonelor extracarpatice după primul război și, în special, după cel de al doilea război mondial (cf. și A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, I, München, 1970, p. 6.

[27] Descoperită în locuința Nr. 4, în timpul săpăturilor conduse de Vl. Dumitrescu (1962). Mulțumim și pe această cale descoperitorului, care ne-a dat permisiunea s-o studiem (cf. și A. Vulpe, *Äxte und Beile* ... II, sub tipar). Vezi mai jos p 222

un important salt calitativ în dezvoltarea metalurgiei. În perioada corespunzătoare culturilor Gumelniţa (A_2 şi mai ales B), Cucuteni (A_3 pînă în B), Tiszapolgár şi mai apoi, Bodrogkeresztúr, obiectele de cupru sînt frecvente în aşezări, apar şi în morminte sau sub formă de descoperiri izolate ori depozite.

Următoarele forme sînt cele mai des întîlnite: toporul-pană şi cel cu gaură de înmănuşare, dalta cu secţiunea rectangulară [28], pumnalul triunghiular cu găuri de nituit la mîner [29], acul cu capul terminat în două spirale [30], acul cu capul rulat [31], sule, cîrlige de undiţă, brăţări simple sau plurispirale, inele de tîmplă, plăcuţe de tablă decorate „en repoussé" etc.[32].

În lucrarea de faţă ne vom ocupa mai pe larg doar de topoarele de cupru, deoarece marea lor varietate permite unele observaţii importante pentru cronologie.

Cel mai simplu tip este toporul-pană sau ic, evidentă imitaţie în metal a formelor tradiţionale de piatră. Este sigur că acest topor era folosit şi ca daltă. Urmele de ciocănire de pe muchia multora dintre piese sînt grăitoare în acest sens. Se pot stabili cîteva variante de topoare pană [33].

Variantele Gumelniţa şi Coteana, cu 9 exemplare în România, se deosebesc doar prin forma tăişului, mai accentuat la a doua variantă. Studierea celor două forme de turnat de la Căscioarele (cf. mai sus p. 220), permite concluzia că, în aceeaşi formă se puteau turna exemplare diferite dimensional, care, ulterior, prin batere la cald, puteau fi prelucrate dife-

[28] Nu există încă un repertoriu complet al acestor dălţi. De fapt sînt două tipuri: exemplare lungi cu secţiunea aproape pătrată şi exemplare mici, late, mai subţiri, asemănătoare topoarelor plate. Pentru primul tip cităm piesele de la (din nefericire toate sînt inedite): Almăjel (Mehedinţi), găsită în strat Sălcuţa III (săpături Doina Galbenu); două piese de dimensiuni mai mari de la Geangoeşti (Dîmboviţa), dintr-un tell Gumelniţa B (Muzeul Tîrgovişte) etc. Al doilea tip este reprezentat de dalta de la Vidra (Ilfov), dintr-o aşezare gumelniţeană (săpături D. V. Rosetti, inedită) sau de cea de la Hîrşova (Constanţa); cf. Doina Galbenu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 506, fig. 4/1.

[29] Mai numeroase în aria culturii Cucuteni; cităm: *Cucuteni* (Iaşi), H. Schmidt, *Cucuteni*, p. 60 fig. 30/1; *Hăneşti* (Botoşani), A. Crişmaru, SCIV, 21, 1970, 2, p. 282, fig. 12/3; *Tîrgu-Ocna* (Bacău), C. Matasă, ArhMold, 2–3, 1964, p. 24, fig. 9/2 etc. Pumnalul capătă o răspîndire mai largă în perioada de tranziţie. O tipologie a pumnalelor la D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 155; o altă împărţire la E. Comşa, în Liber Iosepho Kostrżewski, 1968, p. 128; cf. şi piesele din mediul Coţofeni de la Herculane, P. Roman, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 97, fig. 39/12 şi Căzăneşti (Vîlcea), Gh. Petre, SCIV, 21, 1970, 3, p. 484 şi urm., fig. 2/2.

[30] Un studiu, însoţit de o hartă de răspîndire, la E. Comşa, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 361 şi urm.; cf. şi C. Renfrew, PPS, 35, 1969, p. 29 şi fig. 7; cităm şi un exemplar descoperit în aşezarea gumelniţeană (faza B) de la Geangoieşti (Dîmboviţa); inedit în muzeul Tîrgovişte.

[31] Mai multe s-au găsit în aşezarea gumelniţeană de la Glina (inedite). Apar şi la Herculane, în nivelul I (P. Roman, *op. cit.*, p. 60 şi 81; fig. 17/7, 13, 14). Vezi şi acele descoperite pe platforma de chirpici a unei locuinţe Petreşti, la Noşlac (Alba): N. Vlassa, ActaMN, 4, 1967, p. 420. Datarea de către Vlassa a acestor exemplare în a doua jumătate a mileniului III, pe baza analogiilor cu piese de la Alişar I B şi Troia II, se potriveşte pentru exemplarele din cultura Coţofeni. Piesa din cultura Petreşti şi cele din descoperiri gumelniţene dovedesc că tipul apăruse în Europa de SE cu mult înainte.

[32] Din păcate nu există încă o lucrare asupra tuturor obiectelor de aramă din neoliticul tîrziu, care să oglindească abundenţa acestui metal şi să ne prezinte o statistică exactă a pieselor din vremea respectivă; cf. şi C. Renfrew, *op. cit.*, p. 29 şi urm., fig. 7.

[33] O tipologie la D. Berciu, AO, 20, Nr. 113–118, 1941, p. 3 şi urm.

rit, dînd tipuri diferite [34]. Din așezări provin piesele de la Gumelnița, Glina (faza Gumelnița A_2) și formele de turnat de la Căscioarele (faza Gumelnița B) [35]. Se observă o concentrare în aria culturii Gumelnița.

Piesele variantei Sălcuța au corpul trapezoidal și curbura tăișului accentuată. Cunoaștem 6 exemplare din România [36]. Topoarele de la Sălcuța și Cerăt (ambele în Dolj) s-au găsit în mediu Sălcuța III [37].

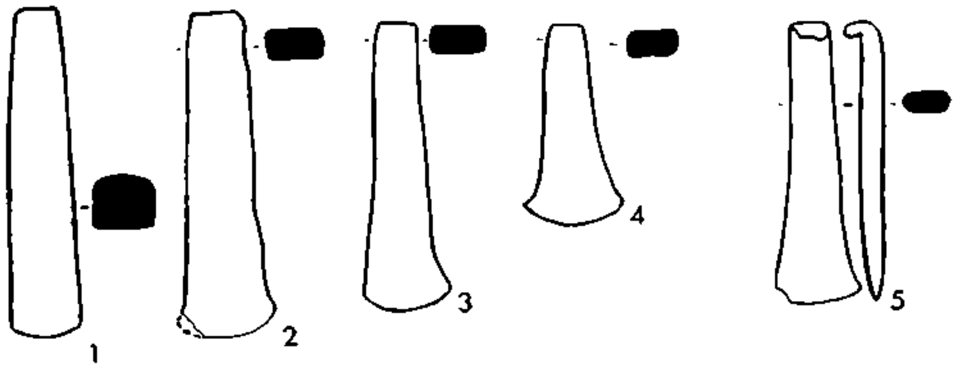

Fig. 1. Tipuri de topoare-dălți din eneoliticul carpato-dunărean : 1 Gumelnița (Tatarskije Atmadžá), 2 Coțeana (Coțeana), 3 Sălcuța (Sălcuța), 4 Cucuteni (Conțești), 5 Sălacea (Sălacea). (1 :3).

Topoarele-pană ale *variantei Cucuteni* au tăișul mult lățit. Unele, cum este cel de la Viișoara (Bacău) [38], sînt mai subțiri în secțiune, făcînd tranziție spre topoarele plate. Din România se cunosc 8 piese, din care, cele de la Cucuteni [39] și Viișoara s-au găsit în mediu Cucuteni B. Sînt atestate mai cu seamă în aria culturii Cucuteni.

Varianta Sălacea, reprezentată în România prin 3 piese, toate inedite, este atestată doar în nord-vestul țării; caracteristică este îndoirea muchiei. Fiind reprezentată prin descoperiri întîmplătoare o situăm în epoca aici discutată, doar pe considerente tipologice.

Trecerea de la toporul-pană la toporul plat propriu-zis este exemplificată de toporul de la Horodiștea (Botoșani), găsit într-o așezare post-cucuteniană (grupul Horodiștea) [40].

De departe cel mai răspîndit obiect de aramă și cu o variabilitate tipologică foarte mare este toporul cu gaură de înmănușare transversală [41].

[34] În interiorul formelor de la Căscioarele se observă o zonă înnegrită, care, se pare, reprezintă urma de la turnarea unei piese și care dovedește că forma nu fusese umplută pînă la gură cu metal.

[35] Cităm și piesa inedită, găsită într-o locuință Gumelnița A_1, de la Tatarskije Atmadžá (Silistra-Bulgaria); cf. și Vl. Dumitrescu, Istros, 1, 1934, p. 37 și urm.

[36] O parte din topoarele plate ale primului depozit și toate piesele de aceeași formă din depozitele II și III de la Pločnik, aparțin acestei variante (B. Jovanović, *op. cit.*, pl. IV).

[37] Sălcuța : D. Berciu. *Contribuții la problemele neoliticului* ..., 1963, p. 233, fig. 71 ; Cerăt : inedită ; săpături Doina Galbenu.

[38] A. Nițu și C. Buzdugan, Carpica, 4, 1971, p. 97, fig. 4/2 și 5/1.

[39] H. Schmidt, *Cucuteni*, 1932, p. 59, pl. 30/11.

[40] Hortensia Dumitrescu, Dacia, 9—10, 1945, p. 127, fig. 21, la p. 160.

[41] O bibliografie a cercetărilor mai vechi la A. Vulpe, SCIV, 15, 1964, 4, p. 457 și urm. De atunci încoace a apărut importantul articol al lui F. Schubert (Germania, 43, 1965, 2, p. 274 și urm.), care reprezintă de fapt rezumatul unei lucrări ample, rămasă inedită, asupra topoarelor de aramă din SE-ul Europei. Cităm aici lucrări, cu caracter mai restrîns, privind numai

Se prezintă în două forme principale, legate genetic între ele : *toporul-ciocan* și *toporul cu brațele dispuse în cruce.*

Numeroase descoperiri, mai ales recente, în complexe închise, unele asigurate stratigrafic în cuprinsul așezărilor, fac ca diversele tipuri de topoare să fie astăzi cel mai important și mai fin element de datare relativă, forma călăuzitoare (*Leitform*) a aspectelor culturale din neoliticul tîrziu.

Numai din România se cunosc 284 de topoare întregi ori fragmentare. Numărul lor, în toată aria de răspîndire a sud-estului european, este de peste 500 de piese (vezi hărțile din fig. 3 și 4). Cifra reală ar putea fi chiar și mai mare, nu însă mult mai mare. Rezultă deci că pe teritorul țării noastre s-au înregistrat mai mult de jumătate din numărul descoperirilor de topoare.

În fig. 2 este ilustrată schema tipologico-evolutivă a topoarelor cu gaură de înmănușare. Cred că desenele sînt suficient de grăitoare și, prin urmare, se poate evita, aici, o descriere tipologică determinativă. Voi insista, mai cu seamă, asupra cronologiei și ariei de răspîndire a tipurilor respective, dar și asupra legăturilor genetice dintre ele.

Tipul Pločnik este, ca formă, cel mai simplu și se situează, ca atare, la capul seriei [42]. Se întîlnesc două variante : piese lungi și subțiri și altele mai scurte și mai late. Piese din prima categorie sînt frecvente în cimitirul Tiszapolgár de la Tibava (Slovacia) [43] și, eventual, ar putea fi și cronologic, mai recente. O serie de exemplare mai scurte și foarte late, ce apar în număr mic într-o zonă restrînsă, în NV-ul țării, le-am cuprins în *tipul Buciumi*.

Tipul Pločnik este datat prin contextele de la Cărbuna (cf. mai sus), prin depozitele I și II de la Pločnik (cultura Vinča-Pločnik) și prin descoperirile din mediu Tiszapolgár (faza B) de la Lučký și Tibava (Slovacia). În România, doar piesele de la Turdaș (Hunedoara) [44] și Răstolțiul Mare (Sălaj) [45] provin din așezări. Fiind descoperite însă în condiții nesigure, nu ne ajută mult.

Aria de răspîndire cuprinde Iugoslavia, Ungaria, Slovacia, Transilvania, nordul Moldovei și R. S. S. Moldovenească (în fig. 3 exemplarele din România).

Tipul Vidra, este caracterizat prin teșirea părții dinspre ceafă, astfel că muchia are o suprafață de lovire îngustă ; la unele exemplare (ca cel din fig. 2/8) este atît de îngustă încît se aseamănă cu o săpăligă, res-

---

unele zone de răspîndire : pentru Ucraina, V. G. Zbenovič, SA, 1969, 3, p. 135 ; pentru Iugoslavia, B. Jovanović, *op. cit.* (cf. și recenzia din SCIV 23, 1972, 1, p. 149; pentru Slovacia, Maria Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, München 1970 (PBF, IX, 3) ; pentru Ungaria, Ida Bognár-Kutzián, *The early Copper Age Tiszapolgár Culture* ... 1972, p. 139 și urm. Topoarele din România precum și implicațiile lor tipologice și cronologice în SE-ul Europei sînt studiate pe larg și însoțite de un catalog complet al descoperirilor și de hărți de răspîndire pe tipuri și variante) ; de A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien* II (va apărea în 1974).

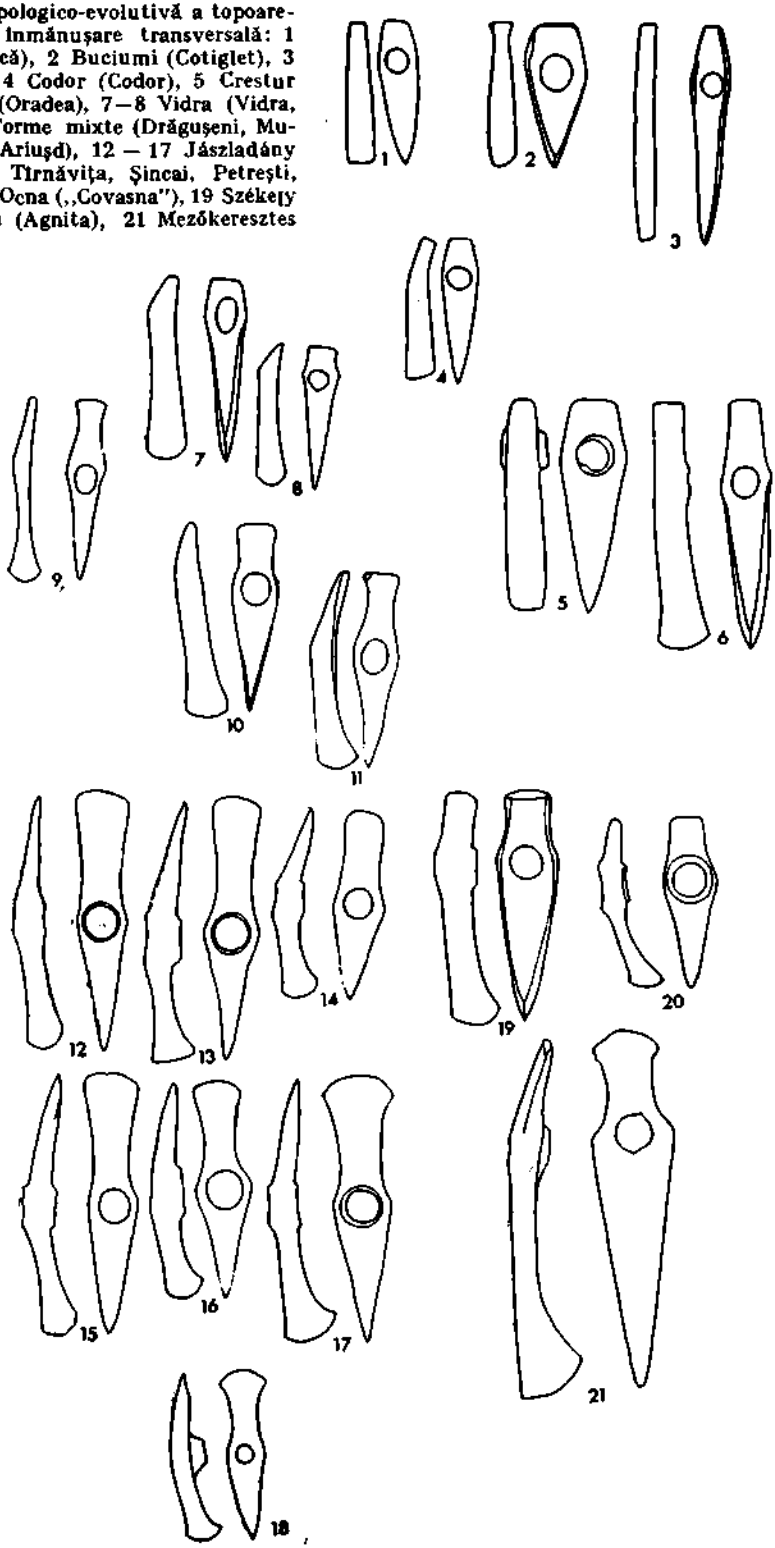
[42] J. Driehaus (ArchGeographica, 3, 1952, 1—3, p. 1) numește acest tip, Gorica. Am preferat denumirea adoptată de F. Schubert, care se referă la o localitate caracterizînd un grup cultural : Vinča-Pločnik.

[43] M. Novotná, *op. cit.*, p. 20 ; cf. și recenzia mea, Dacia, N.S., 17, 1973, unde am propus denumirea de „tip Tibava" (în lucrarea de față, fig. 2/3).

[44] M. Roska, *Die Sammlung Zsofia von Torma*, Cluj, 1941, p. 37, pl. 145 ; la Turdaș s-au găsit și materiale ale culturii Petrești.

[45] Inedită în Muz. Zălau (Nr. inv. 285/1966).

Fig. 2. Schema tipologico-evolutivă a topoarelor cu gaură de înmănușare transversală: 1 Pločnik (Șeica-Mică), 2 Buciumi (Cotiglet), 3 Tibava (Turdaș), 4 Codor (Codor), 5 Crestur (Sibiu), 6 Holič (Oradea), 7—8 Vidra (Vidra, Prundu), 9—10 Forme mixte (Drăgușeni, Mugeni), 11 Ariușd (Ariușd), 12 — 17 Jászladány (Dubova, Orșova, Tîrnăvița, Șincai, Petrești, Bradu), 18 Tîrgu-Ocna („Covasna"), 19 Székely (Beța), 20 Agnita (Agnita), 21 Mezőkeresztes (Tarcea). (1 :6).

pectiv prefigurează tipul de topor-săpăligă (*Hackenaxt*) cunoscut în general sub numele de topor cu tăișurile așezate cruciș. Topoarele de tip Vidra sînt mai elegante ca formă și, aproape toate, sînt lucrate cu îngrijire.

Cele mai multe exemplare provin din așezări. Descoperite în condiții sigure, în cursul săpăturilor arheologice, sînt piesele de la Teiu (Argeș), într-un tell-gumelnițean, faza B [46] și de la Cucuteni în faza A_3 [47]. Tot în așezări, dar în condiții mai puțin sigure s-au descoperit și piesele de la Vidra (Ilfov) [48], Prundu (Ilfov) [49], Reci (Covasna)[50], Bratija—Kuncevi (Bulgaria de sud) [51], Hotnica [52] și Gabarevo [53], (ambele în Bulgaria). Depozitul de la Slivnica (Bulgaria de vest), care conține două exemplare de tip Pločnik și unul de tip Vidra [54], indică o parțială contemporaneitate între cele două tipuri.

Răspîndirea tipului Vidra este evidentă în primul rînd în aria culturii Gumelnița, apoi și în aria culturii Cucuteni.

Apropiat tipului Vidra, dar cu trăsături aparte (are ceafa curbată, nu teșită) este toporul găsit în așezarea Gumelnițeană, faza A 2 tîrzie, de la Ciolăneștii-din-Deal (Teleorman) [55]. Unele topoare din centrul Transilvaniei prezintă de asemenea ceafa îndoită și se deosebesc, prin aceasta, atît de tipul Pločnik cît și de tipul Vidra. Le-am denumit de tip Codor [56].

În cazul tipului Codor putem presupune o influență a tipului Vidra în aria culturală, în care predomină tipul Pločnik. Piesa de la Ciolăneștii-din-Deal, pare mai degrabă un prototip pentru tipul Vidra. Trebuie reținut că exemplarele Vidra sigur datate provin din orizontul corespunzător fazelor Gumelnița B sau Cucuteni A_3 [57]. Piesa prototip de la Ciolănești este Gumelnița A_2 iar exemplarul de tip Pločnik de la Cărbuna ar putea fi chiar și mai timpuriu.

Am insistat asupra acestor datări deoarece este important să se precizeze dacă tipul Pločnik este sau nu premergător tipului Vidra, indiferent de considerentele tipologice. Ariile de răspîndire ale celor două tipuri sînt evident deosebite (fig. 3).

---

[46] Săpături S. Morintz și I. S. Nania; cf. A. Vulpe, SCIV. 15, 1964, 4, p. 459.

[47] M. Petrescu-Dîmbovița, Rivista di Scienze preistoriche, Firenze, 20, 1965, 1, p. 157, fig. 3.

[48] I. Nestor, 22 BerRGK, 1933, p. 78 și D. V. Rosetti, PMMB, 1, 1934, p. 29, fig. 42. Descoperită de țărani, într-o zonă în care s-a dat la iveală mai ales material Gumelnița A. Rosetti presupune însă că provine din nivelul fazei B_1.

[49] Ersilia Tudor, SCIV, 23, 1972, 1, p, 19, fig. 1/1, 4/1. A fost descoperită într-o așezare gumelnițeană.

[50] Descoperită în mod întîmplător printre chirpicii unei locuințe Cucuteni A. Z. Székely, Materiale, 8, 1963, p. 328, fig. 4/1.

[51] În așezare gumelnițeană. Amintită de F. Schubert, *op. cit.*, p. 283.

[52] Așezarea gumelnițeană (fazele A_2 și B). Descoperită în timpul săpăturilor; cf. N. Angelov, Arheologia-Sofia 1, 1959, 1—2, p. 395.

[53] Așezarea Gumelnița B; cf. V. Mikov, Godišnik-Sofia, 5, 1935, p. 83, fig. 29.

[54] Vodac za narodnija muzei Sofia, 1923, p. 66 și ilustrația de la p. 66 și 67; cf. și F. Schubert, *op. cit.*, p. 285.

[55] Inedită. Săpături A. Nițu.

[56] Fl. Gavrilescu și A. Vulpe, SCIV, 22, 1971, 4, p. 653. De acest tip se apropie și piesa aparte de la Ațel (Sibiu); cf. I. H. Crișan și M.E. Szuchy, Din activitatea științifică a Muzeului Mediaș, 3, 1955—1956, p. 8.

[57] Cele două aspecte culturale sînt dealtfel contemporane, cum o dovedesc importurile, de material Cucuteni în mediu gumelnițean; vezi I. Nestor și Eugenia Zaharia, Dacia N. S., 12, 1968, p. 34.

O contemporaneitate, măcar parţială, a tipurilor Vidra şi Pločnik trebuie desigur admisă.

În schema din fig. 2/7—11 se urmăreşte demonstrarea originii topoarelor „în cruce" prin dezvoltarea tipologică a tipului Vidra. Celelalte tipuri de topoare-ciocan, care se dezvoltă evident din tipul Pločnik, alcătuiesc o ramură independentă şi deosebită funcţional de cea a topoarelor „în cruce", cele două ramuri avînd o evoluţie paralelă. Importanţa acestei concepţii tipologico-evolutive constă în demonstrarea ideii originii locale, respectiv a invenţiei în mediul autohton a tipului de topor „în cruce", expresia cea mai înaltă la care a ajuns tehnologia acelei epoci.

În acest sens *tipul Ariuşd* al topoarelor „în cruce", cel mai simplu, fără manşon în jurul găurii de înmănuşare, prezintă o serie de analogii cu topoarele-ciocan de tip Vidra. Braţul tăişului transversal este, la unele exemplare, mai scurt decît lama tăişului vertical. Unele forme intermediare, ca cele de la Mugeni (Harghita)[58], sau Drăguşeni (Botoşani)[59], ambele cu muchia transversală neascuţită (fig. 2/9—10), dovedesc acest fapt.

Poziţia cronologică a topoarelor de tip Ariuşd este în funcţie de situaţiile stratigrafice de la Ariuşd (Covasna)[60], Slobozia (Bacău)[61], Floreşti (Vaslui)[62], şi, în ultimă instanţă, de singura descoperire sigură, cea de la Drăguşeni. Aceste situaţii indică perioada corespunzătoare sfîrşitului fazei Cucuteni A, începutul fazei AB. Deci, în ansamblu, tipul Ariuşd este posterior tipului Vidra, deşi o contemporaneitate parţială nu este exclusă.

Tipul Ariuşd este răspîndit cu precădere în SE-ul Transilvaniei şi în Moldova (fig. 4) şi, probabil, aici ia naştere. Cele cîteva piese din vestul ţării nu vădesc o concentrare în acea zonă şi ar putea fi considerate „exporturi".

Odată cu tipul Ariuşd s-a făcut pasul hotărîtor în direcţia dezvoltării topoarelor „în cruce". Tipul deplin dezvoltat al acestora este *tipul Jászladány*. În România este reprezentat prin 6 variante, determinate mai ales prin forma braţului transversal în raport cu zona găurii de înmănuşare (fig. 2/12—17). Ordinea în care sînt ilustrate în fig. 2 indică o anumită serie tipologică, care rămîne însă să fie verificată şi cronologic. Toate aceste variante au ca trăsătură comună prezenţa unui manşon inelar în

---

[58] G. şi Şt. Ferenczi, Materiale, 10 (în pregătire). Descoperită în timpul săpăturilor, în condiţii neclare însă. Probabil trebuie pus în legătură cu materialul corespunzător fazei Cucuteni AB de acolo. Forma toporului nu este tipică pentru tipul Ariuşd, nefiind propriu-zis un topor „în cruce". De aceea am preferat denumirea de tip Ariuşd şi nu tip Murgeni cum scrie F. Schubert (*op. cit.*, p. 280); cf. şi Ersilia Tudor, *op. cit.*, p. 21.

[59] Descoperit, cu prilejul săpăturilor arheologice, într-o locuinţă Cucuteni A, faza cea mai tîrzie. A. Crişmaru, SCIV, **22**, 1971, 3, p. 479, fig. 1; despre aşezarea de la Drăguşeni vezi la acelaşi autor, în SCIV, 21, 1970, 2, p. 267.

[60] Examinarea critică a descoperirii de la Ariuşd la A. Vulpe, SCIV, 15, 1964, 4, p. 460, nota 17; cf. şi F. Schubert, *op. cit.*, p. 285, nota 57. Tot dintr-o aşezare provine şi piesa de la Leţ (Z. Székely, SCIV, 18, 1967, 2, p. 329). Descoperirea este însă întîmplătoare şi, prin urmare, nu împărtăşesc părerea lui Székely, care o leagă de materialul Cucuteni B (!) de acolo.

[61] Ceramica aşezării cucuteniene de la Slobozia nu a putut fi determinată cu precizie, datorită eroziunii picturii (V. Căpitanu, MemAntiq, 3, 1971, p. 453, fig. 1).

[62] Descoperit întîmplător într-o aşezare, de pe suprafaţa căreia s-au cules numai cioburi Cucuteni A (A. Florescu, SCIV, 5, 1954, 4, p. 595).

partea inferioară a tubului de înmănușare și a reliefării organice a părții superioare a acestuia.

Următoarele piese din România provin din contexte culturale asigurate: Reșca (Olt) [63], Odorheiul-Secuiesc [64], Bradu (Bacău) [65], Decea (Alba)[66], probabil Sînpetru-German (Arad)[67] și Sînnicolaul-Român (Bihor) [68], Bogdănești (Bacău)[69] și Turdaș (Hunedoara)[70]. Dacă adăugăm și cîteva piese din afara României, mai ales pe cele de la Jászladány [71] și Horodnița [72], putem afirma că topoarele de tip Jászladány, indiferent de varianta lor tipologică, au fost în uz în perioada corespunzătoare culturilor Bodrogkeresztúr și Cucuteni (fazele AB_2 și B). Faptul că piesa de la Reșca poate fi legată de faza Sălcuța III ar putea fi o confirmare a datării mai timpurii a variantei respective (varianta Dubova).

Topoarele de la Șincai (Mureș) [73] și Lopadea-Veche (Alba) [74], sînt descoperiri fortuite în zona unor așezări ale culturii Coțofeni. Faptul nu este însă suficient pentru a dovedi apartenența lor la această cultură. Rămîne de văzut dacă prin denumirea destul de vagă, de cultură Coțofeni, atribuită materialului eterogen de acolo, nu se ascunde și așa-zisul orizont al torților pastilate de tip Cheile-Turzii, Tîrgu-Mureș etc.

În sfîrșit datarea tipului Jászladány este confirmată și de faptul că în depozite, care sînt destul de numeroase [75], nu apare niciodată asociat cu tipuri mai vechi, de pildă cu tipul Ariușd.

---

[63] Descoperită la baza valului de apărare al unei stațiuni Sălcuța III. Săpături Fl. Marinescu.

[64] Pe înălțimea Budvár s-au descoperit două piese. Tot de acolo este cunoscut și un vas Cucuteni B și numeroase materiale neolitice și din alte epoci. Toate descoperirile sînt întîmplătoare. M. Roska, Közlemények, 2, 1942, 1, p. 52, fig. 14/1 și 25/3; cf. și Z. Székely, SCIV, 18, 1967, 2, p. 329.

[65] Descoperită în marginea unei locuințe Cucuteni AB de fază tîrzie: A. Vulpe, SCIV, 15, 1964, 4, p. 356, fig. 1.

[66] Descoperită în mod întîmplător într-o carieră (M. Roska, ArchÉrt, 42, 1928, p. 50, fig. 14). Săpăturile întreprinse ulterior aici de către I. Kovács (AISC, 1, 1923, p. 89) au dat la iveală cimitirul cu morminte plane cu ocru. S-a presupus că toporul provenea din inventarul unui mormînt distrus.

[67] Două piese, descoperite aproximativ în același loc, la date diferite. Pot fi puse în legătură cu cimitirul Bodrogkeresztúr atestat acolo (E. Dörner, Materiale, 9, 1970, p. 456, fig. 11/5; cealaltă piesă nu a fost încă publicată).

[68] Provine foarte probabil din inventarul unui mormînt de inhumație orientat E—V. Tot aici s-au descoperit, în mod întîmplător, alte două topoare de aramă (de tip Holič și de tip Agnita; cf. mai jos), o daltă de cupru, un topor de piatră și o brățară de scoică. Presupunem un cimitir al culturii Bodrogkeresztúr. F. Ardos Familia, 3, 1936, 4, p. 10; cf. și D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, 1944, p. 30.

[69] Descoperită într-o așezare cucuteniană; amintită de A. Florescu, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 597, nota 7.

[70] Cf. mai sus nota 44. Cele două piese fragmentare de acest tip nu pot fi însă puse în legătură, în mod sigur, cu materialele Petrești B de acolo.

[71] P. Patay, ArchÉrt, 1944—1945, p. 6, pl. 6/5. Mormînt; cultura Bodrogkeresztúr. Descoperiri similare sînt citate de F. Schubert, *op.cit.*, p. 285.

[72] Depozit, descoperit *în* sau *împreună* cu un vas Cucuteni B_1; T. Sulimirski, MAGW, 91, 1961, p. 91.

[73] M. Roska, Közlemények, 2, 1942, 1, p. 44.

[74] Va fi publicată de V. Lazăr în rîndurile revistei SCIV

[75] Este asociat mai ales cu tîrnăcoapele de tip Mezőkeresztes. Exemple: Hajdúhadház (M. Roska, *op. cit.*, p. 37, fig. 33), Ciubanca (Sălaj), F. Gavrilescu și A. Vulpe, SCIV, 22, 1971, 4, p. 651. Depozitele de la Josani și Tarcea (Bihor), Cetatea-de-Baltă și altele sînt menționate în literatură, însă nepublicate.

Răspîndirea topoarelor Jászladány este foarte largă. Doar în cîmpia Dunării de Jos nu se mai întîlnesc. Concentrări frapante se observă în Transilvania Centrală, în Bihor, în Serbia de NE și în zona Porților de Fier și în NE-ul Ungariei. Dacă urmărim însă aria de răspîndire a diferitelor variante se pot desprinde unele observații. Astfel variantele Dubova și Orșova sînt mai frecvent reprezentate în Banat și în zona Porților de Fier. Varianta Tîrnăvița o întîlnim mai ales în vestul Transilvaniei. Varianta Șincai precumpănește în centrul Transilvaniei. Varianta Petrești are o răspîndire mai generală, atît în estul Ungariei cît și în Transilvania. Varianta Bradu se întîlnește în răsăritul Transilvaniei și în Moldova. Este deci plauzibil să presupunem că aria de răspîndire a diferitelor variante oglindește activitatea metalurgică a unor centre din cadrul culturilor respective, dovedind implicit, producția locală a acestor piese, în centre diferite.

Evoluția topoarelor de tip Jászladány a dus la apariția, probabil concomitentă și independentă, a două tipuri foarte asemănătoare, dar răspîndite în arii complet diferite : *Nográdmarcal* [76] și *Tîrgu-Ocna*. Poziția tipologică tîrzie a acestui din urmă tip este confirmată și de unele descoperiri din cuprinsul așezărilor : Tîrgu-Ocna [77], foarte probabil Cucuteni [78] și eventual Odorheiul-Secuiesc [79]. Este vorba de faza Cucuteni B. Răspîndirea topoarelor de tip Tîrgu-Ocna poate fi pusă în legătură în special cu cultura Cucuteni (răsăritul Transilvaniei, Moldova și Ucraina).

Cea de a doua serie a topoarelor cu gaură de înmănușare, topoarele-ciocan, evoluează din tipul Pločnik, conservîndu-și funcțiunea inițială.

Topoarele de tip Crestur și *Holič* continuă forma tipului Pločnik, primele mai late, celelalte mai lungi și cu conturul mai accentuat, ambele avînd un început de manșon în jurul găurii de înmănușare. Sînt reprezentate în România prin puține exemplare. Din cele 4 descoperiri de tip Crestur, una prezintă interes mai mare : micul depozit de la Luica (Ilfov), unde s-a găsit și un topor-pană [80]. Luica se situează în aria culturii Gumelnița și este posibil să considerăm depozitul ca fiind în legătură cu această cultură. Datarea tipului Crestur se sprijină mai ales pe considerente tipologice. Un exemplar descoperit într-un mormînt deranjat de la Tibava ar putea indica vremea culturii Tiszapolgár [81].

Ținînd seama de observațiile făcute mai sus ar trebui, în cazul Luica, să ne gîndim la faza Gumelnița B, probabil aspectul cel mai tîrziu din cîmpie, înainte de retragerea culturii respective spre zona de deal și munte (vezi mai jos).

[76] Tipul este atestat mai ales în Ungaria de nord și în Slovacia (F. Schubert, *op. cit.*, p. 282). Singura piesă din România este cea de la Chișoda (Timiș). Inedită în Muz. Timișoara.

[77] M. Roska, ArchErt, 42, 1928, p. 48 ; C. Matasă, ArhMold, 2—3, 1964, p. 11. În afară de un nivel Cucuteni B este atestată și o depunere Usatovo. Topoarele, descoperite în mod întîmplător, pot fi puse, prin urmare, în legătură cu oricare din cele două niveluri.

[78] Este vorba de cunoscutul fragment de topor descoperit de H. Schmidt (*Cucuteni*, Berlin, 1932, p. 30, pl. 30/10), dispărut în timpul războiului din Muz. Berlin. Cf. și A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, I, 1970, Nr. 179. Am însă convingerea că frații Schubert aveau dreptate cînd îmi comunicau părerea că fragmentul respectiv provine de la un topor „în cruce". Ar fi de tip Tîrgu-Ocna. A fost găsit în partea superioară a nivelului Cucuteni B (vezi și A. Vulpe și Ersilia Tudor, SCIV, 21, 1970, 3, p. 472, nota 41).

[79] Probabil provine tot din așezarea de pe Budvár (cf. mai sus nota 64).

[80] Inedit în colecția Institutului de arheologie București, amintit de I. Nestor, NÉH, 1955, p. 50.

[81] M. Novotná, *op. cit.*, p. 22, nr. 89.

Tipul Holič este reprezentat în ţară, doar prin două descoperiri din jurul Oradiei. Cea de la Sînnicolaul Român ar putea proveni dintr-un mormînt (vezi mai sus p. 227), care poate fi atribuit culturii Bodrogkeresztúr ori Tiszapolgár tîrzii.

Tipurile *Székely*, *Nádudvar* şi *Agnita*, bine reprezentate mai ales în Transilvania centrală şi numai prin descoperiri izolate [82], corespund, prin forma tubului de înmănuşare, tipului Jászladány şi îi sînt desigur contemporane.

Din aceeaşi perioadă cu tipul Jászladány sînt şi tîrnăcoapele de tip *Mezőkeresztes*. Atît considerente tipologice cît şi asociaţii din mai multe depozite (vezi mai sus nota 75) dovedesc această contemporaneitate. Se răspîndesc cu precădere în Ungaria de est şi în Transilvania nord-centrală. Ele sînt probabil o creaţie a culturii Bodrogkeresztúr şi a culturii, încă ipotetice, din bazinul Someşului. Mai la apus, în Slovacia, se întîlnesc topoarele de tip Handlová, înrudite cu tipul Mezőkeresztes,

O ultimă serie de topoare este reprezentată de tipurile cu ceafa cilindrică [83]. Ele sînt o replică în metal a exemplarelor analoage din piatră. Deşi răspîndite pe o arie foarte largă, sînt relativ rare şi foarte variate tipologic. Mai multe exemplare s-au descoperit în morminte ale culturii Bodrogkeresztúr [84]. Poate apar încă de la nivel Tiszapolgár, cum rezultă dintr-o descoperire de la Tibava [85].

Rămîne să discutăm acum limita cea mai tîrzie a apariţiei topoarelor cu gaură transversală. Trebuie subliniat că nici o descoperire, de pînă acum, nu este în măsură să le atribuie vreuneia din culturile postcucuteniene (vezi mai sus notele 73, 74). De asemenea, nici una din descoperirile de la apusul ţării noastre nu sînt convingătoare pentru o încadrare în orizontul Baden (Pécel)-Coţofeni [86].

Studiul răspîndirii diverselor variante ne permite unele observaţii de ordin mai general, asupra cărora merită să ne oprim puţin.

Examinînd harta răspîndirii topoarelor „în cruce" şi a topoarelor-ciocan mai evoluate (fig. 4) observăm lipsa lor în Cîmpia Dunării. În etapa anterioară piesele de aramă erau aici bine reprezentate. Ca topoare se întîlneau tipul Vidra şi topoarele-pană. Cred că dispariţia lor oglindeşte pătrunderea purtătorilor culturii Cernavoda I la Dunărea de Jos şi gonirea triburilor gumelniţene din cîmpie spre deal şi munte [87]. Este

---

[82] Trebuie subliniat că toporul de la Araci (Covasna) nu poate fi pus în legătură cu un mormînt în cutie de piatră, cum lasă să se înţeleagă Z. Székely (SCIV, 6, 1955, 2, p. 844). De fapt a fost descoperit de localnici, în zona mormîntului respectiv, la vreo 25 m distanţă; dar nici chiar această certitudine n-o avem.

[83] Studiate de A. Vulpe (SCIV, 10, 1959, 1, p. 265) şi de P. Patay (FoliaArch, 19, 1968, p. 9).

[84] În România, cel de la Şiria (Arad): P. Patay, Régeszeti Füzetek, 2, 1961, 10, p. 98. Apoi piesa de la Kis-Körös (Ungaria): J. Csalogovitz, PZ, 22, 1931, p. 111. Alte descoperiri la P. Patay, FoliaArch, 19, 1968, p. 9 şi urm.

[85] M. Novotná, *op. cit.*, p. 20.

[86] De pildă descoperirea într-un presupus context Baden de la Vel'ke Kostol'any (Slovacia) a fost făcută în condiţii nesigure (M. Novotná, *op. cit.*, p. 8 şi 24). Desigur nu este exclus ca, în mod izolat, cîte un exemplar să fi fost descoperit de purtătorii unor culturi mai tîrzii şi conservate pentru valoarea materiei prime. De aceea ar fi necesar să se facă mai multe descoperiri, în condiţii absolut sigure, pentru a se putea acredita teoria preluării acestor topoare şi de populaţiile de epocă Coţofeni.

[87] Cf. şi P. Roman, Dacia N.S., 15, 1971, p. 128 şi urm.

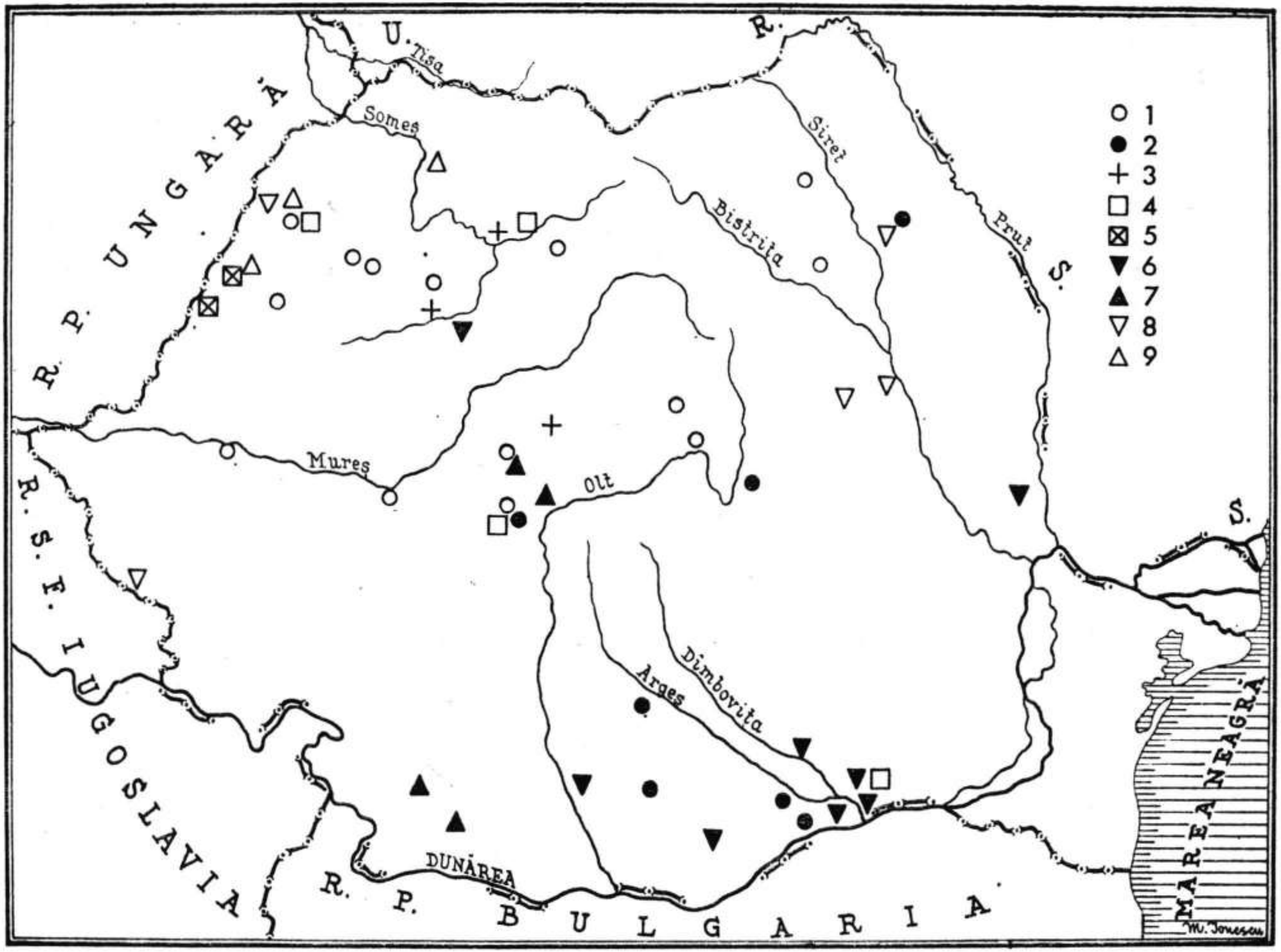

Fig. 3. Răspîndirea topoarelor ciocan de tip: 1 Pločnik, 2 Vidra, 3 Codor, 4 Crestur, 5 Holič. Răspîndirea topoarelor daltă de tip: 6 Gumelnița și Coțeana, 7 Sălcuța, 8 Cucuteni, 9 Sălacea.

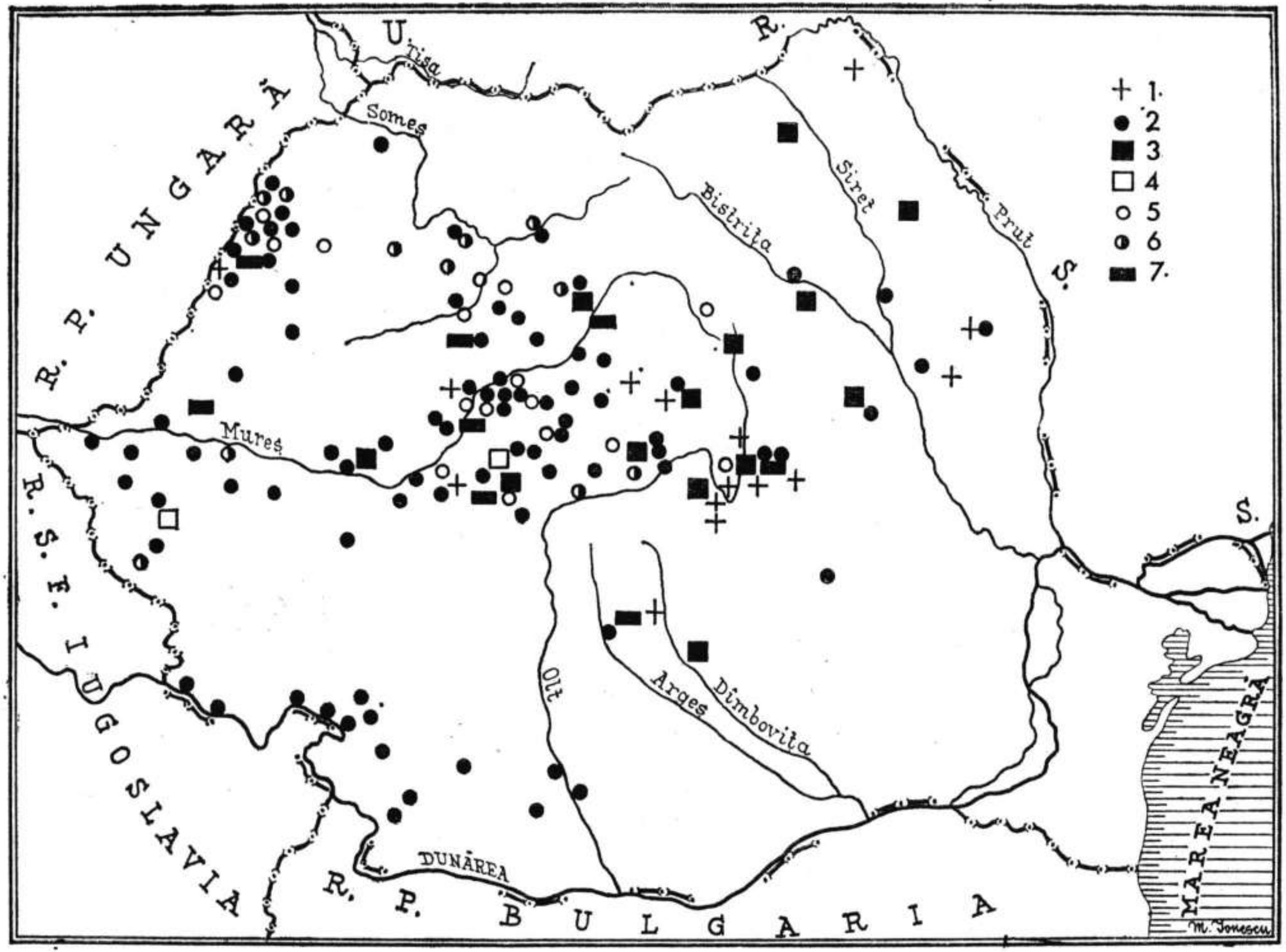

Fig. 4. Răspîndirea topoarelor de tip: 1 Ariuşd, 2 Jászladány, 3 Tîrgu-Ocna, 4 Nógradmarcál, 5 Székely-Nádudvár şi Agnita, 6 Mezőkeresztes, 7 topoare cu ceafa cilindrică.

indirect, un indiciu cronologic că pătrunderea culturii Cernavoda I s-a produs, cel mai devreme, în etapa de sfîrşit a fazei A a Culturii Cucuteni. Este un fapt constatat că în aşezările Cernavoda I arama este extrem de rară, fapt contrastant cu situaţia din aşezările gumelniţene anterioare.

O altă situaţie interesantă este cea din Transilvania sudică şi centrală, podişul Hîrtibaciului şi al Tîrnavelor (resp. aria culturii Petreşti). Cum se ştie, I. Paul a explicat evoluţia similară a stilului pictural al ceramicii Petreşti şi Cucuteni prin contemporaneitatea lor, măcar în linii generale [88]. Acestei atrăgătoare teorii i s-au adus, de către P. Roman, unele obiecţii serioase, potrivit cărora Petreşti B nu poate fi paralel decît cu Gumelniţa B, resp. cel mult Cucuteni A_3 [89]. Asemănarea dezvoltării stilului de pictură a celor două culturi sus menţionate ar fi deci pur întîmplătoare. Un lucru însă rămîne deocamdată fără răspuns dacă acceptăm părerea lui Roman şi anume: ce cultură din aria Petreşti corespunde etapelor AB şi B ale culturii Cucuteni? În zona respectivă, relativ bine cercetată, se găsesc mai ales aşezări Coţofeni, cultură cu siguranţă posterioară Cucutenilor B. Orizontul cu torţi pastilate de tip Cheile-Turzii nu a fost încă atestat, decît sporadic, aici. Elementele Bodrogkeresztúr se întîlnesc, izolat, doar pe valea Mureşului. Grupul Decea-Mureşului rămîne deocamdată o apariţie izolată, tot în Valea Mureşului. Desigur sînt situaţii cînd o zonă bine populată într-o anumită etapă devine nelocuită în perioada următoare. Ar putea fi cazul şi cu podişul Transilvaniei. Dar ne punem întrebarea cărei culturi îi aparţin numeroasele descoperiri de topoare, numeroase tocmai în această zonă? Ele atestă o înfloritoare activitate metalurgică. Tipologic şi stratigrafic, aceste topoare nu pot fi mai vechi decît orizontul Cucuteni AB tîrziu-Bodrogkeresztúr. În perioada anterioară avem aici topoarele de tip Pločnik, pe care, evident, le legăm de cultura Petreşti, oricare ar fi ipoteza periodizării ei. Dar topoarele „în cruce", care, tipologic, reprezintă continuarea celor din etapa anterioară şi care se înmulţesc, să spunem aşa, tocmai în perioada în chestiune, cărei culturi corespund?

Recent s-a descoperit la Ghirbom (Alba), într-un strat aparţinînd fazei mijlocii a culturii Petreşti, un fragment dinspre tăişul vertical al unui topor cu gaură de înmănuşare. Din nefericire este practic imposibil să-l determinăm tipologic [90]. Îmi permit doar să-mi exprim impresia că nu cred să fie un topor-ciocan de tip Pločnik. Fragmentul provine, mai degrabă de la un topor-ciocan, de dimensiuni relativ mari (cam 20—22 cm lungime) de un tip ulterior tipului Pločnik. Aceasta ar implica datarea fazei Petreşti AB aproximativ la aceeaşi vreme cu Cucuteni AB. Desigur, descoperirea de la Ghirbom nu este însă nici pe departe suficientă pentru a convinge în favoarea acestei ipoteze, aşa încît problema atribuirii culturale a topoarelor din Transilvania centrală rămîne deschisă.

Atrag de asemenea atenţia asupra descoperirii de la Decea şi a datării aşa-zisului grup Decea (Mureşului) [91]. Toporul descoperit acolo (vezi

[88] Studijné zvesti, 17, 1969, p. 336.
[89] P. Roman, *op. cit.*, p. 105.
[90] Săpături I. Aldea, care mi-a arătat piesa respectivă.
[91] Situată la orizontul corespunzător fazei finale a culturii Bodrogkeresztúr, de către I. Kutzián (*op. cit.*, p. 209). Aceeaşi cronologie la D. Berciu (*Contribuţii* ... p. 124). P. Roman

mai sus nota 66) nu poate fi decît din vremea culturii Bodrogkeresztúr, în nici un caz mai vechi. Dacă se caută o datare mai veche pentru grupul Decea, atunci trebuie să se conteste proveniența dintr-un mormînt a toporului respectiv, ceea ce este posibil, nu cred însă că este și probabil.

Ultimele două probleme de discutat ar fi realizarea tehnică a topoarelor cu gaură de înmănușare și funcțiunea lor.

În ultimul timp o serie de experiențe metalografice (ultima și poate cea mai convingătoare fiind a lui J. A. Charles) [92] au încetățenit convingerea că aceste topoare erau turnate în forme monovalve, zona tubului fiind rezervată printr-un dop de piatră ori lut. Către aceeași concluzie ne îndeamnă și interpretarea secțiunilor caracteristice : o parte convexă și cealaltă dreaptă sau ușor concavă. Așadar partea „inferioară" a toporului se referă la partea ce rămînea deschisă, în timpul turnării, în vreme ce partea „superioară" era aceea de pe fundul valvei. De asemenea, majoritatea exemplarelor cu mărci rotunde tipice, au aceste mărci imprimate pe partea descoperită a piesei în timpul turnării. Rămîn încă de explicat unele cazuri, foarte rare, cu mărci pe partea din valvă [93]. Erau, aceste din urmă mărci, săpate în interiorul valvei, în negativ? Ori erau obținute prin imprimare, la cald? [94] Un lucru este încă dezamăgitor : pînă acum nu s-a descoperit nici un fragment dintr-o formă de turnat ori de dop de turnare.

Judecarea funcției topoarelor este dependentă de valoarea (respectiv scumpetea) metalului. Este verosimil ca un obiect greu (uneori de peste 2 kg de cupru, materie primă, din care se puteau confecționa zeci de ace ori alte obiecte de podoabă) și în același timp, foarte uzabil, să fi fost folosit ca unealtă de minerit și de defrișat păduri, cum credeau unii? Semnificația ca obiecte de valoare și de paradă (de aceea erau finisate și uneori, ornamentate) mi se pare cea mai probabilă. Poate că multe aveau și destinația de armă, deși nu s-ar zice că au fost prea eficace contra triburilor răsăritene, care aveau arme mai primitive.

Interesant ar fi să știm care este semnificația pieselor descoperite izolat ori în depozite [95]. Multe din ele ar putea fi depuneri votive (greu să credem că omul își pierdea deseori cîte un topor prețios pe cîmp). Un argument în acest sens ne este oferit de o descoperire recentă la Reșca (Olt). La baza unui val de apărare Sălcuța III F. Marinescu a găsit,

---

(*op. cit.*, p. 113) paralelizează acest grup cu începutul fazei AB a culturii Cucuteni și cu ultima fază a culturii Tiszapolgár.

[92] PPS, 35, 1969, p. 40; cf. și bibliografia citată de C. Renfrew (*ibidem*, p. 29 și urm.).

[93] M. Novotná, *op. cit.*, nr. 100 și 101.

[94] În problema marcării topoarelor o contribuție esențială a adus-o F. Schubert (*op. cit.*) El a demonstrat că marcarea este mai frecventă, atît în ceea ce privește numărul exemplarelor marcate cît și al mărcilor de pe același exemplar, în zona slovaco-ungară și se rărește cu cît înaintăm spre răsărit. Singurul exemplar marcat din afara arcului carpatic este cel de la Cătina (I. Nestor, Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 135).

[95] Atragem din nou atenția că diferitele tipuri de topoare au fost uneori descoperite în condiții diferite. Astfel piesele de tip Pločnik și Vidra provin, multe, din așezări. Asemenea în cazul tipului Ariușd. Ciocanele de tip Crestur, Székely, Nádudvar și Agnita sînt descoperiri izolate, în timp ce tîrnăcoapele de tip Mezőkeresztes apar de multe ori în depozite iar tipurile cu ceafa cilindrică, în morminte. Este sigur că aceste constatări se explică prin funcția diferită a tipurilor de topoare. Nu vedem însă o explicație deplin satisfăcătoare în momentul de față. Piesele cu ceafa cilindrică erau desigur arme. Tîrnăcoapele greoaie, ce cuprindeau kilograme de metal intrinsele, ar putea fi, prin excelență, lingouri. Despre celelalte nu mă pronunț.

pe solul antic nederanjat, un topor „în cruce" [96]. Cred că este evident o depunere votivă, în legătură cu „consacrarea" valului respectiv.

În concluzie, toporul cu gaură de înmânușare, în special cel cu brațele dispuse cruciș, reprezintă cea mai complexă realizare a metalurgiei eneolitice. Este o formă ce dispare odată cu civilizația care a creat-o.

★

Ultima problemă, pe care ne propunem s-o discutăm este pur teoretică : în ce măsură este justificată concepția unei epoci a cuprului (*Kupferzeit*)?

Așa cum a reieșit din prima parte a lucrării, cuprul apare aproximativ odată cu ceramica. Din punct de vedere fenomenologic, deci, ceramicum = metalicum.

Tot o concepție fenomenologică ne oferă și E Sangmeister, cînd concepe o „perioadă timpurie a cuprului" (*Frühkupferzeit*), în care arama este rară și folosită doar pentru podoabe, și o „epocă deplină a cuprului" (*Vollkupferzeit*), odată cu producerea de piese grele (*Schwergeräte*) și răspîndirea metalurgiei aramei. Primei etape i-ar corespunde, la noi în țară, perioada Precucuteni și Protocucuteni, celei de a doua, Cucuteni AB, Tiszapolgár II, Bodrogkerestúr, Baden-Pécel și Kostolac [97]; deci și perioada de tranziție.

O concepție fenomenologică este și cea a lui K. Horedt. El pornește de la observațiile de bun simț că epoca cuprului începe odată cu folosirea pe scară largă și felurită a aramei, deci odată cu eneoliticul clasic (Tiszapolgár, Vinča-Pločnik, Gumelnița-Sălcuța, Cucuteni A etc.). Ea cuprinde, în continuare, ceea ce se numește în general „perioada de tranziție" și apoi orizontul Glina III — Coțofeni (Cîlnic), pînă la apariția primelor bronzuri [98]. Este, de fapt, o adaptare, la stadiul cunoștințelor actuale, a concepției mai vechi de *Kupferzeit*, așa cum a fost îndeobște formulată la sfîrșitul veacului trecut.

Atragem atenția, că dacă urmărim curbele de frecvență și de durată a diverselor tipuri de obiecte de aramă, în epoca concepută de Horedt, vom constata, la început, o curbă foarte înaltă, apoi o cădere bruscă, urmată, în ultima etapă, de o creștere foarte lentă.

O concepție istorică o găsim la Vlassa care distinge eneoliticul de epoca cuprului prin presupusele influențe străine odată cu orizontul Bodrogkeresztúr [99].

O concepție izocronologică ne oferă H. Müller-Karpe, care începe epoca cuprului pe la 2700 î.e.n. odată cu începutul formațiilor dinastice în Mesopotamia și în Egipt [100]. Această poziție are o concepție istorică la bază și implică axarea întregii preistorii a lumii vechi pe perioadele structurale ale civilizațiilor celor mai avansate. Este un punct de vedere, care, într-un manual atotcuprinzător, ca al lui, ne apare perfect justificat. Dezavantajul aplicării acestui mod de a vedea lucrurile este, în primul rînd, cronologia absolută imperfectă a diferitelor culturi locale

---

[96] Vezi mai sus nota 63.

[97] E. Sangmeister, *Actes VIIIe Congr.* (*UISP*), Belgrad, 1971, I, p. 109.

[98] K. Horedt, Apulum, 7, 1968, p. 103.

[99] N. Vlassa, SCIV, 15, 1964, 3, p. 362.

[100] H. Müller-Karpe, *Handbuch*, II, 1968, prefață.

cu atît mai șubredă, cu cît zonele respective sînt mai depărtate de centrele mediteraneene. Potrivit concepției lui Müller-Karpe, neoliticul s-ar termina în România, cîndva în cursul fazei Cucuteni AB. Evident corecțiile cronologice ulterioare (personal cred că sînt, în momentul de față, destule temeiuri să concepem sfîrșitul Cucutenilor B pe la 2700), va pune mai bine în lumină justețea concepției sale. Dealtfel învățatul german accentuează că periodizarea sa nu implică renunțarea la concepțiile ce stau la baza periodizărilor regionale.

Așadar, pe plan local, sud-est european, sîntem interesați mai degrabă în stabilirea unor cezuri istorice (dacă ele există!), a unor perioade de transformări structurale social-economice și etnice, care să permită delimitarea unor faze cu conținut etno-istoric. Stadiul actual al cercetărilor ne arată că aceste transformări nu au fost atît de bruște, cum se presupunea într-o vreme nu prea îndepărtată. Desigur, între rafinata civilizație Cucuteni B și aspectele Horodiștea, Erbiceni și Foltești sînt deosebiri foarte importante. Dar, zonal, ele trebuie judecate în parte. Poate cel mai accentuat contrast îl constatăm în Cîmpia Dunării între culturile Gumelnița și Cernavoda I. Vestul țării noastre însă pare a fi fost mai puțin influențat de aceste schimbări bruște. Aici transformările, deși substanțiale, par să se fi desfășurat în mod lent. Iată de ce este practic imposibil să fixăm o limită cu valoare izocronologică pentru tot sud-estul Europei. Inevitabil revenim la o concepție fenomenologică însă nuanțată. Într-adevăr dezvoltarea metalurgiei aramei în perioada Cucuteni A pînă la B și Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr etc. oglindește un tot economico-cultural. Împuținarea accentuată a descoperirilor de obiecte de aramă este un fapt constatat la triburile venite din răsărit. Sărăcia aramei este însă remarcabilă și în apus, în complexul Baden-Coțofeni sau în complexul, cu iz sudic, Cernavoda III. Descoperirile la nivel Coțofeni de la Băile Herculane, a numeroase obiecte mărunte de aramă [101], confirmă, după părerea mea, această constatare. Ele dovedesc că metalurgia devenise monopolul unor centre anume și se bucura de o răspîndire limitată.

Unele forme, cum ar fi toporul „în cruce", sînt o apariție caracteristică doar perioadei numite în general neolitic tîrziu sau eneolitic. Altele, cum ar fi toporul plat și pumnalul, vor continua să evolueze, făcînd legătura cu formele epocii bronzului propriu-zise.

În lumina acestor discuții se impune necesitatea folosirii unei periodizări cît mai flexibile și mai vagi, care să oglindească cît mai cuprinzător, evenimentele istorice. Acesta este, de pildă, punctul de vedere al multor cercetători români și termenii sînt cei utilizați în vorbirea de zi de zi. *Neoliticul tîrziu* este sinonim cu *Eneoliticul*; ultima denumire îmi pare că reflectă mai bine structura economică a societății. În orice caz ambele denumiri se referă la perioade bine delimitate istoric și exprimă adevăruri general acceptate.

Schimbările structurale de la sfîrșitul culturilor Cucuteni-Gumelnița, Bodrogkeresztúr, Petrești etc., indiferent de decalaje cronologice și de nuanțări locale, sînt semnul unei noi epoci. O numim, în jargon, „epoca de tranziție". Odată cu constituirea culturii Glina și a orizontului ei, începe epoca propriu-zisă a bronzului. Poate că am putea să concepem

---

[101] P. Roman, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 60.

începutul Bronzului timpuriu, odată cu sfîrşitul eneoliticului. Această concepţie s-ar întemeia pe consideraţia că, noua epocă, deşi oarecum instabilă la începutul ei, conţine într-însa structura socială şi economică, formele culturii materiale şi spirituale, foarte probabil şi elementul etnic (respectiv elementul etno-linguistic, din care se vor cristaliza, în mileniul II, tracii), elemente ce vor caracteriza dezvoltarea epocii bronzului în mileniul al II-lea.

DIE ANFÄNGE DER METALLURGIE DES KUPFERS IM DONAUKARPATENRAUM

ZUSAMMENFASSUNG

Verf. schließt sich der Meinung an, daß kupferne Gegenstände bereits in dem frühesten Neolithikum u. zw. in der späten Phase der Criş-Kultur, in Rumänien vorkommen. Es wird angenommen, daß in den Donaukarpatenländern, gleich wie in Kleinasien, die Kupferbearbeitung fast ebenso alt wie die Erfindung der Keramik ist. Eine gewisse Unabhängigkeit des Donaukarpatenraumes von der vorderasiatischen Welt, was den Ursprung der Kupfermetallurgie betrifft, könnte im vorläufigen Stand der Forschung vermutet werden. Da metallographische Analysen noch nicht durchgeführt wurden, kann man nicht wissen ob die ältesten in Rumänien vorkommenden kupfernen Gegenstände (einige Ahlen und eine sehr schlecht erhaltene Perle aus Kupferblech) gehämmert aus gediegenem Metall oder gegossen waren. Die Herstellung und Verbreitung des Kupfers nimmt mit dem Aufgang des späten Neolithikums (bzw. Äneolithikums), d. h. etwa die Präcucuteni II-Gumelniţa A-Zeit, wesentlich zu. Das Cărbuna-Depot beweist, daß fast alle kupferne Typen des Äneolithikums schon im Horizont der frühen Cucuteni A-Phase erzeugt wurden. Der Höhepunkt der Kupferproduktion und Bearbeitung liegt in der Zeit der Cucuteni AB- und B-Phasen (bzw. im Westen, in der der Bodrogkeresztúrkultur).

Im zweiten Teil des Aufsatzes behandelt Verf. zusammenfassend die kupfernen meißelartigen Flachbeile sowie die Hammer- und Hackenäxte, deren eingehendere Untersuchung der Gegenstand des größten Teiles des zweiten Bandes über die rumänischen Äxte und Beile bildet und der im Rahmen der PBF-Serie erscheinen wird.

Abschließend werden verschiedene Meinungen über die Begriffe „spätes Neolithikum", „Steinkupferzeit" (bzw. Äneolithikum) oder „Kupferzeit" geprüft. Das Problem der Periodenbezeichnung bleibt eigentlich offen, da fast alle Theorien gewissermaßen berechtigt sind. Der Autor zieht die in der rumänischen Literatur meist verwendete Benennung „Steinkupferzeit" vor, die hier synonym mit „spätes Neolithikum" gemeint ist. Diese bezieht sich auf die Blütezeit der Gumelniţa-, Sălcuţa-, und Cucuteni-Kulturen. Konventionell könnte man das Ende dieser Periode den Ausgang der Cucuteni-Kultur betrachten. Eine allge-

meine Zäsur zwischen den Kulturen der Steinkupferzeit und denjenigen der folgenden frühen Bronzezeit (in Rumänien ist für den Anfang dieser letzten Zeitstufe der Ausdruck „Übergangsperiode" üblich) scheint z.Z. nicht einwandfrei feststellbar zu sein.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Flachbeiltypen der donaukarpatischen Steinkupferzeit: 1 Gumelnița (Tatarskije Atmadžá), 2 Coteana (Coteana), 3 Sălcuța (Sălcuța), 4 Cucuteni (Contești), 5 Sălacea (Sălacea). (1 : 3).

Abb. 2. Typologisches Schema der Entwicklung der kupfernen Hammer- und Hackenäxte: 1 Pločnik (Șeica-Mică), 2 Buciumi (Cotiglet), 3 Tibava (Turdaș), 4 Codor (Codor), 5 Crestur (Sibiu), 6 Holič (Oradea), 7—8 Vidra (Vidra, Prundu), 9—10 Mischformen (Drăgușeni, Mugeni), 11 Ariușd (Ariușd), 12—17 Jászladány (Dubova, Orșova, Tîrnăvița, Șincai, Petrești, Bradu), 18 Tîrgu-Ocna („Covasna"), 19 Székely (Beța), 20 Agnita (Agnita), 21 Mezőkeresztes (Tarcea). (1 : 6).

Abb. 3. Verbreitung der kupfernen Hammeräxte vom Typ: 1 Pločnik, 2 Vidra, 3 Codor, 4 Crestur, 5 Holič. Verbreitung der Flachbeile vom Typ: 6 Gumelnița und Coteana, 7 Sălcuța, 8 Cucuteni, 9 Sălacea.

Abb. 4. Verbreitung der kupfernen Hacken- und Hammeräxte vom Typ: 1 Ariușd, 2 Jászladány, 3 Tîrgu-Ocna, 4 Nógradmarcál, 5 Székely-Nádudvár und Agnita, 6 Mezőkeresztes, 7 Äxte mit zylindrischem Nacken.

DATE NOI PRIVIND CULTELE DE LA ROMULA-MALVA ÎN LUMINA VASELOR CU FIGURI ÎN RELIEF

DE

G. POPILIAN şi GH. POENARU BORDEA

Cercetările de pînă acum au acordat atenţia cuvenită cultelor de la Romula-Malva, punînd la contribuţie materiale epigrafice şi sculpturale, precum şi datele oferite de producţia atelierelor gliptice locale [1]. În cele ce urmează ne propunem să completăm aceste date prin examinarea, din acest punct de vedere, a ceramicii, fie cea descoperită în cercetările arheologice, reluate în 1965, fie cea aflată mai demult.

Un interes deosebit pentru cercetarea noastră îl prezintă vasele cu figuri aplicate (à relief d'applique) pe care Joseph Déchelette le distingea, ca o grupă mai restrînsă decît a sigillatelor (vases moulés), în categoria mai largă a vaselor decorate cu figuri în relief [2]. Decorul în relief nu se obţinea cu un tipar în negativ pentru întregul vas, ca în cazul sigillatelor, ci prin realizarea unor motive ornamentale independente, care se aplicau apoi pe pereţii vasului respectiv. Metoda aceasta a fost folosită mai întîi la Pergam, de unde a fost preluată de olarii de la Aretium, ca în cele din urmă să se răspîndească în centrele ceramice din mai multe provincii ale Imperiului roman [3].

Astfel de ceramică s-a descoperit şi în Dacia, dar ea a fost semnalată în lucrări cu caracter mai general, fără să formeze obiectul unui studiu special [4]. Cu toate acestea Al. Popa a publicat cîteva tipare pentru meda-

[1] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, Bucureşti, 1968 (mai departe OR [3]), p. 373–402; idem, *Romula*, edit. Meridiane, Bucureşti, 1968, p. 23–30; C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 80–82; D. Tudor, SCN, 3, 1960, p. 257–262; idem, Apulum, 6, 1967, p. 209–229; cf. OR, [3] *loc. cit.* şi p. 114–118; P. Diaconu, SCN, 4, 1968, p. 277–278; G. Popilian, SCN, 5, 1971, p. 211–213.

[2] J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, II, Paris, 1904, p. 167–308.

[3] F. Oswald, T. Davies Pryce, *An Introduction to the Study of terra sigillata*, Londra, 1920, p. 230.

[4] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929, p. 68; E. Beninger, Mannus, 30, 1938, p. 124, fig. 2; Al. Bărcăcilă, *L'archéologie en Roumanie*, Bucureşti, 1938, p. 43, pl. 31/65; D. Tudor, BCMI, 96, 1940, fig. 63, nr. 46; C. Daicoviciu, AISC, 3, 1941, p. 268–269, pl. 2/5; D. Tudor, Dacia, 11–12, 1948, p. 195, fig. 10; A. Zriny, StMatTg Mureş, 2, 1967, p. 70.

S C I V, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 239–257.

lioane de la Apulum [5], în timp ce Silviu Sanie le-a studiat pe cele descoperite la Barboşi împreună cu medalioane [6].

Recentele săpături arheologice de la Romula, conduse de prof. univ. D. Tudor, au furnizat numeroase elemente noi care concură la cunoaşterea din ce în ce mai amănunţită a marelui centru urban din Dacia sudică. Fragmentele de vase decorate cu figuri în relief prin tehnica aplicării s-au aflat în cercetările din sectorul *villa suburbana*, situat în afara fortificaţiei din vremea lui Filip Arabul, la nord de ea, lîngă poartă, precum şi în săpăturile efectuate pe latura de sud a fortificaţiei dreptunghiulare centrale.

Începem prezentarea materialului care ne reţine atenţia, prin a da toate datele pe care le socotim utile în legătură cu vasele decorate cu şerpi şi figuri aplicate. Prezentăm mai întîi fragmentele descoperite în săpăturile de la *villa suburbana*. Fragmentele recuperate aparţin unui număr de patru vase.

1. Dintr-un vas se păstrează două fragmente din zona umărului şi a gîtului (pl. I/1—2). Pasta este fină, de culoare vînătă în spărtură, cu straturile superficiale de culoare roşie-cărămizie. Ca degresant a fost folosită mica. Pe spaţiul care s-a păstrat, decorul este împărţit în trei registre. Pe umărul vasului era aplicat un şarpe din care au mai rămas doar cîteva segmente. Solzii au fost realizaţi prin impresiunea unor cercuri avînd un diametru de 4 mm. Deasupra acestui decor, urmează al doilea registru, delimitat de două linii paralele incizate. Pe acest spaţiu se află imprimat un şir de frunze lanceolate, dinţate pe margine. Registrul superior era decorat cu figuri în relief din care s-a păstrat una singură, poziţia unei a doua fiind indicată de fractura existentă pe locul de unde a fost desprinsă. Tehnica aplicării acestor reliefuri direct pe pereţii cruzi ai vasului este clar atestată şi de impresiunea degetelor olarului rămasă pe partea interioară a vasului. Relieful păstrat reprezintă un bust uman cu urechi foarte mari şi nişte pene de păun, dispuse ca nişte raze, formînd un nimb în spatele capului. Ochii sînt marcaţi de două cerculeţe. Pe gît se observă un colan, realizat din fire răsucite.

2. Din alt vas au fost recuperate, tot în *villa suburbana*, şapte fragmente, dintr-o pastă fină, omogenă, de culoare roşie cărămizie. Suprafaţa exterioară a vasului a fost vopsită cu roşu. Trei din cele şapte fragmente s-au putut lipi, întregindu-se astfel o parte din umărul şi gîtul vasului, probabil de dimensiuni mai mari, avînd — dacă rezultatele calculelor noastre, bazate pe dimensiunile fragmentului reconstituit sînt exacte — un diametru în regiunea umărului de 32 cm. Pe umărul vasului se află un ornament aplicat reprezentînd un şarpe ai cărui solzi sînt realizaţi prin cerculeţe imprimate. Cerculeţele de pe capul şarpelui au un diametru mai mare, 7 mm; faţă de cele de pe corpul şarpelui care au un diametru de doar 4 mm. Pe gîtul vasului au existat ornamente în relief aplicate, dar din fragmentele care s-au păstrat ele nu se pot, din păcate, reconstitui (pl. II/1—3).

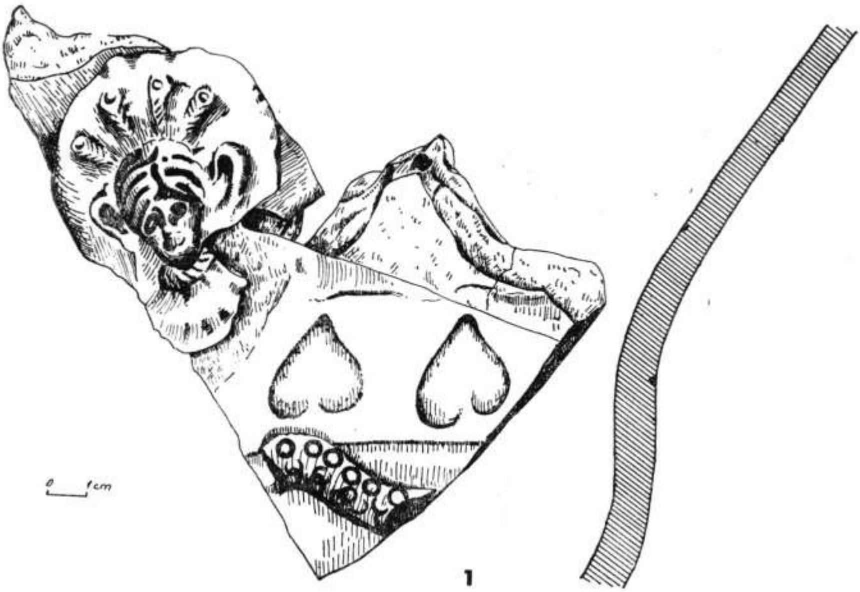
3. Un fragment din buză şi toarta fragmentară fac parte dintr-un al treilea vas descoperit în *villa suburbana*. Pasta, de culoare cărămizie deschisă, este fină şi omogenă. Judecînd după indiciile pe care le dă fragmentul păstrat, vasul respectiv a avut mari dimensiuni. Buza lată de 5,5 cm este îndoită orizontal, iar marginea buzei este îndoită în sus (pl. II/4). Pe fragmentul de toartă se vede capul unui şarpe. Solzii acestuia sînt marcaţi de cinci şiruri paralele de împunsături. Sînt reprezentate de asemenea ochii şi gura.

4. În colecţia Muzeului din Caracal există o toartă de vas provenită de la Romula. Pasta este fină, de culoare gălbuie, cu mica în compoziţie. Pe marginile torţii se tîrăsc

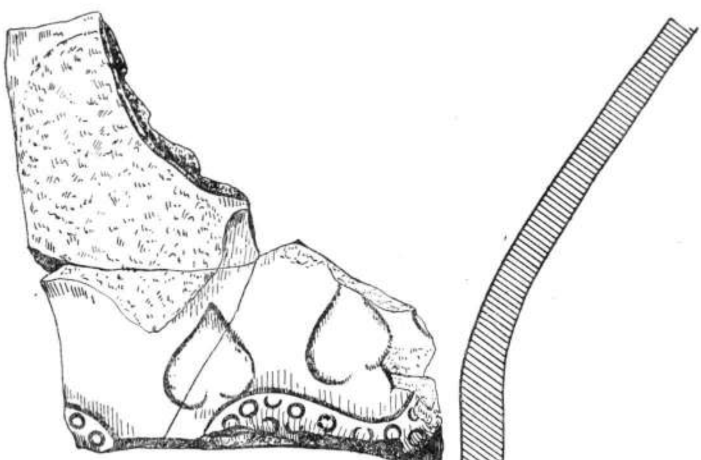
[5] Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469—471; idem, StComSibiu, 12, 1965, p. 231—— 236.

[6] Silviu Sanie, Danubius, 2—3, 1969, p. 81—94.

doi şerpi, care ar părea că se caţără ca să ajungă la buza vasului. Solzii sînt redaţi prin patru şiruri de împunsături, umplute cu o materie albă. Un alt şarpe, de dimensiuni mult mai mici decît ceilalţi doi, coboară de pe buza vasului pe toartă (pl. II/5).

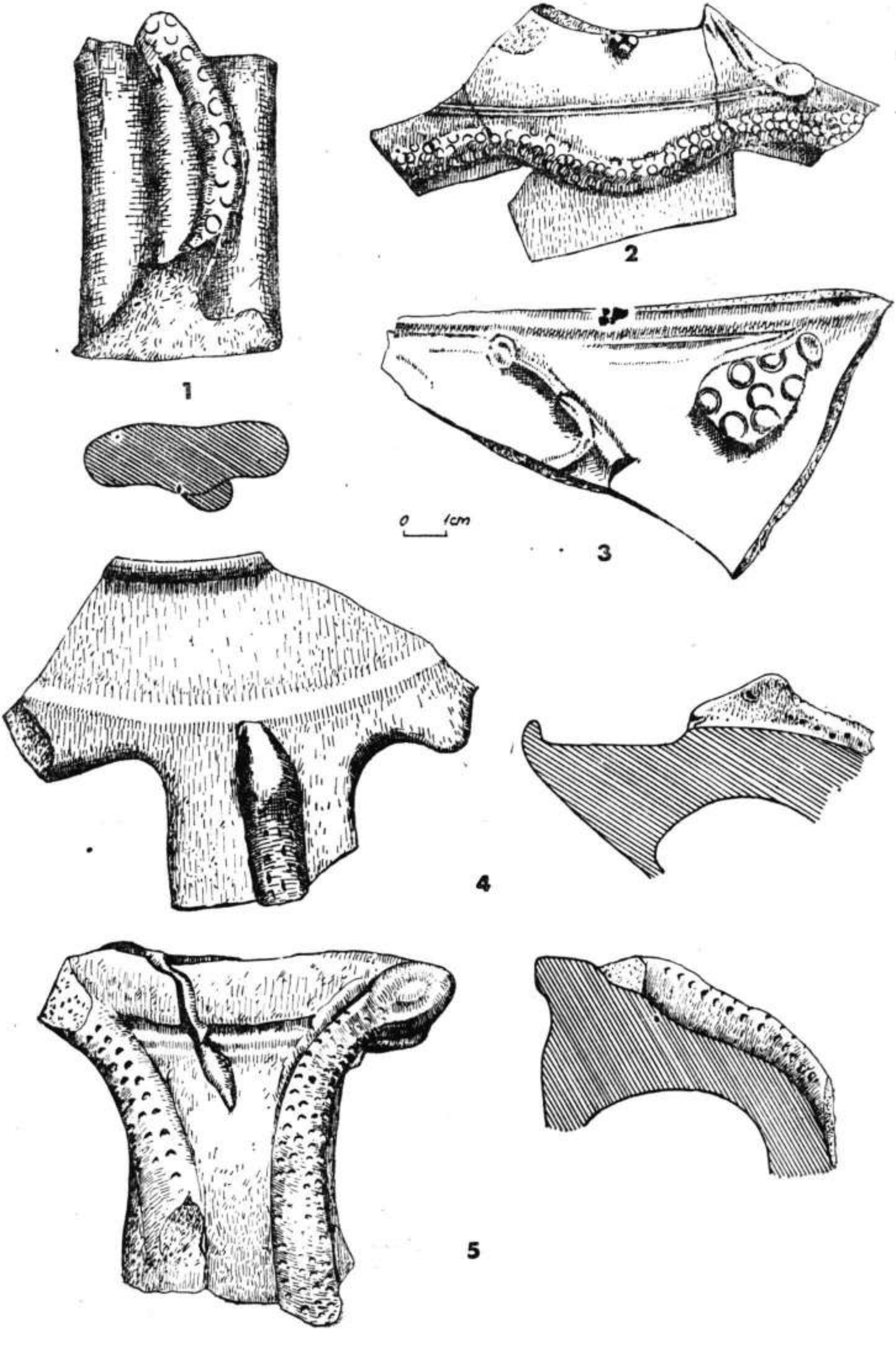
1

2

Pl. I. Fragmente de vas decorat cu şerpi în relief. 1—2 Romula, *villa suburbana*.

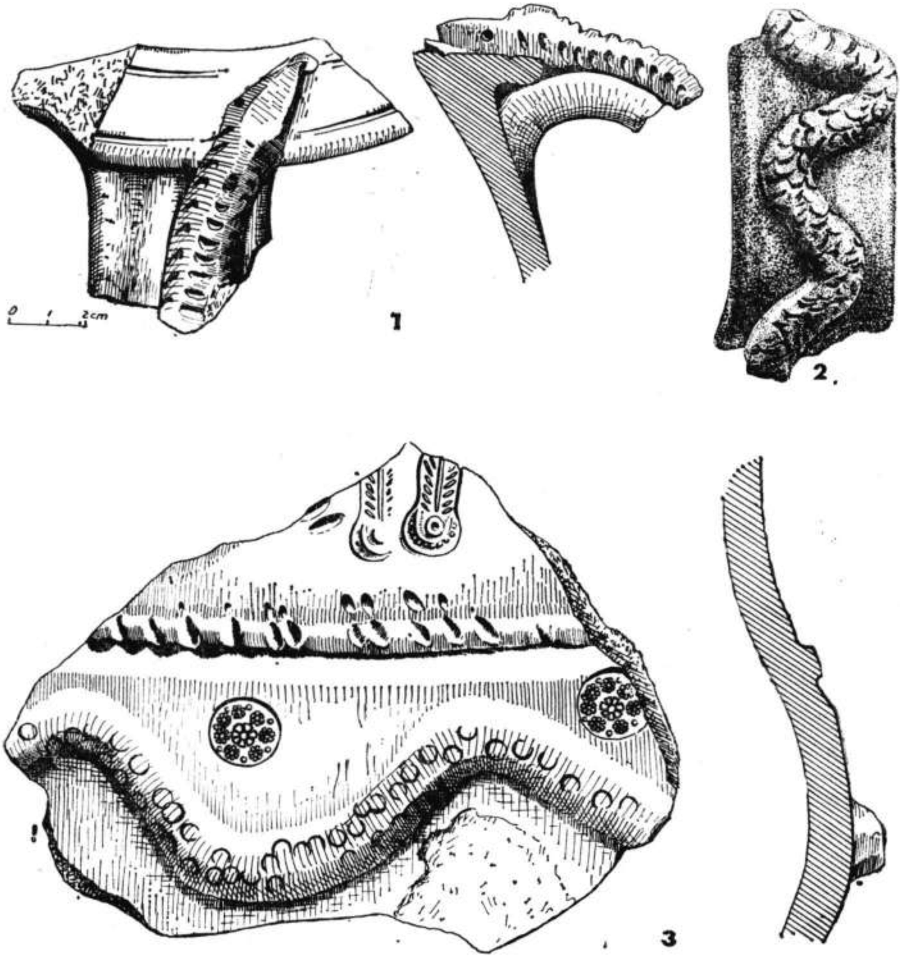
5. Tot de la Romula provine un alt fragment de vas decorat cu un şarpe, care se află acum în colecţia Şcolii generale de 8 ani din Reşca. Se mai păstrează o parte din buză şi o porţiune din toarta vasului. Buza este întoarsă orizontal în afară. De pe toartă se caţără

Pl. II. Fragmente de vase decorate cu şerpi în relief. 1—3 Romula, *villa suburbana*. 4 Romula, *villa suburbana*. 5. Romula, *passim*.

un şarpe al cărui cap ajunge la marginea interioară a vasului ca şi cum ar vrea să soarbă din conţinutul său. Solzii şi ochii reptilei sînt bine marcaţi prin împunsături (pl. III/1).

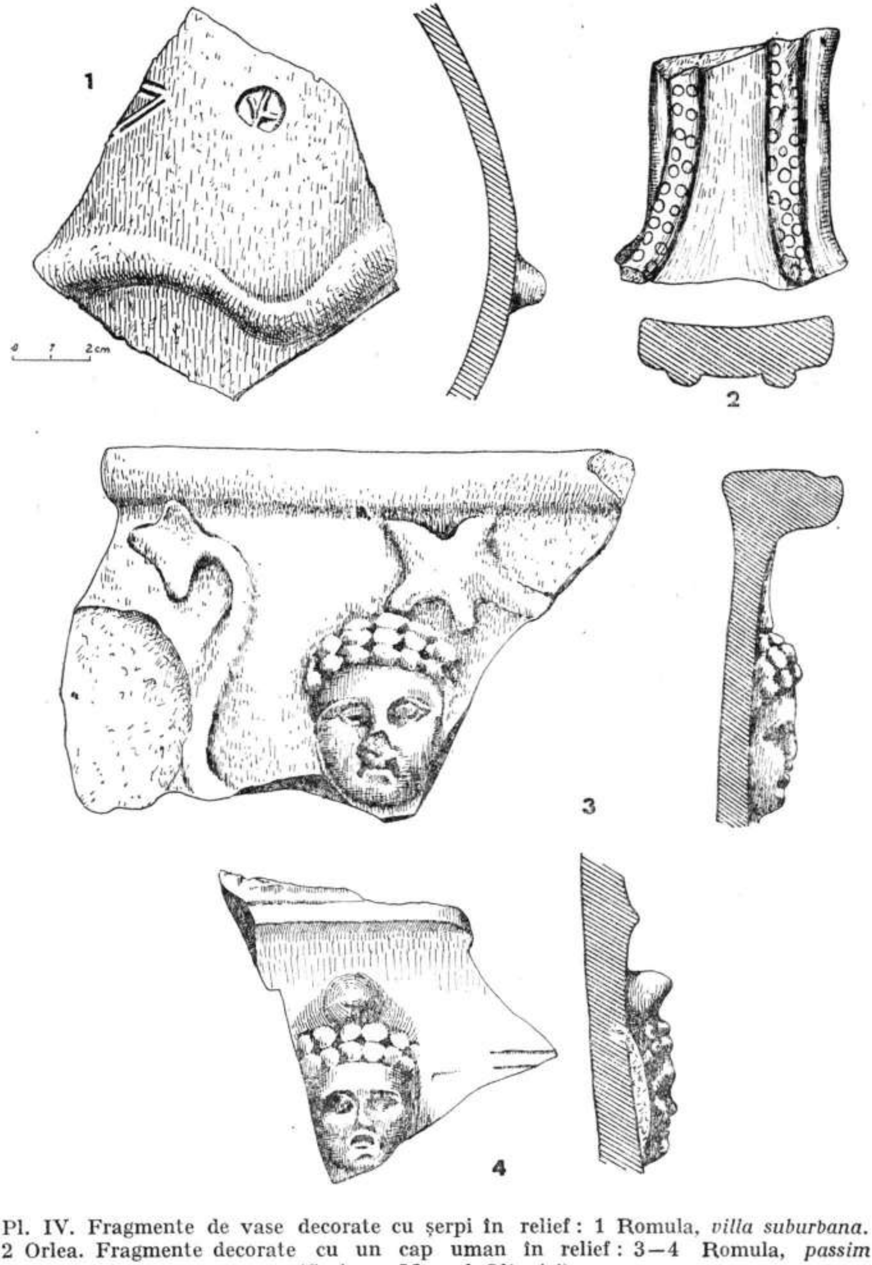
6. Într-una din secţiunile, efectuate în 1966, pe latura de sud a fortificaţiei centrale de la Romula s-a descoperit un fragment din toarta unui vas, lucrat din pastă fină, roşie cărămizie, avînd suprafaţa vopsită cu roşu închis, la fel ca o bună parte din celelalte. Dar spre deosebire de acestea, la care solzii sînt redaţi fie prin cerculeţe, fie prin împunsături, pe toarta acum în discuţie solzii şarpelui sînt redaţi realist (pl. III/2).

Pl. III. Fragmente de vase decorate cu şerpi în relief. 1 Romula, *passim* (colecţia şcolii din Reşca). 2 Romula, latura de sud a fortificaţiei centrale. 3 Romula, *villa suburbana*.

7. În timpul campaniei din 1971 de la Romula, au mai apărut în sectorul *villa suburbana* încă două fragmente de vase decorate cu şerpi. Pe primul, şarpele cu solzii reprezentaţi prin cerculeţe imprimate era plasat pe umărul vasului. Între meandrele şarpelui există un element de decor imprimat ce constă dintr-un cerc în interiorul căruia se găsesc rozete cu cîte şapte braţe. În centru se află o rozetă mai mare cu diametrul de 6 mm, în jurul căreia sînt

dispuse în cerc alte șapte rozete mai mici, cu diametrul de 4 mm, despărțite între ele de un punct. Baza gîtului este marcată de un brîu cu relief crestat. Deasupra acestuia, pe gît, se afla un alt registru ornamentat prin stampilare cu elemente decorative avînd reprezentate „brăduțul" cu două cercuri concentrice la bază. Acest decor se întîlnește frecvent la Romula (pl. III/3).

Pl. IV. Fragmente de vase decorate cu șerpi în relief: 1 Romula, *villa suburbana*. 2 Orlea. Fragmente decorate cu un cap uman în relief: 3–4 Romula, *passim* (Craiova, Muzeul Olteniei).

8. Al doilea fragment, recuperat în același loc cu precedentul, este din pastă roșie, fină, foarte bine și uniform arsă. Se păstrează o mică porțiune din șarpele aplicat pe umărul vasului. De remarcat că în acest caz solzii nu sînt reprezentați. Deasupra șarpelui se află două elemente decorative ștampilate (pl. IV/1).

9. La Orlea, jud. Olt, s-a descoperit un fragment de toartă din pastă de culoare gălbuie, cu mică în compoziție, care se păstrează în muzeul din localitate. Pe amîndouă marginile torții se păstrează fragmente din cîte un șarpe. Această toartă este asemănătoare cu cea descrisă mai sus la nr. 4, cu deosebirea că solzii șarpelui sînt reprezentați prin cerculețe imprimate (pl. IV/2).

10. În depozitul Muzeului Olteniei din Craiova (inv. 4622) se află un fragment de vas, provenit tot de la Romula, fost în colecția Neamțu. Pasta este asemănătoare cu a vasului descris la nr. 1. Pe fragmentul păstrat este reprezentat în relief pronunțat capul unui tînăr cu o căciulă frigiană peste buclele de păr, scoase în evidență cu pricepere de meșterul olar (pl. IV/4).

11. Pe un alt fragment de vas din pastă mai grosolană, de culoare gălbuie, amestecată cu pietricele, se află aplicat un cap uman și două motive care ar putea fi vegetale (pl. IV/3).

Aici s-ar opri, pentru moment, lista vaselor decorate cu șerpi (Schlangengefässe) descoperite în ultima vreme în Dacia inferioară. Din păcate, în nici unul din cazuri, fragmentele păstrate nu ne-au oferit elemente suficiente pentru reconstituirea formei vasului. Dacă ne referim însă la natura motivelor ornamentale am putea clasifica vasele de acest fel în două categorii: a) vase decorate cu șerpi și alte figuri b) vase decorate numai cu șerpi, deși starea cu totul fragmentară în care au ajuns la noi, nu ne poate da certitudinea absolută a absenței, pe vasele respective, a altor elemente decorative, fie imprimate, fie aplicate în relief. Luînd drept criteriu tehnica realizării solzilor putem distinge patru categorii: prima o constituie vasele pe care solzii șerpilor sînt redați prin cerculețe ștampilate; a doua, vasele pe care aceste detalii sînt realizate prin împunsături; a treia, atestată de un singur exemplar, cu reprezentarea realistă a solzilor și, în sfîrșit, a patra o constituie vasele pe care solzii șarpelui nu au fost indicați.

Analogii pentru vasele cu șerpi pe care le publicăm acum se găsesc destul de numeroase, atît în Dacia, cît și în alte provincii ale Imperiului roman. Un fragment descoperit chiar la Romula și aflat în Muzeul Porților de Fier de la Turnu Severin, fost în colecția Capșa, l-a publicat prof. D. Tudor, acum mai bine de trei decenii[7]. Acest fragment se poate apropia pînă la identitate cu cel descris mai sus la nr. 6. Printre vasele descoperite în castrul de la Drobeta și publicate de Al. Bărcăcilă, încă din 1938, se aflau și cîteva fragmente care erau ornamentate cu șerpi în relief[8]. Ca tehnică de lucru ele ar avea analogii mai apropiate cu fragmentul descris de noi la nr. 8, pe care solzii șarpelui nu sînt marcați. Dar prezența pe același vas și a altor elemente decorative dă posibilitatea unor analogii și cu piesele de la nr. 1 și 2.

În Dacia intracarpatică descoperirile de acest fel, semnalate pînă acum, sînt mai numeroase. Din cîte știm recordul îl deține așezarea de la

---

[7] D. Tudor, BCMI, 96, 1940; *loc. cit.*

[8] Al. Bărcăcilă, *loc.cit.*; cf. D. Berciu, AO, 18, 1938, 104—106, p. 375.

Cristești [9] unde se afla și un puternic centru de producție ceramică. Mai de curînd au fost publicate de acolo cîteva fragmente ceramice decorate cu șerpi, care se află în prezent în colecțiile Muzeului din Tg. Mureș [10]. Unul din fragmentele de la Cristești, care reprezintă aproximativ 1/3 dintr-un vas cu trei torți, pe lîngă șarpele aplicat mai are drept decor și un cap de taur. De notat că, asemenea unor fragmente descoperite la Romula, suprafața vasului care s-a păstrat a fost decorată de meșterul olar cu cerculețe realizate prin tehnica ștampilării.

Vasul cu șerpi descoperit la Lechința de Mureș, în anul 1916 și publicat de Eduard Beninger [11], prezintă analogii apropiate cu vasul de la Cristești. Pe fiecare din cele trei torți se află cîte un șarpe. Corpul lor nu este decorat. În partea de sus vasul este ornamentat cu cercuri concentrice ștampilate, așezate asimetric, în timp ce partea sa inferioară este decorată cu niște motive cruciforme realizate tot prin tehnica ștampilării. De notat că vasul de la Lechința a fost folosit drept urnă funerară, în el găsindu-se pe lîngă oasele calcinate și o fibulă cu placă semicirculară, ceea ce l-a determinat pe descoperitor să-l dateze în secolul al IV-lea. Este sigur însă că vasul este mai vechi și reîntrebuințat. De altfel descoperirea de la Lechința este întîmplătoare și n-ar fi cu totul exclus ca autorii ei să fi amestecat obiectele găsite în această localitate.

Un vas mai bine păstrat, și care face parte din grupa de care ne ocupăm aici, s-a găsit la Potaissa, în punctul numit ,,Valea Sîndului''[12]. Este făcut dintr-o pastă fină, bine arsă, de culoare roșietică. Pe umăr este ormanentat cu o bandă sinuoasă în relief, care reprezintă un șarpe. Vasul are trei torți, pe fiecare din ele cățărîndu-se cîte un șarpe [13], care ajunge pînă la buza vasului. Pe zona superioară a vasului se află diferite ornamente ștampilate : cercuri, rozete, rozete înscrise în cercuri. Demn de reținut este faptul că pe acest vas solzii șarpelui sînt realizați prin niște ștampilări mai largi de formă neprecisă.

Considerăm util să mai amintim că în Transilvania s-au mai făcut și alte descoperiri de vase cu șerpi la Aiud [14], Obreja [15], Ilișua [16] și Buciumi[17].

În restul Imperiului vasele de acest fel sînt, după cîte știm, mai frecvente în provinciile de pe limesul dunărean, dar apar și în cele de pe limesul german și chiar în Britannia.

---

[9] Al. Ferenczi, ACMIT, I, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 216—217; A. Filimon, RPAN, 2—4, 1940, p. 91.

[10] A. Zriny, *op. cit.*, p. 69—70, pl. 47/2—4.

[11] E. Beninger, *loc. cit.*

[12] *Civiltà romana in Romania,* Roma, 1970, H, 29, pl. 67 (H. Daicoviciu). Vasul se află la Muzeul din Turda.

[13] H. Daicoviciu, *loc. cit.*, n-a sesizat acest lucru și crede că fiecare din cele trei torți ,,ha una banda sinuosa in relievo".

[14] I. Winkler, V. Vasilev, L. Chițu, A. Borda, Sargetia, 1968, p. 70, fig. 10/4—6.

[15] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii,* București, 1966, p. 122, fig. 40, idem; *Riturile funerare la daci și daco-romani,* București, 1971, p. 126—127, fig. 39.

[16] C. Daicoviciu, AISC, 3, 1941, p. 268—269.

[17] E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi,* Cluj, 1972, p. 52, pl. 37/1, ar fi vorba de ,,o nervură rotundă în relief". În realitate avem de a face cu un șarpe cu solzii redați prin cerculețe imprimate, aplicat pe toarta vasului, mai curînd un crater decît o pateră.

Analogii în provinciile învecinate cu Dacia se găsesc în Moesia, unde s-a aflat, la Lilyace, un fragment decorat cu şarpe [18], însă ele sînt mult mai numeroase în Pannonia. La Poetovio s-au descoperit în mithree, mai multe fragmente ceramice decorate cu şerpi, ba chiar şi un vas întreg [19], care se aseamănă foarte mult cu vasul de la Lechinţa. Menţionăm că unele fragmente de la Poetovio au glazură, ceea ce nu se găseşte pe nici unul din vasele descoperite în Dacia. Vasele decorate cu şerpi sînt prezente în numeroase castre de pe limesul dunărean din Pannonia. Astfel, Klara Póczi publică un fragment de la Intercissa [20], care este aproape identic cu unele fragmente descoperite la Romula. După cunoştinţele noastre asemenea vase s-au mai aflat la Aquincum [21], Brigetio [22] şi Carnuntum [23]. În Austria, în afară de Carnuntum, ele s-au mai semnalat la Linz [24] şi Veldidena [25]. În Germania numărul descoperirilor este mai mare. De pe limesul dunărean le menţionăm pe acelea de la Faimingen [26], Pocking [27], Unterbaar [28], Nassenfels [29], Straubing [30], Pfafefenhofen [31], Westheim bei Augsburg [32].

Tot din Germania, dar de data aceasta de pe limesul rhenan, amintim descoperirile de la Köln[33], Stockstadtt[34] şi Friedberg[35]. Vase similare s-au semnalat şi în Elveţia la Windisch (Vindonissa) [36], Augst (Augusta Rauri-

---

[18] I. Velkov, Izvestiia Institut, 18, 1952, p. 212, fig. 200. Atît suprafaţa fragmentului cît şi corpul şarpelui, la care s-a păstrat şi capul sînt decorate cu cerculeţe imprimate.

[19] M. Abramić, JOAI, 17, 1914, 2, p. 122, fig. 107, 108; B. Saria, Starinar, 1922 (1923), 1, p. 194, fig. 4; J. Mikl, ArhVestnic, 15–16, p. 270, pl. 3, fig. 11. Fragmentul publicat de I. Mikl este asemănător pînă la identitate cu fragmentul de la Romula pe care solzii şarpelui sînt indicaţi prin cerculeţe imprimate.

[20] K. Poczy, *Intercissa, II, Keramik*, p. 46–47, pl. 12, fig. 17.

[21] T. Nagy, BudRég, 23, 1943, p. 550, fig. 27; I. Wellner, BudRég, 21, 1964, p. 260 şi urm.

[22] K. Poczy, *Intercissa, II, Keramik*, p. 46–47.

[23] E. Borman, AEM, 18, 1895, p. 193, pl. C.

[24] P. Karnitsch, Linzer Archäologische Forschungen, 1, 1962, pl. 13, fig. 8, fragmente acoperite cu o glazură galben-verzuie; Historische Jahrbucher des Stadt Linz, 1956, pl. 6, fig. 8, şi pl. 13, fig. 82.

[25] E. Drexel, *Kastell Faimingen, Obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches*, VI, nr. 66, p. 94, pl. 12/22 (non vidi); cf. K. Völkl, JÖAI, 38, 1950, p. 33–35, fig. 8, cu bibliografia problemei.

[26] Thilo Ulbert, BayerVorgeschichtsbl, 28, 1963, p. 60, fig. 4.

[27] H.-J. Kellner, BayerVorgeschichtsbl, 25, 1960, p. 135, fig. 10.

[28] T. Ulbert, *op. cit.*, p. 58–60, fig. 2.

[29] Ibidem, p. 60–62, fig. 5; O. Böhme, BayerVorgeschichtsbl, 26, 1962, p. 147, fig. 2/1.

[30] T. Ulbert, *op. cit.*, p. 62.

[31] H.-J. Kellner, Das bayerische Inn-Oberland, 33, 1963, fig. 15, 101; T. Ulbert, *op. cit.*, p. 69, fig. 6/2.

[32] T. Ulbert, *op. cit.*, p. 62–63, fig. 6/1.

[33] F. Fremersdord, Germania, 13, 1/2, 1929, p. 56, fig. 1, 4; W. Binsfeld, KölnerJahrb, 5, 1960–1961, p. 67 şi urm.

[34] L. Schleiermacher, Germania, 12, 1928, p. 46, fig. 8.

[35] Fr. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithras*, II, Bruxelles, 1896, p. 354–358, fig. 238–240.

[36] E. Ethlinger, C. Simonetti, Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa, 3, 1952, pl. 33/2 (apud T. Ulbert, *op. cit.*, p. 64, nota 17).

ca) [37], Iserables [38] şi Basel [39]. O descoperire de acelaşi gen s-a făcut şi în Britannia, la Richborough [40].

După cum se vede din lista localităţilor în care s-au descoperit vase decorate cu şerpi în relief acestea se găsesc, mai mult sau mai puţin frecvent, de-a lungul graniţelor întărite ale Imperiului roman, de la Dunăre, de pe Rin şi din Britania. În cele ce urmează vom căuta să discutăm două probleme, care ni se par esenţiale, ridicate de categoria ceramică de care ne ocupăm: semnificaţia şi datarea lor, cu convingerea că materialele din Dacia pot contribui substanţial la rezolvarea lor. Vasele cu şerpi au făcut obiectul unor studii interesante încă de la sfîrşitul veacului trecut. Primul care le-a adunat, punîndu-le în legătură cu cultul lui Mithras a fost F. Cumont [41] şi cu aceasta ajungem la prima dintre cele două explicaţii care s-au dat în privinţa lor. F. Drexel a socotit potrivit să lege aceste vase şi de alte culte orientale şi în primul rînd de acela a lui Sabazios, admiţînd numai în subsidiar unele legături cu cultul lui Mithras [42]. Obiecţia sa principală era că mithraismul a pătruns mai tîrziu, decît data vaselor de la Feimingen, pe care le încadra cronologic mai timpuriu, iar pe această bază socotea că cel puţin în acel caz şi în acea vreme serveau nu cultului lui Mithras ci cultului lui Sabazios. Mergînd mai departe, pe aceeaşi linie, F. Staehlin, plecînd de la anumite reprezentări ale lui Sabazios şi pe baze cronologice, ajunge la concluzia că vasele acestea trebuie puse în legătură numai cu cultul lui Sabazios, excluzînd cu totul posibilitatea legăturilor cu cultul lui Mithras [43].

E. Swoboda s-a ridicat împotriva acestor păreri scoţînd în evidenţă rolul de bază pe care îl juca apa în cultul lui Mithras [44] şi acceptă explicaţia pe care o dăduse Cumont semnificaţiei craterului [45]. Acest vas ţinea locul izvorului, prezent de regulă în grotele naturale sau artificiale în care se practicau misterele mithriace, atunci cînd acesta lipsea, în crater punîndu-se atunci lichidul divin, lîngă care se săvîrşeau ceremoniile [46]. Cum şarpele ocupă primul loc în reprezentările etnice greceşti şi orientale, în general tîrîtoarele avînd o semnificaţie apotropaică, Swoboda consideră cultul său de origine sigur orientală [47]. Adept al semnificaţiei apotropaice a şarpelui Thilo Ulbert, socoteşte că prezenţa măştilor pe vasul descoperit la Pocking [48], în Bavaria, întăreşte această afirmaţie. Reptila de pe crater n-ar avea, în lumina acestei explicaţii, nimic comun cu şarpele care, după mit, vrea

[37] F. Staehlin, *Die Schweiz in römischer Zeit*, 1948, p. 550 şi urm.

[38] *Ibidem.*

[39] T. Ulbert, *op. cit.*, p. 66.

[40] B. W. Cunlife, *Fifth Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborogh*. Kent, Oxford, 1968, p. 107, pl. 50, nr. 246, unde sînt amintite şi descoperiri similare din Anglia: Cirencester şi Sullingstone.

[41] Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 354–358.

[42] F. Drexel, *op. cit.* p. 94.

[43] F. Staehlin, *op. cit.* p. 522.

[44] E. Swoboda, ÖJahrh, 30, 1937, p. 3.

[45] *Op. cit.*, p. 101.

[46] În sprijinul acestei afirmaţii Cumont, *op. cit.* p. 100, citează un text din Porphirius, frag. B. II, p. 40: παρὰ τῷ Μίθρα ὁ κρατὴρ αὐτὶ τῆς πηγῆς τέτακται iar Swoboda unul din Tertulian, *De bapt.*, 5, cînd insistă asupra rolului pe care îl are apa în cultul lui Mithras.

[47] E. Swoboda, *op. cit*, p. 4.

[48] T. Ulbert, *op. cit.*, p. 65.

să bea sîngele taurului, aşa cum este redat în cele mai răspîndite scene ce-l reprezintă pe Mithras înjunghiind taurul, ci ar simboliza doar paznicul izvorului sfînt [49]. Ca şi Swoboda, Thilo Ulbert este adeptul ideii că cele mai multe dintre vasele decorate cu şerpi aplicaţi, chiar atunci cînd acestea n-au fost descoperite într-un mithreu, trebuie să fie puse în legătură cu cultul lui Mithras. În sprijinul acestei afirmaţii, cercetătorul amintit aduce craterul de la Köln, care pe lîngă şerpii de pe torţi are, între ele, reprezentările lui Cautopates şi Cautes, fapt care nu mai lasă loc nici unui dubiu asupra atribuirii acestuia cultului lui Mithras [50]. Totuşi, el păstrează o oarecare rezervă în ceea ce priveşte posibilitatea de a putea distinge sigur vasele întrebuinţate la cultul lui Mithras de acelea întrebuinţate în cultul lui Sabazios, motivată prin existenţa unei perioade de sincretism religios mai ales la începutul secolului al III-lea. Pe de altă parte Thilo Ulbert aduce în discuţie şi vasele decorate cu şerpi cu cap de berbec, datate sigur mai timpuriu, în secolele I—II e.n. [51], dar le exclude din categoria vaselor care servesc cultului lui Mithras, încadrate cronologic în secolele II—III.

După cum credem că s-a văzut destul de clar din cele de mai sus, ceramica ornamentată cu şerpi, deşi a stat în atenţia mai multor cercetători străini, nu a primit o explicaţie unitară în ce priveşte atribuirea ei unei divinităţi anume, chiar dacă este admis de toată lumea faptul că ele servesc pentru îndeplinirea unor anumite ceremonii religioase în culte de origine orientală. Cei mai mulţi din cei care s-au ocupat de aceste vase sînt de părere că ar fi vorba de cultul lui Mithras, iar alţii că ar fi vorba de Sabazios.

În aceste condiţii se pune problema dacă într-adevăr categoria ceramică mai sus cercetată poate aduce un aport la cunoaşterea cultelor de la Romula-Malva şi, în mod mai general, din Dacia. Sîntem de părere că atribuirea lor unui cult sau altuia fiind controversată, numai un studiu atent asupra condiţiilor de descoperire, a mediului religios din localitatea respectivă, cu coroborarea lor şi confruntarea acestora cu alte date, ar putea să contribuie la găsirea unor soluţii satisfăcătoare pentru întrebările care se pun în legătură cu vasele decorate cu şerpi, mai întîi în cazul celor aflate în Dacia, şi prin aceasta pe plan general.

Interpretarea fragmentelor ceramice de la Romula, din care o bună parte au fost descoperite în săpăturile noastre, prezentate pe larg în acest articol, ca aparţinînd cultului lui Mithras, ni se pare înlesnită şi de anumite elemente din iconografia obişnuită a zeului, asupra cărora avem impresia că, în discuţia generală, nu s-a stăruit suficient. Pe mai multe reliefuri, cum ar fi cele prezentate de Fr. Cumont, în cunoscuta sa lucrare [52] la p. 340, fig. 214 şi p. 341, fig. 215, sub scena tauroctoniei apare un crater pe care este încolăcit un şarpe. Este uşor credem, să recunoaştem asemănarea acestor cratere, reprezentate pe monumentele mithriace amintite, cu multe dintre vasele decorate cu şerpi în relief.

La Romula este firesc să socotim că fragmentele ceramice din categoria pe care o studiem au servit cultului lui Mithras, dacă ne amintim că în

---

[49] *Ibidem.*

[50] *Ibidem.*

[51] M. Armand, Latomus, 29, 1970, 2, p. 340—347, atribuie această categorie de vase cultului lui Mercur.

[52] M. Armand, *op. cit.*

acest mare centru din Dacia romană au fost descoperite nu mai puțin de 25 de monumente legate de acest cult [53]. Dealtfel, prof. D. Tudor, interpretînd unele informații mai vechi, considera ca sigură existența unui mithreu la Romula [54]. La aceasta trebuie să adăugăm imediat că la Romula nu este atestat de nici un monument și de nici o inscripție cultul lui Sabazios, destul de rar și în Dacia, în general, fiind atestat doar de patru monumente care i-se pot atribui [55]. Chiar dacă prezența lui Sabazios va fi atestată în viitor în marele centru orășenesc din Oltenia, ni s-ar părea ciudat, dacă nu cu totul nefiresc să i se poată atribui o categorie ceramică atît de bine reprezentată. La aceasta se mai adaugă faptul, care ar putea fi, dacă este exact, hotărîtor, că pe fragmentul ceramic descris de noi la nr. 10 avem de a face foarte probabil cu o reprezentare a capului lui Mithras. Cînd facem această identificare ne sprijinim și pe faptul, pus în lumină mai înainte, că pe vasul de la Köln sînt reprezentați acoliții zeului, așa că nu ne apare de loc imposibil ca pe vasul nostru să apară Mithras însuși.

Răspîndirea și marea popularitate a cultelor orientale la Romula-Malva pare a se datora în primul rînd prezenței trupelor avîndu-și originea în Orient, care au staționat în oraș. În acest sens un rol deosebit l-a avut *numerus Surorum sagittariorum*. Arcașii sirieni au adus mult orientalism în capitala Daciei Malvensis unde stau măcar de la Antoninus Pius pînă la evacuarea Daciei și prin ei cultele venite din Orient, mai ales cel al lui Mithras, s-au încetățenit acolo ca și la Slăveni [56]. Nu este inutil să amintim că inscripțiile în limba siriană descoperite la Romula atestă că soldații acestor unități mai vorbeau încă limba din ținuturile lor de origine [57]. Fără a intra aici într-o discuție amănunțită, am ține totuși să precizăm că în concepția noastră prezența unor orientali nu este o condiție *sine qua non*, pentru apariția credinței mithriace, într-un loc sau altul, în perioada de maximă răspîndire a sa, ci constituie doar un factor favorizant.

Din lista locurilor de descoperire a vaselor în chestiune putem trage concluzia că majoritatea lor se plasează de-a lungul limesului dunărean, continuîndu-se cu cel rhenan. Începînd încă cu Cumont s-a putut stabili cum mithraismul s-a răspîndit mai ales printre militari [58] dar și printre negustori, de unde existența mithreelor care jalonau drumurile interne ale Imperiului și prezența lor în porturi, ca de exemplu la Ostia unde existau mai multe asemenea locuri de cult [59]. Ni se pare că Ernst Will, care a cercetat mai de curînd aceste probleme, a sesizat cel mai bine modul de răspîndire al religiei lui Mithras. După părerea sa acest cult s-a răspîndit la origine mai ales în mediul civil, printre negustori, ca apoi, mai ales în secolul al III-lea, să se răspîndească în special în rîndul militarilor [60].

---

[53] D. Tudor, OR [3], p. 392–393.

[54] *Ibidem*.

[55] M. Macrea, Apulum, 4, 1961, p. 61–80.; cf. idem, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 325–339.

[56] D. Tudor, OR[3], p. 392–393. La Slăveni este atestat un mithreu, OR[3], p. 399.

[57] S. Sanie, ArchMold, 4, 1966, p. 355 și urm.

[58] S. Sanie, *op. cit.*

[59] E. Will, în *Adriatica Phraehistorica et Antiqua, Miscellanea Gregorio Novak Dicata*, p. 633–634.

[60] *Ibidem*. În sprijinul acestei teze Will prezintă cazul mithreeler de la Poetovio. Două din ele datează din vremea Antoninilor și credincioșii se recrutau exclusiv printre civili : negustori, funcționari din postul de vamă etc. Cel de al treilea mithreu este construit sub Gallienus și aparține aproape numai militarilor, ceea ce se poate explica prin evenimentele militare care afectează regiunea respectivă.

Venind acum la celelalte descoperiri de vase cu şerpi în relief din Dacia, avem impresia că ele aparţin tot cultului lui Mithras. Majoritatea descoperirilor din această provincie s-a făcut în localităţi aflate pe limes sau în centre militare importante cum ar fi cel de la Potaissa. Nu este mai puţin adevărat că fragmente din această categorie ceramică s-au găsit la Aiud, într-o *villa rustica*[61] ba chiar şi la Obreja, într-o aşezare rurală romană, cu un puternic caracter autohton [62]. În cazul villa-ei de la Aiud, s-ar putea ca stăpînul acesteia să fi fost un oriental, eventual un veteran al unei unităţi militare care staţiona în împrejurimi, deşi acest lucru nu este absolut necesar. Cazul precis al aşezării de la Obreja pare să arate, deşi alte explicaţii nu sînt cu totul de exclus, că la mijlocul secolului al III-lea sau chiar în prima jumătate a secolului al IV-lea, cum este datată aşezarea de cei care au cercetat-o [63], o răspîndire a mithraismului s-a produs şi în mediul rural.

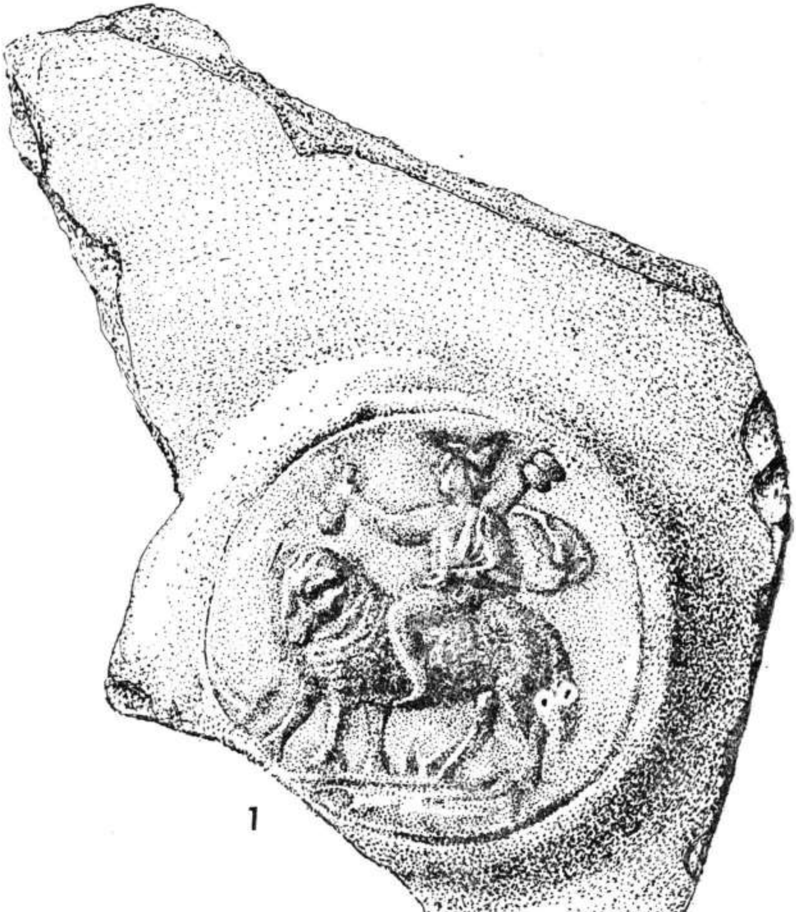
În încheierea analizei de mai sus, să reţinem că vasele decorate cu şerpi în relief, contribuie la mai buna cunoaştere a cultului lui Mithras la Romula-Malva şi dacă această interpretare va fi acceptată şi pentru fragmentele similare, neinterpretate sau greşit interpretate, descoperite în Dacia intracarpatică, la mai buna cunoaştere a acestui cult în întreaga provincie.

Prezentăm în continuare un fragment ceramic, dintr-o categorie distinctă de cea a vaselor decorate cu şerpi şi alte figuri în relief aplicate, important pentru cunoaşterea cultelor de la Romula şi pentru cea a răspîndirii unei grupe ceramice interesante: vasele cu medalioane în relief. Descoperit în 1966 într-o secţiune efectuată pe latura de sud a fortificaţiei centrale, cea mai depărtată spre vest, faţă de colţul de sud-est, fragmentul făcea parte dintr-un vas de mari dimensiuni din pastă cenuşie deschisă, compactă şi bine arsă. Suprafaţa vasului a fost tratată cu o angobă brună-negricioasă. Pe fragmentul păstrat se află un medalion lucrat separat şi aplicat pe vas înainte de ardere. Deşi făcută cu multă atenţie, înlăturarea crustei calcaroase, depusă în timp pe suprafaţa vasului, a dus la ştirbirea parţială a angobei, astfel încît pe unele porţiuni a rămas pasta cenuşie a suprafeţei, aşa cum se prezenta înainte de aplicarea acesteia.

Medalionul, cu diam. 5,7 cm, îl reprezintă pe zeul Mercur călărind un berbec, spre stînga; cu mîna dreaptă întinsă ţine punga cu bani, iar cu mîna stîngă, îndoită din cot, aflată la înălţimea abdomenului ţine, sprijinit pe umărul stîng, caduceul al cărui capăt superior este vizibil deasupra hlamidei. Zeul are pe cap un petasos şi este îmbrăcat cu o tunică lungă şi cu hlamida fluturînd la spate. Ca şi imaginea zeului, berbecul este bine proporţionat şi reprezentat realist, cu multă grijă pentru detaliu. Am sublinia în acest sens, felul în care este realizată blana, capul şi gîtul animalului.

În cîmpul din dreapta, în faţa berbecului, par a mai fi urme dintr-o reprezentare pe care n-o mai putem, din păcate, identifica. Nici ce se află sub berbec nu mai este destul de clar. Ne-am putea gîndi fie la reprezentarea ierbii, fie, poate mai curînd, la o inscripţie, care ar fi AV [E] evident dacă nu ne înşelăm cumva, şi dacă un alt vas sau fragment de vas, identic ori foarte apropiat, va veni într-o zi să ne confirme. Medalionul avea sigur

[61] I. Winkler şi colab., *op. cit.*, p. 70.
[62] D. Protase, *op. cit.*, p. 122, fig. 40.
[63] Idem, ActaMN, 8, 1971, p. 156.

1

2

Pl. V. 1 Romula, latura de sud a fortificației centrale, fragment ceramic reprezentîndu-l pe Mercur. 2 Romula, latura de sud a fortificației centrale, tipar de lut ars.

inscripţie pe margine, de jur împrejur, din care se mai păstrează urme destul de vagi. În exergă, fără a avea o certitudine absolută, vedem un delfin spre stînga, însă am putea avea în vedere şi scorpionul sau broasca ţestoasă, care apar pe medalioane înrudite (pl. V/1).

Din punct de vedere iconografic medalionul nostru se încadrează deci în reprezentările lui Hermes πλουτοδότης. Reprezentări similare se găsesc în aria dunăreană pe tipare şi medalioane descoperite la Aquincum [64], Carnuntum [65] şi Emona [66], de dimensiuni mai mari decît medalionul nostru, mergînd de la 11,5 cm diametru, tiparul de la Aquincum, la 14 cm, tiparul de la Emona. Mai departe de zona noastră geografică îl întîlnim pe Mercur călare pe berbec, pe medalioane cu dimensiuni mai apropiate de al nostru, la Lyon, diametru 7,4 cm [67], şi tot acolo precum şi la Saint-Colombe şi Autun, pe medalioane ce reprezintă reducerea celor precedente şi care au diametrul de 6,5 cm [68]. Adăugăm un altul de 10 cm diametru, descoperit la Ciatalka, într-o *villa rustica* din Thracia, pe care îl identificăm aici ca atare [69]. Reversul nu este finisat şi figurile disproporţionate îi fac pe autori să creadă, cu dreptate considerăm noi, că medalionul este opera unui meşter local. Nu le putem însă împărtăşi părerea după care în acest caz ar fi vorba de un nou motiv în inconografia cultuală tracică la nivelul local. Cum atributele sînt cele ale lui Mercur, *marsupium* şi caduceu, iar berbecul este animalul pe care zeul călăreşte într-un tip iconografic tradiţional, ni se pare vădit că nu avem de a face cu o divinitate tracică a turmelor şi păstorilor.

Prin locul său de descoperire medalionul nostru se încadrează în aria dunăreană, chiar dacă este mai mic şi prezintă unele deosebiri faţă de medalioanele înrudite. S-a susţinut cu dreptate că între zona Dunării şi zona Ronului există o strînsă legătură [70]. Prima dintre ele s-a lărgit, prin descoperiri noi şi chiar centre noi de producţie, care au dus la cunoaşterea unui număr mai mare de medalioane în Dacia [71] şi la includerea Moesiei

---

[64] V. Kuzsinsky, BudRég, 11, 1932, p. 244 şi urm. fig. 236; A. Alföldi, *Tonmodel, and Reliefmedallions aus dem Donauländern*, DissPann, II, 10, *Laurae Aquincenses*, I, 1938, p. 19, nr. 18, pl. 63/1.

[65] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 21—22, nr. 29, pl. 63/2.

[66] W. Schmid, Jahreshefte für Altertumskunde, 1913, 8, p. 184, fig. 85, apud A Alföldi, *op. cit.*, p. 23, nr. 26, pl. 64/1.

[67] P. Wuilleurmier, A. Audin, *Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*, *Annales de l'Université de Lyon*, 3 série, lettres, fasc. 22, Paris, 1952, p. 100, nr. 170 şi p. 101, fig. 170, clasificat în grupa XI: Ceramistul pantheonului roman.

[68] Ibidem, p. 102, nr. 171, şi p. 103, fig. 171.

[69] C. Bouiukliev, M. Dimitrov, D. Nicolov, *Musée National Stara Zagora*, Sofia, 1965, fig. 65 şi p. 145—146, nr. 65: „Au point de vue iconographique, le médaillon apparait comme un échantillon peu commun à l'art antique. L'interprétation n'en est donc pas aisée. Il s'agit sans doute d'un motif nouveau de l'iconographie cultuelle thrace au niveau local".

[70] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 312 şi urm; idem, Ur-Sсweiz, 1952, p. 3 şi urm; P. Wuilleumier, A. Audin, *op. cit.*, p. 17. Cf. pentru alte date A. Alföldi, FoliaArch. 5, 1945, p. 66—73; A. Audin, A. Blanc, A. Dumoulin, Cahiers Rhodaniens, 7, 1960; A. Audin, W. Binsfeld, KölnerJahrb. 1964, p. 14—18; H. Vertet, Gallia, 27, 1969, 1, p. 93—133. H. Vertet, A. Audin, RACentre, 10, 1971, 1—2, p. 103—105. Cf. G. Grimm, *Die Zeugnisse äegytischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland*, Leiden, 1969. p. 222—227, nr. 139, pl. 44—47.

[71] Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469—471; idem, StComSibiu, 12, 1965, p. 231—236; I. I. Rusu, SCIV, 11, 1960, 2, p. 408—409, reluat şi în StudComSibiu, 12, 1965, p. 65—66; cf. din bibliografia mai veche V. Christescu, *op. cit.*, p. 67—68, reluat la A. Alföldi, DissPann, II, 10, p. 29, nr. 57—59.

Inferior [72], printre regiunile unde s-au găsit asemenea obiecte. Pe de altă parte n-ar fi exclus să se dovedească prezenţa lor şi în Britania, chiar dacă acolo ar fi rarissime şi dacă un medalion publicat de curînd ar putea avea, cum susţine, prudent, autorul, o altă provenienţă [73], aşa cum s-a dovedit că sînt prezente în Tracia. Problematica, incluzînd posibilităţi noi de circulaţie de tipare, de motive decorative sau chiar de vase gata fabricate este de lărgit în consecinţă [74].

Dacă în cazul nostru utilitatea medalionului este clară, el fiind un element decorativ, pentru o anumită categorie ceramică, în alte cazuri, tiparele de medalioane de mari dimensiuni, lucrurile pot fi discutate. Cum nu este sigur că ele erau aplicate pe vase de mari dimensiuni, ba chiar destul de puţin probabil, ele au fost interpretate ca forme pentru decorat prăjituri sau pentru realizarea de medalioane independente.

S-a crezut că vasele decorate cu reliefuri erau date ca premiu învingătorilor la diferite concursuri sau în sălile de spectacol ca amintire [75], ori încă mai verosimil, folosite cu prilejul sărbătorilor de Anul Nou [76]. În ultima vreme s-a constatat că din punct de vedere al iconografiei, unele subiecte, chiar în cazul ariei dunărene, ies din sfera subiectelor legate de Anul Nou şi lucrul este încă mai flagrant în alte cazuri, ceea ce înseamnă foarte probabil că vasele cu medalioane în relief aplicate serveau şi cu ocazia altor sărbători şi în alte ocazii [77]. În ce priveşte fragmentul de vas de la Romula-Malva, reprezentarea lui Mercur se inserează bine în iconografia pentru Anul Nou, inscripţia fiind în mod foarte probabil o urare de genul: *Mercurius felix nobis* sau *Accipio annum nouum felicem* ori *Annum nouum lucro accipio*. Dealtfel, credem că este util să notăm aici că această imagine evocă prosperitatea, iar medalioanele cu Sarapis, cunoscute la noi, din lucrările citate ale lui Al. Popa, ca şi cele cu Isis [78] sau cu procesiunea isiacă [79], ar putea marca participarea divinităţilor egiptene la *Vota publica* din 3 ianuarie [80]. Ni se pare că şi tiparul cu Aesculap şi Hygieia [81], evocînd urări de bună sănătate s-ar plasa în acelaşi cadru sărbătoresc. Studiul elementelor de cronologie oferite de medalioanele din valea Ronului a dus la propunerea unor date începînd din vremea împăratului Traian, poate chiar mai dinainte, producţia lor durînd pînă spre sfîrşitul secolului al III-lea [82]. Această opinie ni se pare judicioasă şi bazîndu-ne pe ea putem

---

[72] S. Sanie, Danubius, 2–3, 1969, p. 81–92.

[73] M. R. Hull, *The Roman Potters Kilns of Colchester*, *Reports of the Research Commitee of the Society of Antiquaries of London*, 21, Oxford, Colchester, 1963, p. 90, fig. 49; cf. AntiqJourn, p. 237–240, pl. 25.

[74] H. Vertet, *op. cit.*, p. 100–101, pune problema dacă produsele africane le-au influenţat cumva pe cele din Gallia şi consideră că s-ar putea ca medalioanele cu legendă circulară să fie datorate acestei influenţe.

[75] J. Déchelette, *op. cit.*, p. 242.

[76] A. Alföldi, DissPan, II, 10, p. 312–341; idem, FoliaArch, 5, 1945, p. 66–79.

[77] P. Wuilleumier, A. Audin, *op. cit.*, p. 12–13.

[78] *Ibidem*, nr. 202 şi nr. 335–336.

[79] *Ibidem*, nr. 17.

[80] *Ibidem*, p. 13; A. Alföldi, Antike und Christentum, 8–9, 1965–1966, p. 53–87.

[81] Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469–471, dealtfel pe revers este reprezentat Sarapis şi ambele sînt decorate cu ghirlande şi ramuri.

[82] P. Wuilleumier, A. Audin, *op. cit.* p. 13–14, care propuseseră ca dată de început ultimul sfert al secolului al II-lea şi H. Vertet, *op. cit.*, p. 96–99, care pe baza unor noi observaţii arheologice făcute la Lezoux în 1963 a ajuns la concluzia pe care am adoptat-o în text.

avea în vedere pentru medalionul de la Romula, ţinînd seama de execuţia sa impecabilă, o datare în al doilea sau al treilea sfert al veacului al II-lea, oricum înainte de vremea Severilor.

Vasul cu medalionul aplicat de la Romula aduce o nouă atestare a prezenţei religiei oficiale prin divinităţile din pantheonul roman şi a unor practici legate de sărbătorirea Anului Nou, în măsura în care această interpretare este justă, neatestate încă în capitala Daciei Malvensis. El dovedeşte oricum că obiceiul unor ofrande aduse zeilor în asemenea vase şi al cadourilor între cetăţeni cu urările de rigoare există aici ca şi în restul Imperiului [83].

Ultimul dintre obiectele pe care le publicăm aici este un tipar din ceramică din pastă cărămizie cu oarecari impurităţi, de formă concav convexă şi cu o şănţuire la exterior care servea la legarea sa de vasul pe care avea să fie imprimat. Vasul respectiv trebuie să fi avut forma unui bol, tiparul fiind mai îngust jos decît sus. În mod normal se poate presupune că la decorarea vasului se foloseau mai multe asemenea tipare, constituind fiecare o parte dintr-un decor realizat din mai multe metope. O bună analogie cunoscută mai demult o constituie un vas descoperit cu ani în urmă la Sucidava [84].

Tiparul are forma unui trapez isoscel, baza mică jos, 4,5 cm, baza mare sus, 6 cm, laturile 7,4 cm, înălţimea 7,7 cm. Scena reprezentată se încadrează într-un pătrat cu latura de 5 cm. Spre bază tiparul are o margine de 2,5 cm nedecorată. Scena pe care o descriem după pozitivul realizat din material plastic la Institutul nostru [85], pozitiv ce a servit şi la realizarea desenului (pl. V/2), reprezintă un copilaş nud, în picioare, din faţă privind spre stînga. În mîna dreaptă ţine o frunză pe care o îndreaptă spre un miel sau cîine, în picioare, cu capul în sus şi privirea îndreptată spre aceasta. În mîna stîngă probabil un fruct cu frunze. Scena mai cuprinde şi un copac aflat în partea stîngă. O analogie apropiată o aflăm pe o placă votivă dedicată lui Men, pe care se află o scenă foarte asemănătoare cu cea de pe vasul nostru [86]. S-ar putea, deşi nu putem fi absolut siguri, ca prin aplicarea şi a altor tipare să se fi realizat pe vasul produs în atelierele de la Romula-Malva, o decoraţie mai complexă. Analogia ducîndu-ne spre cultul lui Men, am avea un început de atestare al acestuia, destul de rar dealtfel în Dacia [87], în Oltenia romană, deşi nici o altă interpretare n-ar fi cu totul de exclus, mai ales în cazul în care s-ar vădi că imaginea care ne preocupă nu face parte organică din cele fireşti la acest cult, ajungînd în cadrul lor prin sincretism. Ţinem dealtfel să precizăm că, după părerea noastră, atribuirea unei imagini unui cult sau altuia este de multe ori mai delicată decît poate părea la prima vedere şi mai complexă decît rezolvarea prin simplă analogie formală.

Oricum acest tipar, care se adaugă altora, de figurine şi opaiţe, cunoscute anterior din descoperirile romulense [88], precum şi la existenţa

---

[83] P. Wuilleumier, A. Audin, *op. cit.*, p. 12, notele 7 şi 9.

[84] D. Tudor, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 195, nr. 45, fig. 40.

[85] Mulţumim şi pe această cale fostei noastre colege G. Pallade.

[86] Cf. E. Lane, *Corpus Monnumentorum Religionis Dei Menis*, I, Leiden, 1971, p. 64—65, nr. 99, pl. 43.

[87] C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 310; N. Gostar, Dacia, N. S., 4, 1960, p. 519—522.

[88] D. Tudor, OR [3], p. 89—92 şi 106—107.

unor cuptoare pentru producere de cărămizi şi ceramică [89], vine să îmbogăţească documentarea olăritului destul de dezvoltat la Romula. Un studiu recent a arătat dealtfel că atelierele din acest puternic centru roman produceau şi imitaţii de *terra sigillata* [90]. În aceste condiţii nu numai că nu putem exclude, dar este chiar firesc să ne gîndim că o parte măcar din vasele cu şerpi, ca şi medalionul aplicat de la Malva, sînt rezultatul activităţi atelierelor locale, fără să fie însă creaţii cu totul originale.

La capătul acestei prezentări putem afirma credem că şi în cercetarea ceramicii provinciale romane, încă insuficient studiată la noi, vor trebui avute în viitor în vedere şi posibilităţile pe care le are de a contribui la mai buna cunoaştere a răspîndirii anumitor culte şi chiar la iconografia lor. Poate că prin punerea în valoare din acest punct de vedere a resurselor pe care le are ceramica, cea mai răspîndită categorie de material arheologic, se vor realiza paşi importanţi în precizarea cultelor în aşezările rurale cele mai modeste, lipsite de inscripţii sau de reprezentări de cult pe marmoră sau calcar, din cauza modestiei sau chiar precarităţii stării materiale a localnicilor. Dacă aceste gînduri se vor dovedi a nu fi prea optimiste, am avea bucuria că modestul nostru studiu a putut contribui şi la cercetarea unei probleme care părea în stadiul actual într-o situaţie destul de dificilă.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LES CULTES DE ROMULA-MALVA À LA LUMIÈRE DES VASES À RELIEF D'APPLIQUE.

RÉSUMÉ

On examine d'abord les fragments de vases à figures en relief ornnées de serpents, ayant aussi, quelque fois, des figures humaines, des feuilles et des rosaces, toujours en relief ou estampillées. Dix des vases du catalogue dressé par les auteurs proviennent de Romula, dont six des fouilles récentes (n°s 1—3 et 7—8, secteur *villa suburbana*; n° 6, secteur muraille sud de la fortification centrale) et quatre autres, sans provenance plus exacte, des anciennes découvertes fortuites (n° 4, Musée de Caracal; n° 5, collection de l'École de Reşca; n° 10—11, Craiova, Musée de l'Oltenie), tandis que le onzième (n° 9) a été découvert à Orlea et se trouve dans le Musée de cette localité.

En ce qui concerne la zone de diffusion des vases aux serpents en relief, les auteurs, se basant sur une riche bibliographie, constatent leur présence surtout dans les provinces du *limes* danubien, mais aussi sur celui du Rhin et dans la province Britania. Pour ce qui est de leur signification on les considère liés au culte du dieu oriental Mithras, plutôt qu'à celui de Sabazios, faiblement attésté en Dacie. La très grande popularité du culté de Mithras à Romula-Malva s'explique peut-être surtout par la présence des troupes orientales dont un rôle principale à été jouée par le *numerus*

---

[89] G. Popilian, RevMuz, 6, 1969, 2, p. 167—169.
[90] Idem, Dacia, N. S., 16, 1972, p. 145—161.

Surorum sagittariorum. D'ailleurs dans la capitale de Dacia Malvensis on a découvert aussi des inscriptions en langue syrienne. Néamoins on souligne que la présence des Orientaux ne doit pas être considérée comme une condition *sine qua non* pour l'apparition de la religion de Mithras dans un endroit ou un autre, surtout dans la période de sa plus grande diffusion, mais plutôt comme un facteur favorisant. Les auteurs montrent que les vases avec des serpents sont présents à Aiud, dans une *villa rustica*, et à Obreja, dans un habitat rural, ce qui donne à penser que le culte de Mithras s'est répandu aussi en dehors des centres militaires du *limes* et des villes, pénétrant dans la campagne.

On publie ensuite un fragment de vase décoré d'un médaillon représentant Mercure sur un bélier (Hermès πλουτοδότης) trouvé dans les fouilles de la muraille sud de la fortification centrale (pl.V/1). Ce vase atteste une fois encore la présence à Romula-Malva de la religion officielle et des pratiques liées aux fêtes du Jour de l'An : offrandes aux dieux dans des vases spéciaux ou cadeaux entre citoyens avec les vœux d'usage.

Enfin, on publie un moule en terre cuite, déstiné à décorer des vases à figures en relief, qui semble se lier au culte du dieu oriental Men (pl. V/2).

Cette dernière pièce est en même temps une preuve importante pour l'activité artisanale de la capitale de la province Dacia Malvensis, qui vient s'ajouter aux fours des potiers et à d'autres moules, ainsi qu'à la production d'une *terra sigillata* d'imitation locale. Dans ces conditions on ne doit pas exclure l'idée qu'une partie aux moins des vases à relief d'applique trouvés à Romula, décorés de serpents ou de médaillons, a été produite dans les ateliers locaux.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I. Fragments d'un vase décoré de serpents en relief. 1—2 Romula, *villa suburbana*.

Pl. II. Fragments de vases décorés de serpents en relief. 1—3 Romula, *villa suburbana*. 4. Romula, *villa suburbana*. 5 Romula, *passim*.

Pl. III. Fragments de vases décorés de serpents en relief. 1 Romula, *passim* (collection de l'École de Reşca). 2 Romula, muraille sud de la fortification centrale. 3 Romula, *villa suburbana*.

Pl. IV. Fragments de vases décorés de serpents en relief : 1 Romula, *villa suburbana*. Orlea. Fragments décorés d'une tête humaine en relief : 3—4 Romula, *passim* (Craiova, Musée de l'Olténie).

Pl. V. 1 Romula, muraille sud de la fortification centrale, fragment céramique décoré d'un médaillon represéntant Mercure. 2 Romula, muraille sud de la fortification centrale, moule de terre cuite.

INFORMAȚII DESPRE VLAHI ÎN IZVOARELE MEDIEVALE NORDICE. II

DE

VICTOR SPINEI

Explicarea elementelor istorice din lucrările scandinave despre miracolul sf. Olaf în Bizanț ca și a genezei acestei legende în literatura nordică comportă numeroase dificultăți cauzate de caracterul puțin explicit și dominat de latura ireală a narațiunii.

Lucrările despre miracolul regelui norvegian se deosebesc destul de mult între ele prin conținutul știrilor istorice pe care le furnizează. Mai complete din acest punct de vedere sînt *Óláfs saga ins helga* și *Heimskringla*. În *Haraldssaga Hardrádi* lipsesc precizările toponimice prezente în lucrările citate mai sus, în schimb se dau unele amănunte privitoare la conducerea armatei păgîne. Lipsa de concordanță în prezentarea unor detalii despre luptele bizantinilor cu păgînii din cadrul acestor lucrări se datorează faptului că scalzii le-au considerat de ordin secundar în ansamblul povestirii, acordînd prioritate sferei fantasticului. Legendele despre sf. Olaf în redactări prescurtate, prin faptul că redau în formă rezumativă evenimentele și insistă numai asupra laturii supranaturale a narațiunii, prezintă un interes mai redus, mai ales că ele sînt compilații tîrzii.

Legendara intervenție în luptă a regelui sfînt este redată fără deosebiri esențiale în toate categoriile de izvoare. Latura fantastică este dominantă la ele, oscilația între legendă și istorie soluționîndu-se prin înclinarea spre ireal. Înflorirea supranaturalului se datorează perioadei îndelungate a transmiterii orale a legendei. Deși în unele cazuri tangentele cu realitatea sînt precare, legenda nu părăsește niciodată substratul istoric.

În descrierea făcută luptei dintre greci și păgîni din izvoarele nordice despre miracolul sf. Olaf sînt inserate cîteva amănunte prezentînd interes datorită legăturilor pe care le au cu realitățile istorice din SE-ul Europei. Vom încerca să facem dovada că prezența lor reflectă cunoașterea acestor realități și că nu sînt un produs al imaginației autorilor scandinavi.

Pentru început ne vom referi la sistemul înconjurării taberei păgîne cu care, plasate în spatele unui șanț de apărare, amintit în *Óláfs saga ins helga* și *Heimskringla*. În *Geisli* și în *Haraldssaga Hardrádi* nu se vorbește despre o astfel de tabără, menționîndu-se doar că păgînii se serveau în lupte de care. La populațiile nomade de stepă utilizarea căruțelor pentru

S C I V, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 259–282

apărarea taberei şi pentru protejarea arcaşilor în timpul luptei este un fapt binecunoscut. Ammianus Marcellinus arată că alanii, cînd găseau locuri bune pentru păşunatul animalelor lor, îşi amenajau o tabără dispunînd căruţele în cerc [196]. Hunii cunoşteau şi ei acest sistem de apărare şi îl foloseau în războaie. În celebra luptă de la cîmpiile Catalaunice, din anul 451, fiind atacat de vizigoţii care intrau în componenţa armatei lui Aetius, Attila a reuşit să se salveze numai refugiindu-se în interiorul taberei sale formată din care [197]. În secolul al VIII-lea, cînd arabii au atacat pe chazari şi bulgari, s-au lovit de un sistem de apărare constituit din căruţe acoperite şi legate între ele [198]. Pecenegii, stăpînitorii de mai tîrziu ai stepelor din răsăritul Europei, foloseau şi ei carele pentru a-şi proteja tabăra, mărturii în acest sens aducînd scriitorii bizantini care descriu luptele purtate contra lor, în Peninsula Balcanică, de Alexe I [199] şi, ulterior, de Ioan II Comnenul [200]. Mongolilor, aşa cum arată Raşid-ed-Din, le era şi lor cunoscută această modalitate de dispunere a căruţelor [201], atestată şi la cazaci pînă în secolul al XVI-lea [202].

Se poate aprecia că alcătuirea taberelor din căruţe dispuse în cerc a fost un procedeu întrebuinţat de toate populaţiile de călăreţi din stepele Eurasiei. Foarte interesant ni se pare faptul că şi bizantinilor le-a fost cunoscut şi l-au utilizat. În *Arta militară* a lui Mauricius se recomandă, ca în timpul luptelor în cîmp deschis, căruţele (ἅμαξαι) să fie plasate în spatele liniilor de bătaie, într-o anumită dispoziţie [203], iar atunci cînd se va amenaja tabăra, ele să fie aşezate în jur, iar în faţa lor să se sape un şanţ adînc de apărare [204]. Acest sistem de întărire a taberei a fost desigur împrumutat de bizantini de la triburile nomade cu care au venit în contact. Tot aceştia trebuie să-l fi răspîndit şi în Europa Centrală, unde l-au folosit cu succes îndeosebi răsculaţii husiţi [205].

Mult interes prezintă referirile din izvoarele nordice despre miracolul sf. Olaf asupra componenţei armatei bizantine. Cu excepţia redactărilor prescurtate din *Saga sf. Olaf*, în celelalte izvoare islandeze şi norvegiene despre miracolul regelui sfînt se menţionează în cadrul trupelor greceşti prezenţa mercenarilor varegi. Din aceste legende rezultă originea lor norvegiană. În *Óláfs saga ins helga* şi *Heimskringla*, pe lîngă varegi sînt amintiţi şi francii şi flamanzii.

În Bizanţul sfîşiat de războaie civile, mişcări sociale, religioase şi naţionale, conspiraţii de palat şi în permanenţă silit să facă faţă unor puternice atacuri din exterior, necesitatea folosirii mercenarilor s-a impus de-a lungul întregii sale istorii milenare.

---

196 Ammiani Marcellini *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. C.U. Clark, vol. II, pars I. Berolini, 1915, XXX, 2, 17, p. 561.

197 Jordanes, XL, p. 143.

198 M. I. Artamanov, *История Хазар*, Leningrad, 1962, p. 207.

199 Anna Comnena, VII, col. 544.

200 Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. Aug. Meineke, Bonn, 1836, I, 3, p. 8.

201 S. A. Pletneva, SA, 1964, 3, p. 133 şi 139.

202 Idem, MIA, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 194—195.

203 Mauricius, *Arta militară*, ed. H. Mihăescu (*Scriptores Byzantini*, VI), Bucureşti, 1970, XII, 8, 18, p. 340—341.

204 *Ibidem*, XII, 8, 22, p. 354—355.

205 M. Dan, *Sub flamura Táborului. Mişcarea revoluţionară husită*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1964, p. 171 şi 250.

Scandinavii apar destul de tîrziu în componența efectivelor militare ale Bizanțului [206], căci însăși apariția oamenilor nordului pe scena politică a Europei este de dată relativ tîrzie. Calitățile deosebite de luptători le-au adus o mare reputație în Imperiul de răsărit. Cei dintîi scandinavi în slujba imperiului au venit prin Rusia, unde încă din a doua jumătate a secolului al IX-lea ocupaseră poziții politice importante. Izvoarele contemporane le dau numele de Ῥῶς [207], amintindu-i în numeroase rînduri, în secolul al X-lea, ca participanți la expedițiile războinice ale Bizanțului, mai ales în acelea maritime. Sub numele de varegi (Βάραγγοι), scandinavii sînt atestați de abia în anul 1034 [208]. Denumirea de „purtători de topoare" din cronicele bizantine se referă, de asemenea, la varegi, topoarele de luptă fiind armele lor caracteristice [209]. Așa cum reiese din *sagas*, printre *varegi* se aflau numeroși norvegieni și islandezi. S-a încercat să se dovedească că în rîndurile lor a pătruns și un mare număr de slavi-ruși, ei fiind și cei care au transmis termenul de *vareg* din Rusia în Bizanț. [210].

În cadrul varegilor din Imperiul bizantin existau două grupuri principale. Primul constituia garda personală a împăratului, eteria, avîndu-și sediul la Constantinopol. Acești *varegi de curte* (οἱ ἐν τῷ παλατίῳ Βάραγγοι) însoțeau pe bazileu atunci cînd pleca în războaie sau în călătorii și nu interveneau în lupte decît în momente de mari primejdii. Cel de-al doilea grup, reprezentat de *varegii exteriori* (οἱ ἐκτὸς Βάραγγοι) participau în mod direct la acțiunile militare ale imperiului, fiind cantonați în temele amenințate de răscoale sau de invazii străine [211].

Din descrierea momentelor luptei cu păgînii din legendele despre Olaf cel Sfînt rezultă că varegii, al căror șef era Torir Helsingr, formau garda personală a lui Alexe Comnenul (Kirjalax), deci aparțineau primului grup, de vreme ce nu au fost folosiți în prima etapă a luptei, ci doar atunci cînd situația armatei grecești devenise critică.

Varegii exteriori sînt menționați ca participînd la numeroase războaie. Amintim pe acelea contra normanzilor din Italia, din 1041, 1047—1048, 1055 și 1066, a pecenegilor din Balcani, din 1050, și a turcilor în Asia, din 1053 și 1068 [212].

În ultimul sfert al secolului al XI-lea componența gărzii varege se schimbă, elementul varego-rus, discreditat în parte prin participarea la unele conspirații de palat, pierzînd din importanță în defavoarea celui

---

[206] Pentru mercenarii varegi din slujba Bizanțului, cf. V. G. Vasilievski, *op. cit.*, *passim*; N. Skabalanovici, *Византийское государство и церковь въ XI веке*, Sanktpetersburg, 1884, p. 331—339; B. S. Benediks, ByzZ, 62, 1969, 1, p. 20—24.

[207] Liutprand: *Rusios, quod alio nos nomine Normanos appellamus.* Annales Bertianini: *gentem suam Rhos vocari dicebant ... comperit eos gentis esse Sueonum.* Aceste informații sînt confirmate și de izvoarele arabe. Cf. K. Zeuss, *op. cit.*, p. 547 și urm.; P. J. Šafařik, *Slovanské starožitnosti*, II, Praga, 1863, p. 75—78; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 330—391; T. Lewicki, *Zródla arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, I, Wroclaw-Cracovia, 1956, p. 126—128.

[208] Georgii Cedreni *Historiarum compendium*, ed. Im. Bekker, II, Bonn, 1839, p. 508—509.

[209] Michel Psellos, *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976—1077)*, ed. É. Renauld, vol. I, Paris, 1926, p. 118; II, 1928, p. 7; Cinnamus, I, 3, p. 8; Nicetae Choniatae *Historia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1835, p. 22.

[210] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 196 și urm.; N. Skabalanovici, *op. cit.*, p. 334—336.

[211] N. Skabalanovici, *op. cit.*, p. 332—333.

[212] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 288 și urm.; N. Skabalanovici, *op. cit.*, p. 333.

anglo-saxon, silit să părăsească patria insulară datorită persecuțiilor declanșate de normanzii cuceritori după bătălia de la Hastings, pentru ca, în secolul al XII-lea, danezii să fie cei care vor deveni elementul predominant al gărzii imperiale [213].

Spre deosebire de alți mercenari străini, angajați numai cînd interesele imperiului o cereau și la care se renunța atunci cînd nu mai erau necesari, garda varegă era un corp permanent, deși efectivul ei se schimba în anumite perioade [214].

Mercenarii franci își fac apariția în Imperiul bizantin cu mult timp înainte de cei varegi. Izvoarele îi amintesc pentru prima oară încă la sfîrșitul secolului al IV-lea, luptînd de partea lui Gratian contra goților care invadaseră Peninsula Balcanică [215]. Trei secole mai tîrziu îi întîlnim luînd parte la apărarea Constantinopolului, asediat în 717—718 de către arabi [216].

Începînd din secolul al XI-lea prezența francilor în efectivele militare ale imperiului este din nou consemnată în cronicile bizantine. Numele generic de *franci* înglobează însă în aceste cazuri populații diferite din Europa occidentală, fiind aplicat francezilor, italienilor, germanilor, flamanzilor și, mai ales, normanzilor. În literatura istorică grecească nu s-au sesizat diferențierile evidente existente între popoarele occidentale, acestea fiind numite în mod uniform *latini* (Λατῖνοι), *celți* (Κέλτοι) și, cel mai des, *franci* (Φράγγοι)[217]. Mercenarii franci, de care vorbesc autorii greci, sînt de fapt, în cea mai mare parte, normanzi francizați. Deși ei aveau aceeași origine ca și varegii, nu vorbeau aceeași limbă, căci în răstimpul petrecut în nordul Franței normanzii adoptaseră limba localnicilor.

Angajarea cîtorva sute de franci, în 1038, în armata celebrului general Georgios Maniakes, în timpul șederii sale în Italia de sud, pentru a fi folosiți contra arabilor, a însemnat începutul pătrunderii masive a francilor în cadrul trupelor bizantine. Francii au avut un rol important în luptele purtate cu turcii în Asia Mică și cu pecenegii și bulgarii în Balcani, în mod deosebit remarcîndu-se cîțiva conducători de-ai lor ca Herve Franopoulos, Robert Crespin, Ursel (sau Roussel) și Constantin Humbertopoulos. Mercenarii franci au fost angrenați în mai multe lovituri de stat și rebeliuni, între altele sprijinind urcarea pe tron a lui Isaac Comnenul în 1057 și a lui Alexe Comnenul în 1081 [218].

În numeroase rînduri francii au fost menționați în armatele bizantine alături de varegi. În timpul violentului conflict cu pecenegii, declanșat în anul 1048, ca urmare a neînțelegerilor dintre fracțiunile lui Tyrach și Kegen, împăratul Constantin IX Monomahul a concentrat trupele de mercenari franci și varegi, punîndu-le sub comanda supremă a lui Nicephor Bryennios [219], care avea în subordine pe Herve, zis Franopoulos (Ἐρβέβιον

---

[213] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 355 și urm.; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantine*, II (*1081—1453*), Paris, 1932, p. 141; idem, *The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century*, Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum), 9, 1937, p. 39—70.

[214] N. Skabalanovici, *op. cit.*, p. 338—339.

[215] R. Janin, *Les Francs au service des „Byzantins"*, Échos d'Orient, 33, nr. 157, 1930, 1, p. 61—62.

[216] *Ibidem*, p. 63.

[217] *Ibidem*, p. 61 și 63.

[218] N. Skabalanovici, *op. cit.*, p. 339—341; R. Janin, *op. cit.*, p. 63 și urm.

[219] Cedrenus, vol. II, p. 602—603.

τὸν Φραγγόπωλον), şeful auxiliarilor normanzi, care anterior luptase în Sicilia sub comanda lui Maniakes [220]. Într-o altă împrejurare, în vremea aceluiaşi împărat, sarcina de a reuni efectivele dispersate de franci şi varegi din Iberia şi Chaldea a fost încredinţată lui Mihail Akoluthos [221]. Într-un act acordat, în anul 1060, de către Constantin X Ducas, mănăstirii Sf. Atanasie pentru scutire de taxe militare, sînt enumeraţi ca servind în armatele imperiului varego-rosii (Βαράγγων Ῥῶς) şi francii (Φραγγῶν) [222]. Printre efectivele de străini care au luptat alături de împăratul Roman Diogene în nefericita bătălie de la Mantzikert (Malâzgerd), din anul 1071, izvoarele arabe enumeră pe rosi şi franci [223], prezenţa francilor fiind atestată şi de istoricii greci [224]. Cîţiva ani mai tîrziu, într-un document emis în vremea lui Mihail VII Ducas Parapinakes, în anul 1075, varegii şi francii sînt amintiţi în componenţa trupelor bizantine alături de mercenari de alte naţionalităţi [225]. O listă identică a străinilor care serveau interesele imperiului de răsărit se găseşte în actul din 1079, emis de Nicephor Botaniates [226]. Într-un act acordat de Alexe I Comnenul unei mănăstiri din insula Patmos, în anul 1081, varegii şi francii apar ca servind în armata grecească împreună cu englezi, germani, bulgari, alani etc. [227].

Se poate deci admite pentru a doua jumătate a secolului al XI-lea, o componentă permanentă varegă şi francă (normandă) în cadrul contingentelor militare bizantine.

Mai rar au fost semnalate printre trupele servind imperiul unităţile de flamanzi. Un astfel de caz este cunoscut în timpul domniei lui Alexe I Comnenul, din perioada ultimei părţi a războiului cu pecenegii, cînd împăratul a primit o neaşteptată ofertă de ajutor de 500 de cavaleri, din partea contelui Robert de Frisia, într-un moment cînd situaţia efectivelor sale nu era din cele mai fericite [228].

Rezultă din cele prezentate că informaţiile privind prezenţa francilor şi flamanzilor alături de varegi în armata bizantină nu se află în mod întîmplător în scrierile autorilor nordici despre miracolul lui Olaf cel Sfînt în Bizanţ, autenticitatea lor fiind confirmată şi de izvoarele bizantine.

Numărul mercenarilor varegi din armata grecească este fixat la 540 de Einarr Skúlason şi Snorri Sturluson şi la 450 sau 500 de alte variante din *Saga sf. Olaf*. Aceste cifre sînt obişnuite pentru un corp de mercenari. Amintim că Harald Hardrádi îşi oferise serviciile împăratului — precum

---

[220] *Ibidem*, p. 616.

[221] *Ibidem*, p. 606.

[222] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 348.

[223] C. Cahen, Byzantion, 9, 1934, 2, p. 629.

[224] Ioannis Scylitzae Curopalatae *Historia* (în Cedrenus, vol. II, Bonn, 1839), p. 691—692.

[225] C. Neumann, ByzZ, 3, 1894, p. 374; A. A. Vasiliev, *The Opening Stage ...*, p. 58.

[226] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, 348—349; A. A. Vasiliev, *The Opening Stage ...*, p. 59.

[227] C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit* (în J. S. Ersch şi J. G. Gruber, *Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste, I Section*, vol. 85), Leipzig, 1867, p. 149; C. Neumann, *op. cit.*, p. 374; F. Chalandon, *Les Comnènes*, I, *Essai sur le règne d'Alexis I-er Comnene (1081—1118)*, Paris, 1900, p. 278—279.

[228] Anna Comnena, VII, col. 574—575 şi VIII, col. 615—616. Cf. şi F. Chalandon, *op. cit.*, p. 117—118 şi 325—336; F.- L. Ganshof, Byzantion, 31, 1961, 1, p. 57 şi urm.; G. Ostrogorski, *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. a 3-a, München, 1963, p. 298.

arată un izvor grecesc — împreună cu 500 de compatrioţi [229]. Acelaşi număr de cavaleri fusese oferit în ajutor lui Alexe I de către contele Robert de Frisia [230]. Încă în *Arta militară* (Στρατηγικόν) a lui Mauricius, scrisă probabil la începutul secolului al VII-lea, se indică că o *ceată* (τάγμα) de călăreţi din armata bizantină, condusă de un *comis* sau un *tribunus*, se compunea de regulă din 400 de oşteni [231]. În secolul al XI-lea τάγμα avea între 300 şi 500 de oşteni [232]. Aşa cum ne informează Cinnamus, împăratul Manuel Comnenul ar fi urmărit peste Dunăre, în anul 1148, pe cumanii care jefuiseră imperiul, împreună cu 500 de călăreţi [233], reprezentînd probabil efectivul unei τάγμα.

Mai mulţi istorici au fost preocupaţi să dovedească veridicitatea menţiunilor din *Haraldssaga Hardrádi*, *Óláfs saga ins helga*, *Heimskringla* şi din celelalte legende asupra miracolului sf. Olaf despre construirea de către varegi a unei biserici la Constantinopol, dedicată sfîntului lor naţional [234].

Numeroase biserici în onoarea sf. Olaf au fost ridicate, în afară de ţara sa de origine, în Danemarca, Suedia, Anglia şi în alte regiuni [235]. În districtele din Anglia aflate sub dominaţia daneză se aflau mai mult de douăzeci de biserici purtînd numele sfîntului naţional al Norvegiei, între care mai cunoscută era cea de la Southwark [236]. Într-o *saga* se relatează că regele danez Erik cel Bun, în timpul şederii sale în Gotland, ar fi fondat o biserică dedicată sf. Olaf, patronul insulei, ale cărei ruini s-ar mai păstra încă la Visby [237]. O altă biserică, avînd ca patron pe sf. Olaf, fusese ridicată de varegi la Novgorod (Holmgard), oraş cu strînse legături cu Visby [238].

Izvoarele bizantine nu conţin nici cea mai mică referire asupra construirii de către varegi a unui lăcaş de cult în capitala imperiului de răsărit. Se poate presupune, însă, că garda varegă avea în folosinţă o biserică proprie, la a cărei înfrumuseţare să-şi fi adus contribuţia.

Se admite, pe baza cercetărilor epigrafice ale lui Paspati, că varegii deţineau la Constantinopol biserica Παναγία Βαραγγιῶτισσα — Maica Domnului a varegilor — situată spre faţada vestică a catedralei Sf. Sofia [239]. Perioada în care ea a fost în folosinţa varegilor nu se cunoaşte cu precizie. Denumirea şi locul în care era plasată biserica ar indica, după opinia lui

[229] Cecaumeni *Strategicon* et incerti scriptoris ..., p. 97.

[230] Anna Comnena, VII, col. 574—575.

[231] Mauricius, I, 4, p. 56—59.

[232] N. Skabalanovici, *op. cit.*, p. 317—318.

[233] Cinnamus, III, 3, p. 93—95.

[234] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 275—277; R. M. Dawkins, *op. cit.*, p. 248—249; M. Gyóni, ActaAnt, 4, 1956, 1—4, p. 305—306. Nu ştim pe ce se bazează A. Manguin, *op. cit.*, p. 147, cînd afirmă că Olaf cel sfînt avea la Constantinopol două sanctuare.

[235] A. Geffroy, *op. cit.*, p. 63.

[236] Th. Hodgkin, *The History of England* ..., p. 415. Cf. şi B. Dickins, *The Cult of St. Olave in the Britsh Isles*, Saga-book the Viking Society, 12, 1939, p. 53—80 (apud L. Musset, *Les peuples scandinaves au moyen age*, Paris, 1951, p. 129).

[237] P. Riant, *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte*, Paris, 1865, p. 158.

[238] *Ibidem*, p. 65.

[239] M. A. Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople*, ed. a 2-a, Paris, 1894, p. 21; V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 276—277; R. M. Dawkins, *op. cit.*, p. 249; M. Gyóny, ActaAnt, 4, 1956, 1—4, p. 305, nota 19.

V. G. Vasilievski, că aceasta era de rit grec și nu latin [240]. Ne punem întrebarea dacă așa-numita biserică Παναγία Βαραγγιῶτισσα nu este una și aceeași cu Θεοτόκος τῶν Χαλκοπρατειῶν, celebră prin faptul că în ea se păstra o relicvă celebră : centura sf. Fecioare. Această din urmă biserică se afla la NV de Sf. Sofia [241]. Ea fusese construită pe la mijlocul secolului al V-lea, planul fiindu-i modificat în secolul al IX-lea, probabil în vremea lui Vasile I. După 1204 fusese ocupată de clerul latin fiind denumită Sancta Maria de Cinctura [242].

O altă biserică considerată a fi sanctuar al gărzii varege a fost sf. Maria Pammakaristos, pe baza unei inscripții descoperite în imediata ei apropiere [243]. Despre sf. Maria Pammakaristos — Θεοτόκον (Μονή τῆς) τῆς Παμμακάριστον — textele arată că a fost fondată de către protospătarul Mihail Tarchaniotés Glabas, în vremea lui Andronic II, în timp ce o inscripție o atribuie lui Ioan Comnenul. Rămășițele pămîntești ale lui Alexe Comnenul au fost depuse mai tîrziu aici. Observațiile arheologice au demonstrat că edificiul, în forma inițială, datează de prin secolul al VIII-lea, fiind probabil reconstruit ulterior [244].

În folosința varegilor se afla, de asemenea, biserica cu patronii sf. Nicolae și sf. Augustin, situată lîngă zidurile de apărare ale orașului, în apropiere de poarta Adrianopole, după cum indică cele cîteva pietre funerare ale varegilor descoperite în jurul bisericii [245]. Din nefericire pietrele cu inscripții de lîngă această biserică s-au distrus ori s-au pierdut, la fel ca și toate celelalte inscripții ale scandinavilor de la Constantinopol, înainte de a putea fi descifrate și publicate de specialiști [246]. Înălțarea bisericii sf. Nicolae și sf. Augustin este în legătură cu prezența în Bizanț a gărzii anglo-varege (ἐγκλινοβάραγγοι). Acest fapt explică de ce a fost ales ca patron al lăcașului Augustin, episcop de Canterbury, sanctificat de biserica anglo-saxonă [247]. Despre construirea acestei biserici avînd ca patroni cei doi sfinți se găsește o foarte interesantă mențiune în *Miracula Sancti Augusti*, o compilație a călugărului englez Goscelin (Gotselin), din a doua jumătate a secolului al XI-lea [248]. Într-un pasaj al acestei lucrări se arată că mai mulți nobili insulari, siliți să se exileze după ce tronul Angliei a fost ocupat de normandul Wilhelm, au fost primiți cu îngăduință în Bizanț de către împărat. Căpetenia lor, după ce a făcut o căsătorie strălucită, a ridicat o bazilică în onoarea sf. Nicolae și sf. Augustin, înzestrînd-o cu icoane și alte obiecte de preț [249].

---

[240] V. G. Vasilievski, *op. cit.*, p. 277.

[241] R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I-ère partie. La Siège de Constantinople et le patriarca œcuménique, tome III, Les églises et les monasteres,* ed. a 2-a, Paris, 1969, p. 241.

[242] *Ibidem*, p. 239—241.

[243] M. Gyóny, ActaAnt, 4, 1956, 1—4, p. 306, nota 19, unde se încearcă să se dovedească că un pasaj din *Heimskringla* se referă la această biserică.

[244] R. Janin, *La géographie ecclésiastique* ..., p. 208 și 211—212.

[245] A. A. Vasiliev, *The Opening Stage* ..., p. 60 și 67; M. Gyóny, ActaAnt, 4, 1956, 1—4, p. 306—307.

[246] M. A. Belin, *op. cit.*, p. 20.

[247] A. A. Vasiliev, *The Opening Stage* ..., p. 60.

[248] *Ibidem*.

[249] *Ibidem*, p. 60—61; R. Janin, *La géographie ecclésiastique* ..., p. 579, identifică pe căpetenia anglo-saxonilor cu Siward, sosit la Constantinopol în anul 1070, după scurte escale în Europa occidentală și Sicilia.

Interesul redus al scalzilor pentru pasajele din narațiune care nu privesc în mod direct intervenția supranaturală a sf. Olaf s-a răsfrînt în mod negativ asupra precizărilor făcute în privința datei și locului unde s-au desfășurat evenimentele descrise în legendele nordice în discuție. Indicația că expediția contra păgînilor a avut loc în *Blökumannaland* și că lupta s-a dat în *Pezinavöllu* (*Cîmpiile pecenegilor*) este destul de vagă pentru a permite localizarea exactă a evenimentelor consemnate în *sagas*. Menționarea etnicului „păgînilor" nu a fost considerată necesară de autorii nordici, ceea ce crează dificultăți suplimentare în analiza episodului intervenției regelui Olaf cel Sfînt.

În ceea ce privește perioada în care a avut loc intervenția regelui norvegian în ajutorul gărzii varege izvoarele nordice indică două date diferite : *Óláfs saga ins helga* și *Heimskringla* precizează că aceasta corespunde domniei lui Alexe I Comnenul (*Kirjalax*), în timp ce într-o variantă din *Haraldssaga Hardrádi* se arată că este vorba de domnia lui Mihail Calaphatis (numit Katalaktus în *saga*), confundat, așa cum arătam, cu Mihail IV Paphlagonianul. Avînd în vedere faptul că episodul cu miracolul regelui Olaf a fost preluat în *Haraldssaga Hardrádi* din lucrări speciale cu acest subiect, apărute cu mult timp înainte, citate de noi mai sus, considerăm că legendei care fixează intervenția sf. Olaf în vremea lui Mihail (al IV-lea) nu i se poate acorda credit din acest punct de vedere. Se știe că lui Harald Hardrádi, erou preferat al scalzilor islandezi, i-au mai fost atribuite numeroase alte fapte vitejești, „împrumutate" din alte *sagas* și din literatura regiunilor est-mediteraniene [250].

În cazul în care am accepta identificarea toponimului *Blökumannaland* cu *țara cumanilor negri* va trebui să admitem localizarea lui undeva în teritoriile nord-dunărene, unde grupuri de cumani încep să pătrundă spre sfîrșitul deceniului al 7-lea al secolului al XI-lea [251], căci o *Cumanie* în Peninsula Balcanică nu a existat în secolele XI–XII. Triburile cumane nu s-au putut stabili în această regiune decît mult mai tîrziu, după formarea statului româno-bulgar al Asăneștilor și după năvălirea mongolilor. Prezența lor în dreapta Dunării înainte de aceste evenimente a fost de scurtă durată și a fost atestată numai cu prilejul unor invazii [252]. Prima incursiune cumană la sud de Dunăre a avut loc în anul 1078 [253]. Printr-o politică extrem de energică Alexe și apoi Manuel Comnenul au curmat

---

250 Ad. Stender-Petersen, *op. cit.*, p. 151 și urm.

251 I. Ferenț, *op. cit.*, p. 15; *Istoria României*, II, 1962, p. 69.

252 D. A. Rasovski, *Les Comans et Byzance, Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia, sept. 1934*, I, Izvestija-Institut, 9, 1935, p. 352–354. Un mic grup de cumani, sedentarizați în provincia Moglena, la nordul Mării Egee, este menționat într-un document, aflat la mănăstirea Lavra, din vremea lui Andronic I Comnenul (1183–1185), în legătură cu un conflict cu călugării mănăstirii amintite, izbucnit în urma refuzului cumanilor, de a le plăti un impozit, ceea ce a provocat intervenția bazileului (Cf. D. Anastasijević și G. Ostrogorsky, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slaves, 9 (1951), Mélanges Henri Grégoire, 3, Bruxelles, 1951, p. 19–29). Momentul stabilirii acestui grup neînsemnat de cumani în Moglena este dificil de precizat. Influențați de faptul că documentul de la mănăstirea Lavra a fost la început datat, în mod greșit, în vremea lui Alexe I, unii cercetători au emis ipoteza că ei ar fi fost instalați acolo în urma înfrîngerii din anul 1094. (*Ibidem*, p. 29, nota 1). Evident informațiile din actul amintit nu sînt de natură să pună în altă lumină rolul cumanilor din Peninsula Balcanică în vremea Comnenilor față de acela prezentat de noi mai sus.

253 Michael Attaliates, *Historia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1853, p. 301.

cu hotărîre tendinţele cumanilor de a se stabili la sud de marele fluviu, astfel că experienţa nefericită de a acorda pecenegilor teritorii în Balcani nu a mai fost repetată.

Istoricii greci nu amintesc pînă în vremea lui Manuel Comnenul nici o expediţie bizantină la nord de Dunăre, în regiunile aflate sub dominaţia cumanilor în afara aceleia din 1114. În toamna acestui an la Constantinopol a ajuns zvonul despre intenţiile cumanilor de a năvăli în imperiu. Pentru a preveni invazia, împăratul Alexe I părăseşte imediat capitala şi trece la mobilizarea trupelor, repartizîndu-le între Philippopoli, Petritzos, Triaditza, Niş şi Branizova. În aşteptarea cumanilor împăratul fixează cartierul general la Philippopoli, în centrul Traciei, unde face încercări pentru a lichida secta manicheilor. Cînd este anunţat despre trecerea Dunării de către cumani, Alexe s-a îndreptat imediat spre Vidin, dar barbarii, surprinşi de operativitatea cu care fuseseră întîmpinaţi au trecut fluviul înapoi. Împăratul trimite atunci un detaşament de elită să-i urmărească la nord de Dunăre, dar cumanii se retrag fără să angajeze vreo luptă. După trei zile şi trei nopţi ei se refugiază peste un rîu, bizantinii renunţă să-i mai ajungă şi se retrag fără vreun rezultat pozitiv [254].

Opera Annei Comnena, principalul izvor pentru expediţia din anul 1114, nu conţine nici o informaţie care să indice că legendele nordice se referă la acest eveniment. Nu s-a păstrat nici o mărturie că s-ar fi dat vreo luptă cu cumanii, nici că la operaţiunile militare ar fi participat mercenari străini, nici că împăratul ar fi trecut în ţara cumanilor. Spaţiul extrem de restrîns acordat în *Alexiada* descrierii operaţiunilor militare îndreptate contra cumanilor, în anul 1114, vorbeşte despre importanţa redusă a acestor operaţiuni.

Va trebui, deci, să se renunţe la ideea că lupta cu păgînii relatată de legendele nordice a avut loc în stînga Dunării. Începutul pasajului conţinînd miracolul sf. Olaf din *Saga sf. Olaf* şi *Heimskringla*, în care se precizează că „evenimentul" s-a petrecut în *Griklandi* (denumirea nordică a Greciei), adică în Imperiul bizantin, este edificator în acest sens, în secolul al XI-lea graniţele imperiului nedepăşind linia Dunării. Prin urmare *Blökumannaland* trebuie localizată undeva în Peninsula Balcanică, unde izvoarele atestă mai multe conflicte cu populaţii păgîne (pecenegi şi cumani) în timpul domniei lui Alexe I Comnenul. În sudul Dunării, aşa cum arătam, nu a existat o *Cumanie* în vremea Comnenilor, ceea ce exclude posibilitatea identificării lui *Blökumannaland* cu *Cumania Neagră*. Se poate deci presupune că *Blökumannaland* ar fi o *ţară a vlahilor*. Asemănarea de nume şi existenţa în Balcani a unui număr considerabil de vlahi pledează pentru această identificare.

În evul mediu timpuriu izvoare de cea mai diversă provenienţă atestă prezenţa populaţiei romanice în aproape întreaga Peninsulă Balcanică, cu unele concentraţii în ţinuturile muntoase, unde „ţările" lor consti-

[254] Anna Comnena, XIV, col. 1093–1104.

tuiau regiuni semiautonome [255]. Ele au jucat în anumite împrejurări un rol politic important. Mercenarii varegi, prezenți la numeroase acțiuni militare întreprinse de Bizanț, au putut intra în contact direct cu vlahii. Cunoașterea reciprocă a fost mijlocită și prin faptul că au luptat în mai multe rînduri alături în armatele bizantine. În *Analele de la Bari* (*Annales Barenses*), spre exemplu, se spune că în cadrul trupelor bizantine care acționau în sudul Italiei, în anul 1027, figurau printre alți mercenari, rușii (varegi) și vlahii [256]. Mai tîrziu, în vremea lui Alexe I, în timpul războiului cu pecenegii, în efectivele bizantine, pe lîngă varegi [257], au fost recrutați și vlahi [258].

Pentru datarea evenimentelor relatate de izvoarele nordice asupra miracolului lui Olaf cel Sfînt s-a luat în discuție și războiul cu cumanii din 1094, din vremea domniei lui Alexe I Comnenul [259]. În acel an cumanii au întreprins un atac la sud de Dunăre, aducînd cu ei și un pretendent la tronul imperial, un impostor care se dădea drept Leon, fiul lui Roman Diogenes, fiind întovărășiți, după unele opinii, de ruși [260]. Ei s-au îndreptat spre Adrianopole, vlahii conducîndu-i prin pasurile Balcanilor. Lîngă orașul Anchial pretendentul la tron cade prizonier și este expediat la Constantinopol, unde a fost orbit. Lipsite de conducător cetele cumane se dispersează, retrăgîndu-se în derută [261].

Războiul din anul 1094 a avut, prin urmare, mai mult caracterul unei dispute pentru tron. Amănuntele asupra desfășurării sale, păstrate la cronicarii bizantini și ruși, sînt departe de a oferi puncte comune cu evenimentele relatate în izvoarele scandinave. Prezența referirii la orbirea falsului Leon a constituit principalul motiv care i-a determinat pe unii istorici să considere că la acest război trebuie să se refere lucrările autorilor islandezi și norvegieni, ceea ce nu se poate susține din două motive.

---

[255] Pentru vlahii și „Vlahiile" din Balcani cf. în special A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, II, ed. a 3-a, București (1925), p. 222–256; N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, I, Gotha, 1905, p. 86–110; idem, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1919; idem, *Istoria românilor*, III, 1937, p. 5–11, 61–73 și 83–98; G. Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare, 980–1259*, București, 1913; A. J. B. Wace și M. S. Thompson, *The Nomads of the Balkan*, New York, 1913, p. 256–273; Al. Philippide, *op. cit.*, I, 1923; A. Sacerdoțeanu, *Considerations* ..., p. 114 și urm.; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, 1935, p. 288–308; M. Gyóni, Revue d'histoire comparée, 23, 1945, p. 96–180; R. L. Wolff, Speculum, 24, 1949, 2, p. 167–206; S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959; E. Stănescu, RÉSEE, 15, 1968, 3, p. 407–438; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 210–227.

[256] „... *hoc anno descendit ... in Italiam cum exercitu magno i. e. Russorum, Vlachorum, Macedonum aliorumque ut caperet Siciliam*" (MGH, V, p. 53). Cf. V. G. Vasilievski, *Византия и печенеги (1048–1094)*, în *Труды*, I, 1908, p. 1; G. Murnu, *op. cit.*, p. 53; M. Gyóni, Revue d'histoire comparée, 23, 1945, p. 131–132; idem, ActaAnt, 1, 1951, 1–2, p. 235–245. Unii istorici consideră că expediția a avut loc în anul 1025 și nu în 1027.

[257] Anna Comnena, VII, col. 547–548.

[258] *Ibidem*, VIII, col. 613.

[259] I. Gherghel, Revista arhivelor, 1927, 4, p. 236; idem, Arhiva, 35, 1928, 1, p. 64; M. Gyóni, în ActaAnt, 4, 1956, 1–2, p. 303–304.

[260] V. G. Vasilievski, *Русскie на Дунае въ XI веке*, în *Труды*, I, 1908, p. 131–134.

[261] Anna Comnena, X, col. 703, și urm.; Joannis Zonarae *Annales*, în *Patrologia graecae*, CXXXV, ed. J. P. Migne, Paris, 1864, XVIII, col. 305–306; *Cronica lui Nestor*, p. 169. Cf. și F. Chalandon, *op. cit.*, p. 151–154; M. Mathieu, Byzantion, 22, 1952, p. 133–148; M. Gyóni, ActaAnt, 1, 1952, 3–4, p. 495 și urm.

Observăm mai întîi că falsul Leon nu era orb cînd a avut loc lupta, fiind orbit de abia mai tîrziu la Constantinopol, conform unei pedepse aplicate în mod obişnuit celor răzvrătiţi contra suveranului, iar, în al doilea rînd, pentru că introducerea menţiunii despre comandantul orb al armatei păgîne a fost inspirată, aşa cum vom arăta, de alte evenimente.

Asupra datării evenimentelor descrise în legendele islandeze şi norvegiene despre intervenţia supranaturală a sf. Olaf există şi o a treia părere, potrivit căreia ele ar fi avut loc în anii 1121—1122 [262]. Istoricii bizantini arată că, în timpul primilor ani de la urcarea pe tron a lui Ioan II Comnenul, pecenegii, care timp de trei decenii nu mai prădaseră imperiul, trec Dunărea şi năvălesc pînă în Tracia. În apropiere de Beroe, Ioan al II-lea s-a hotărît să-i înfrunte [263]. După unele succese duşmanii s-au retras împreună cu femeile şi copiii lor într-o tabără alcătuită din care dispuse în formă de cerc, unde rezistau cu succes la toate atacurile greceşti [264]. Nicetas Choniates ne spune că ajungînd într-o situaţie disperată împăratul ar fi implorat ajutorul sf. Fecioare [265]. Garda sa, înarmată cu scuturi lungi şi topoare cu două tăişuri, formată după cum indică armamentul, din varegi, ar fi avut o contribuţie importantă la obţinerea victoriei, un mare număr de inamici fiind luaţi prizonieri [266]. Cinnamus vine cu precizarea că oştenii din gardă înarmaţi cu topoare erau *bretani* şi că ei se aflau de multă vreme în slujba *romanilor* (ἔθνος δέ εστι τοῦτο Βρεταννικὸν βασιλεῦσι Ῥωμαίων δουλεῦον ἀνέκαθεν) [267]. În urma victoriei hotărîtoare contra pecenegilor, la Constantinopol s-a instituit o sărbătoare specială, Πατζινάκων τελετή [268].

Nu putem contesta faptul că descrierea operaţiunilor din războiul din 1121—1122, făcută de cronicarii bizantini, concordă în unele privinţe cu descrierea luptei cu păgînii din legendele nordice despre Olaf cel Sfînt. Există totuşi în cadrul celor două grupe de izvoare cîteva deosebiri esenţiale care fac, după părerea noastră, improbabilă existenţa vreunei relaţii între ele. Nu se poate trece uşor mai ales peste precizarea din scrierile nordice că evenimentele s-au petrecut în vremea lui Alexe Comnenul (1081—1118) şi că la ele au participat varegi originari din Norvegia. Or, bretanii, la care se referă Cinnamus, erau mercenari proveniţi din Anglia, numiţi mai tîrziu ἐγκλινοβάραγγοι, nevoiţi să emigreze din cauza persecuţiilor la care au fost supuşi de către normanzi după victoria de la Hastings [269].

Avînd în vedere toate elementele istorice din legendele islandeze şi norvegiene despre miracolul lui Olaf cel Sfînt considerăm că evenimentele la care se referă au avut loc în timpul conflictului între Bizanţ şi pecenegi încheiat prin lupta de la Lebunion de la 29 aprilie 1091.

Data de început a conflictului cu pecenegii din vremea lui Alexe I, fixată de unii istorici încă din 1084, prezintă mai puţin interes. Luptele mai violente s-au declanşat de abia în anul 1086, după ce pericolul normand

---

262 R. M. Dawkins, *op. cit.*, p. 243—249.
263 Nicetas Choniates, p. 19—20.
264 Cinnamus, I, 3, p. 8.
265 Nicetas Choniates, p. 21—22.
266 *Ibidem*, p. 22.
267 Cinnamus, I, 3, p. 8.
268 Nicetas Choniates, p. 23.
269 Vezi nota 213.

din vestul Peninsulei Balcanice fusese îndepărtat. În anul următor Tzelgu, cu o armată uriaşă de pecenegi, căruia i se alătură Solomon, regele detronat al Ungariei, întreprinde o mare expediţie, terminată printr-un eşec total, în urma luptei cu Nicolae Mavrokatakalon în apropiere de Chariopolis. Considerînd desigur că duşmanii săi sînt slăbiţi în urma înfrîngerii suferite, Alexe I iniţiază în anul 1088 o nouă expediţie, cu participarea flotei dunărene. Un atac prin surprindere al pecenegilor a provocat însă împăratului o foarte grea înfrîngere între Dristra şi Preslav. Izbucnirea unui conflict între pecenegi şi cumanii chemaţi de ei în ajutor a oferit posibilitatea lui Alexe de a-şi reorganiza armata în Tracia. Între timp se încheie un armistiţiu temporar cu pecenegii, ostilităţile reîncepînd pe la sfîrşitul anului 1089, violenţa lor crescînd în 1090 şi 1091. Acţiunile pecenege de la sud de Balcani devin din ce în ce mai periculoase punînd în primejdie însăşi capitala imperiului. Au avut loc mai multe lupte, fără caracter decisiv, succesul surîzînd cînd bizantinilor cînd pecenegilor. Alexe însărcinează pe Nicephor Melissenus să recruteze o armată din bulgari şi vlahi, rechemînd în acelaşi timp din Nicomedia pe cei 500 de călăreţi flamanzi trimişi în ajutor de contele Robert de Frisia. Pe lîngă aceştia, i s-a alăturat o mare armată de cumani. Lupta hotărîtoare cu pecenegii s-a dat la Lebunion, pe cursul inferior al Mariţei şi a constituit un dezastru complet pentru pecenegi, un mare număr de prizonieri fiind măcelăriţi [270].

În timpul războiului cu pecenegii în armata bizantină sînt amintite şi contingente varege, al căror comandant era Nampites (ἄρχοντα Βαραγγίας Ναμπιτης) [271]. Alţi mercenari de origine scandinavă apar în armata imperială sub numele de *franci*, *celţi* sau *latini*, fiind desigur veniţi din Normandia, unde se francizaseră. Şeful lor, Constantin, zis Humbertopoulos, participase în 1081 la răsturnarea lui Nicephor Botaniates de către Comneni şi, mai tîrziu, la luptele din Epir cu Robert Guiscard, care, se pare, îi era unchi [272]. În anul 1086 fusese chemat în Tracia pentru a lupta cu pecenegii, garnizoanei francilor fixîndu-i-se sediul la Philippopoli [273]. Ia apoi parte împreună cu *celţii* săi la campania dezastruoasă a lui Alexe din Paristrion [274], iar mai tîrziu la lupta de la Lebunion [275].

În ceea ce priveşte data de la care Alexe a putut beneficia de cavalerii flamanzi, oferiţi ca ajutor de către Robert de Frisia, părerile specialiştilor au fost împărţite. Cei care s-au bazat numai pe relatările Annei Comnena

---

[270] Pentru războiul lui Alexe I cu pecenegii cf. Anna Comnena, VI-VIII; Zonaras, XVIII, col. 303—304; V. G. Vasilievski, *Византія и печенеги*, p. 38 şi urm.; G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*, III, Oxford, 1877, p. 83—87; K. Dieter, ByzZ, 3, 1894, p. 386—390; F. Chalandon, *op. cit.*, p. 105—136; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, II, p. 11—15; C. Necşulescu, RIR, 7, 1937, fasc. 1—2, p. 131 şi urm.; A. Sacerdoţeanu, Balcania, 2—3, 1939—1940, p. 83—108; G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford, 1968, p. 434 — 438; D. Anghelov, *История на Византия*, II, ed. a 3-a, Sofia, 1968, p. 148—150; P. Diaconu, *Les Petchénegues au Bas-Danube* (*Bibl. Hist. Rom.*, 27), Bucureşti, 1970, p. 112 şi urm.; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti, 1971, p. 138—153.

[271] Anna Comnena, VII, col. 548.

[272] *Ibidem*, II, col. 195—196; IV, col. 345—346; R. Janin, *Les Francs* ..., p. 68; Marquis de la Force, Byzantion, 11, 1936, 1, p. 164.

[273] Anna Comnena, VI, col. 525—528.

[274] *Ibidem*, VII, col. 545—546.

[275] *Ibidem*, VIII, col. 633—634; Zonaras, XVIII, col. 304.

au conchis că întîlnirea dintre Alexe şi Robert de la Beroe, după care acesta din urmă i-a pus la dispoziţie în calitate de vasal, 500 de cavaleri, ar fi avut loc puţin timp după înfrîngerea de lîngă Dristra [276]. Alţi istorici, luînd în consideraţie şi alte izvoare, în primul rînd cele occidentale, şi observînd că cronologia evenimentelor descrise de Anna Comnena nu este întotdeauna riguroasă, au situat întîlnirea împăratului cu contele flamand între ultimele luni ale anului 1089 şi începutul lui 1090, întrucît s-a dovedit că Robert fusese plecat din Flandra între anii 1087 şi 1090, pînă în 1089 rămînînd în Palestina [277]. Se poate deci aprecia că Alexe a dispus de cei 500 de cavaleri de abia din 1090. Ei nu au fost menţinuţi prea mult timp pe frontul din Tracia, fiind trimişi în Asia, unde turcii pregăteau o ofensivă în Nicomedia [278]. Dat fiind că emirul din Niceea a renunţat la atac, cavalerii flamanzi sînt rechemaţi în toamna lui 1090 în Balcani [279], unde în primăvara anului următor şi-au adus aportul la obţinerea victoriei de la Lebunion, alături de „celţii" lui Humbertopoulos, de bulgarii şi valahii recrutaţi de Nicephor Melissenus, de cumani şi, desigur, de varegii conduşi de Nampites.

În *Saga sf. Olaf* şi *Heimskringla* se spune că *expediţia* lui Alexe contra păgînilor a avut loc în *Blökumannaland* (*Ţara vlahilor*) şi că *lupta* s-a dat în *Pezinavöllu* (Cîmpiile pecenegilor), precizare trecută cu vederea de cei mai mulţi cercetători preocupaţi de analiza episodului miracolului sf. Olaf. Din descrierea principalelor evenimente militare ale războiului cu pecenegii reiese că împăratul Alexe a străbătut de mai multe ori regiuni locuite de populaţia vlahă [280]. Prin aceasta se şi explică menţiunea toponimului

---

[276] F. Chalandon, *op. cit.*, p. 117–118; R. Janin, *Les Francs* ..., p. 69; Cf. şi V. G. Vasilievski, *Византія и печенеги*, p. 60–61 şi 97.

[277] H. Pirenne, Revue de l'intruction publique en Belgique, 50, 1907, p. 223–224 (apud W. Holzmann, ByzZ, 28, 1928, 1–2, p. 51); F.- L. Ganshof, *op. cit.*, p. 59–62.

[278] Anna Comnena, VII, col. 573.

[279] *Ibidem*, VIII, col. 613.

[280] Principalele operaţiuni militare din războiul cu pecenegii s-au desfăşurat în Paristrion şi Tracia, pe ambele versante ale Balcanilor, regiuni locuite de numeroase grupuri de vlahi. Izvoarele bizantine îi amintesc pe vlahi în anul 1094 conducîndu-i pe cumani prin trecătorile Balcanilor (Anna Comnena, X, col. 707–708), iar unul din fruntaşii lor, Pudilos (Pudilă) îl va preveni pe împărat la Anchial de apropierea barbarilor (*Ibidem*, X, col. 705). Numărul vlahilor din zona Balcanilor nu putea fi mic la sfîrşitul secolului al XI-lea, de vreme ce cu un secol mai tîrziu ajunseseră la o asemenea putere încît au fost capabili, ca împreună cu bulgarii, să înlăture stăpînirea bizantină şi să formeze un stat independent (C. R. v. Höfler, Sitzungsberichte der kais. Akad. der wiss., Philos. hist. Cl., 95, 1879, Viena, 1880, p. 229–245; C. C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneştilor*, extras din Lucrările Inst. de geogr. al Univ. din Cluj, 4, 1931; N. Bănescu, *Un problème d'histoire medievale : création et caractère du second empire bulgare (1185)*, Bucureşti, 1943; R. L. Wolff, *op. cit.*, p. 167 şi urm). Din Balcani ori, eventual, din Rodope coborîseră în peninsula Chalcidică cele 300 de familii de vlahi care au stîrnit scandalul de la Muntele Athos în vremea lui Alexe Comnenul. (A. Sacerdoţeanu, în *În memoria lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1934, p. 303–311; M. Gyóni, Études slaves et roumaines, I, Budapesta, 1948, fasc. 1, p. 30–42). Populaţia din oraşele de la Dunărea de Jos, desemnată ca *jumătate barbară* — τό μιξοβάρβαρον — (Attaliates, p. 204) ar fi, potrivit părerii celor mai mulţi istorici, amestecată din punct de vedere etnic şi cuprindea şi vlahi (N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucureşti, 1946, p. 100–101; E. Stănescu, NEH, 3, Bucureşti, 1965, p. 45–51; P. Diaconu, *op. cit.*, p. 100–102). Vlahii din corpul expediţionar comandat de Leon Vatatzes, care în 1166 primise ordinul să atace Ungaria dinspre Marea Neagră (Cinnamus, VI, 3, p. 260), nu este exclus să fi fost recrutaţi din Paristrion. Reamintim şi faptul că Nicephor Melissenus adunase mercenari vlahi în preajma luptei dela Lebunion (Anna Comnena, VIII, col. 613) probabil de pe cursul inferior al Mariţei.

Blökumannaland în izvoarele nordice, transmis desigur de mercenarii scandinavi care îl însoțeau pe împărat, după reîntoarcerea în patria lor septentrională.

Pentru ipoteza că luptele cu păgînii, descrise în legendele nordice despre miracolul sf. Olaf în Bizanț, ar fi avut loc în timpul războiului cu pecenegii, încheiat în anul 1091, pledează mai multe argumente: *a*) invazia păgînilor s-a produs in imperiul bizantin (*Griklandi*), *b*) conducerea trupelor bizantine o avea împăratul Alexe I Comnenul (Kirjalax), *c*) în timpul luptelor pecenegii au folosit tabere fortificate cu care, *d*) printre mercenarii din armata bizantină s-au numărat detașamente de varegi, franci și flamanzi, *e*) în prima parte a războiului armata grecească a suferit un eșec, ajungînd într-o situație grea, *f*) toponimul *Pezinavöllu* (*Cîmpiile pecenegilor*) amintește de numele tribului turanic care năvălise în imperiu, *g*) expediția lui Alexe s-a desfășurat în regiuni locuite de vlahi, în Balcani, unde existau mai multe *„țări ale vlahilor"* (*Blökumannaland*), *h*) în vremea lui Alexe I garda varegă dispunea la Constantinopol de cel puțin un lăcaș de cult.

Menționarea luptătorilor flamanzi în legendele islandeze despre Olaf cel sfînt pledează pentru localizarea luptei descrise în izvoarele nordice la Lebunion, de la 29 aprilie 1091. Detașamentul flamand oferit împăratului de către Robert de Frisia nu a luat parte, din cîte reiese din *Alexiada*, la nici o luptă de anvergură în afară de cea de la Lebunion, întrucît foarte curînd după ce a fost pus la dispoziția lui Alexe, bazileul a dispus trimiterea sa în Nicomedia, pentru a preveni atacul turcilor, și s-a reîntors de acolo, în Balcani, doar cu cîteva luni înainte de înfrîngerea definitivă a pecenegilor, perioadă cînd nu au mai avut loc lupte importante.

★

Motivul legendar al ajutorului dat varegilor de către regele lor sfînt a fost împrumutat probabil din tradiția istorico-religioasă a Bizanțului.

Literatura bizantină cu caracter religios menționează încă din perioadele timpurii de existență a Imperiului de răsărit numeroase intervenții supranaturale în luptele grecilor cu unii năvălitori păgîni sau cu alți adversari. Ajutoarele miraculoase apar în perioadele de mari pericole pentru stat, cum au fost acelea create de invaziile perșilor, avarilor și slavilor [281].

Cel mai des prezentată în ipostaza de protectoare în lupte a creștinilor era sf. Fecioară, aparițiile ei avînd sensul unui sprijin supranatural cu o profundă semnificație psihologică [282]. Binecunoscute sînt îndeosebi legendarele intervenții ale sf. Fecioare atunci cînd principii kievieni Askold și Dir au atacat Constantinopolul [283] și în timpul campaniei întreprinse de Ioan II Comnenul contra pecenegilor [284].

De un renume cu totul deosebit s-au bucurat în Bizanț minunile sf. Demetrios, patronul Thessalonicului. În acest oraș, al doilea ca mărime din imperiu, cultul său era extrem de răspîndit, fiindu-i atribuite numeroase și remarcabile miracole. În momente critice pentru oraș sf. Demetrios ar fi

281 N. H. Baynes, Analecta Bollandiana, 67, (Mélanges Paul Peeters, I), Bruxelles, 1949, p. 165 și urm.

282 *Ibidem*. Cf. și A. Couret, Revue des questions historiques, 10, 1876, p. 82–83.

283 *Cronica lui Nestor*, p. 44–45; C. de Boor, ByzZ, 4, 1895, p. 445 și urm.; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au Xe siècle*, Paris, 1926, p. 58–59.

284 Nicetas Choniates, p. 21–22.

salvat pe locuitori de la foame, epidemii şi atacuri ale duşmanilor, între care amintim pe cele ale avarilor, slavilor şi bulgarilor [285].

Referindu-se la *Saga lui Harald Hardrádi*, marele bizantinolog V. G. Vasilievski a arătat că episodul miracolului sf. Olaf constituie o replică nordică a unei legende de mare circulaţie în Bizanţul medieval despre salvarea Thessalonicului de către sf. Demetrios cu prilejul atacului întreprins aici de bulgari în anul 1041 [286], părere împărtăşită şi de G. Schlumberger [287]. Dacă ideea preluării laturii miraculoase a episodului intervenţiei regelui norvegian din legendele bizantine merită să fie luată în consideraţie, în schimb părerea că întreg pasajul din *sagas* despre expediţia din *Blökumannaland* ar fi fost inspirat de răscoala bulgarilor din 1040—1041 nu se poate accepta. Trebuie să arătăm că V. G. Vasilievski a avut în vedere cînd a emis această ipoteză numai miracolul sf. Olaf reprodus în *Haraldssaga Hardrádi* [288], care, comparativ cu *Óláfs saga ins helga* şi *Heimskringla*, este mult mai sărac în detalii privind lupta cu păgînii.

Cronicarii bizantini vorbesc despre izbucnirea unei mari răscoale a bulgarilor în anii 1040—1041, avînd în frunte pe Petru Delean (sau Dolian) precum şi alte căpetenii [289]. În primul an al răscoalei, după cucerirea mai multor oraşe, răsculaţii ajung pînă la Thessalonic, fără însă să se decidă să-l atace [290]. Potrivit unor izvoare, contra bulgarilor s-ar fi îndreptat însuşi împăratul Mihail al IV-lea, dar intervenţia sa nu s-ar fi soldat cu rezultate deosebite [291]. În 1041, odată cu alăturarea de partea răsculaţilor a lui Alusian, strateg în Theodosiopolis, bulgarii întreprind o nouă ofensivă. Se spune că 40 000 de oşteni ar fi atacat Thessalonicul, al cărui comandant era pe atunci Constantin, nepotul lui Mihail al IV-lea [292]. Prezenţa împăratului la luptele de la Thessalonic nu este atestată. După ce, timp de şase zile, au făcut faţă cu greu asediului, locuitorii Thessalonicului adresează rugăminţi patronului oraşului, sf. Demetrios, pentru a-i ajuta. Poarta oraşului este deschisă şi printr-un atac surpriză bulgarii sînt învinşi şi puşi pe fugă, după ce au lăsat pe cîmpul de luptă 15 000 de morţi [293]. Strălucita victorie a fost atribuită sf. Demetrios. Prizonierii bulgari susţi-

---

[285] *De S. Demetrio martyre Thessalonicae in Macedonia*, ed. C. Bye, în *Patrologia graecae*, CXVI, ed. J.- P. Migne, Paris, 1891, col. 1081—1430; M. Golescu, RHSEE, 14, 1937, 1—3, p. 26—35; F. Barišić, *Чуда Димитрија Солунског као историски извори*, Belgrad, 1953; A. E. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Thessalonik, 1963, p. 20—22; V. Tăpkova-Zaimova, în *Byzantinobulgarica*, III, Sofia, 1969, p. 119—123.

[286] V. G. Vasilievski, *Варяго-русская* ..., p. 268—270.

[287] G. Schlumberger, *L'Epopée byzantine a la fin du dixième siècle, III, Les Porphyrogénètes Zoe et Théodora (1025—1057)*, Paris, 1905, p. 306.

[288] V. G. Vasilievski, *Варяго-русская* ..., p. 268—269. Într-un alt capitol al celebrei sale lucrări (p. 366) marele bizantinolog rus, referindu-se la informaţiile din *Saga sf. Olaf* despre franci şi flamanzi, se întreba, pe bună dreptate, dacă în *sagas* nu s-a făcut confuzie între două fapte reale din istoria Bizanţului.

[289] Cedrenus, vol. II, p. 527—533; Cecaumeni *Strategicon* et incerti scriptoris ..., p. 28 şi 97; Psellos, vol. I, p. 76—83; Attaliates, p. 8—9; Zonaras, XVII, col. 191—196. Cf. şi C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 203—204; A. Fr. Gfrörer, *Byzantinische Geschichte*, III, Graz, 1877, p. 210—217; G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 287—310; O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris, 1919, p. 169—172; W. N. Zlatarski, Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, Ser. B, 27, Helsinki, 1932, p. 354—363; G. G. Litavrin, *Болгария и Византия в XI-XII вв.*, Moscova, 1960, p. 376—396.

[290] Cedrenus, vol. II, p. 529.

[291] Psellos, vol. I, p. 78; Attaliates, p. 8.

[292] Cedrenus, vol. II, p. 531—532.

[293] *Ibidem*, p. 532.

neau că au văzut în fruntea rîndurilor grecilor luptînd un tînăr călare vărsînd foc asupra lor [294]. Puțin mai tîrziu, după această înfrîngere, Alusian, pentru a recăpăta încrederea bizantinilor, îl surprinde pe fostul aliat Delean și pune la cale orbirea lui [295].

Potrivit unei alte legende, într-un caz similar, asediul slavilor din anul 597, sf. Demetrios se ivise în ajutorul Thessalonicului pe un cal alb, înveșmîntat tot în alb [296].

În mare parte asemănător este redată în *Viața sf. Luca din Demena* intervenția în lupta contra sarazinilor a sfîntului sicilian Luca. În lucrarea menționată, scrisă la puțină vreme după moartea sfîntului, survenită în anul 993, se relatează că sfîntul Luca ar fi apărut în ajutorul compatrioților săi pe un cal alb înconjurat de flăcări [297].

Consemnăm, de asemenea, informația lui Constantin Porphyrogenetul despre atacul slavilor răsculați din Peloponez asupra orașului Patras, din vremea împăratului Nicephor I (802—811), și intervenția în luptă a apostolului Andrei. Porțile orașului asediat sînt brusc deschise și grecii, în frunte cu apostolul călare, atacă prin surprindere, cu succes, pe dușmani. Luînd cunoștință despre victorie împăratul a ordonat ca prăzile de război să fie închinate bisericii din Patras care purta numele apostolului [298].

Se constată prin urmare în literatura religioasă grecească prezența anumitor teme comune pentru un mare număr de legende asupra miracolelor înfăptuite de sfinți în luptele împotriva atacatorilor imperiului.

Fondul istoric din legendele nordice despre miracolul lui Olaf cel Sfînt are destul de puține tangente cu datele relatate de cronicile bizantine privind evenimentele prilejuite de asediul Thessalonicului. În schimb, latura legendară din izvoarele bizantine și nordice este aproape identică și originea ei în acestea din urmă poate fi ușor dedusă.

Anumite amănunte din pasajul luptei cu păgînii din legendele despre sf. Olaf este totuși posibil să fi fost inspirate din evenimentele războiului cu bulgarii. Ne referim la precizarea din *Haraldssaga Hardrádi* că în armata păgînă luptau mai mulți regi, precum și la faptul că în celelalte *sagas* despre Olaf se spune că regele păgînilor era orb. Or, din relatările istoricilor bizantini știm că la conducerea armatei bulgarilor se aflau ma mulți conducători (Delean, Alusian, Tichomir, Ibatza) și că cel mai important dintre ei (Delean) a fost orbit.

Transmiterea motivului legendar al intervenției în luptă a sf. Demetrios în lumea scandinavă se poate explica prin participarea unor efective varege, în frunte cu Harald Hardrádi, la luptele cu răsculații bulgari din anii 1040—1041. Prințul norvegian își oferise serviciile împăratului Mihail al IV-lea, împreună cu 500 de compatrioți, luînd parte la mai multe acțiuni războinice, unde se remarcă în mod deosebit. Participarea sa la războiul cu bulgarii și la luptele de la Thessalonic se admite pe baza informațiilor oferite de mai multe categorii de izvoare. În cel mai clar dintre ele,

---

294 *Ibidem*.
295 Psellos, vol. I, p. 81; Cedrenus, vol. II, p. 533.
296 V. G. Vasilievski, *Варяго-русская ...*, p. 269.
297 G. da Costa-Louillet, Byzantion, 29—30, 1959—1960, p. 142—146.
298 Constantinus Porphyrogenitus, cap. 49, p. 218—219.

datînd din a doua jumătate a secolului al XI-lea, se spune explicit că Harald l-a însoțit pe bazileu în campania întreprinsă contra lui Dolian în Bulgaria [299]. Un alt izvor bizantin amintește că la luptele de la Thessalonic au participat de partea grecilor și așa-numiții τῶν μεγαθύμων [300], adică un detașament vareg [301]. Menționăm și faptul că scaldul Thjodolv îl numește pe Harald „nimicitor al Bulgariei" (*Bolgara brennir*) [302]. În sfîrșit, în celebra inscripție runică de pe statuia leului de marmoră din portul Pireu, transportată ca pradă, în anul 1687, la Veneția, sînt amintite numele mai multor varegi, printre care și Haradr Háfi (*Harald cel de talie înaltă*), probabil șeful lor. Acești varegi ar fi ocupat Pireul și ar fi impus locuitorilor săi o amendă mare „din cauza insurecției poporului grec" [303]. Haradr Háfi a fost identificat cu Harald Hardrádi, iar ceilalți varegi cu unii însoțitori ai prințului [304]. Insurecția la care face aluzie inscripția runică s-a declanșat probabil în aceeași vreme cu răscoala bulgarilor, eventual determinată de aceasta [305].

Cum însuși Harald avea veleități de poet, iar în suita sa se aflau mai mulți scalzi, între care și Halldor Snorrason, la răspîndirea în țările nordului a legendelor despre faptele sale vitejești din timpul cît a fost în solda Bizanțului, precum și la adoptarea unui mare număr de motive literare din lumea mediteraneană, a contribuit chiar el și însoțitorii săi [306].

Cicluri tematice întregi din creațiile epice scandinave s-au născut prin preluări și adaptări din bogatul tezaur literar de tradiție mediteraneană. Geneza multor legende, mai ales a celor care preamăresc faptele de vitejie a eroilor nordici, trebuie căutată în mitologia grecească și romano-bizantină. Vom aminti printre ele poemele de mare popularitate conținînd relatarea stratagemelor folosite de războinicii varegi pentru cucerirea unor cetăți și orașe, toate aceste procedee fiind cunoscute mai de mult în literatura regiunilor mediteraniene [307]. Numeroase *sagas* manifestă un mare interes pentru evenimentele legate de viața politică de la Constantinopol, în relatarea cărora introduc și personaje împrumutate din istoria țărilor scandinave, asupra lor manifestîndu-se totodată pregnante influențe ale literaturii medievale din sudul și apusul Europei [308].

Legendele islandeze și norvegiene despre miracolul regelui sfînt Olaf s-au inspirat, prin urmare, dintr-un eveniment real, războiul lui Alexe

---

[299] Cecaumeni *Strategicon* et incerti scriptoris ... , p. 97.

[300] Cedrenus, vol. II, p. 532.

[301] V. G. Vasilievski, *Варяго-русская* ..., p. 277; G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 304–305; G. G. Litavrin, *Болгария и Византия* ..., p. 390.

[302] SHI, VI, p. 121.

[303] C. C. Rafn, *Inscription runique du Pirée*, Copenhaga, 1856, *passim* (textul original și traducerea inscripției la p. 12–13 și 27–28).

[304] *Ibidem*, p. 16–17 și 20–22; C. Hopf, *op. cit.*, p. 147–148.

[305] C. C. Rafn, *Inscription runique* ..., p. 16–20.

[306] Ad. Stender-Petersen, *op. cit.*, p. 152.

[307] *Ibidem*, p. 153–155.

[308] De pildă, cunoscutul episod al fastuoasei primiri făcută lui Sigurd, regele Norvegiei, la Constantinopol, de către Alexe Comnenul, consemnat și de către Snorri Sturluson (*Heimskringla*, în C. C. Rafn, *Antiquités russes* ..., p. 384–387), dar asupra căruia izvoarele grecești păstrează tăcerea, prezintă surprinzătoare asemănări cu alte relatări ale ceremoniilor de primire la curțile unor suverani europeni (F. Chalandon, *op. cit.*, p. 256–257, nota 2) ceea ce indică și originea lui.

Comnenul cu pecenegii, încheiat prin lupta de la Lebunion, precum şi din tradiţiile istorico-religioase ale Bizanţului despre intervenţiile supranaturale în luptă a unor sfinţi în ajutorul creştinilor, probabil din intervenţia sf. Demetrios contra bulgarilor care atacaseră Thessalonicul în anul 1041.

★

Prin faptul că toponimul *Blökumannaland* din legendele despre miracolul sf. Olaf în Bizanţ se identifică cu *ţara vlahilor*, putem admite, avînd în vedere şi asemănarea de nume, că etnonimul *Blakumen* din inscripţia de la Sjonhem reprezintă denumirea veche scandinavă a vlahilor. Vlahii (*Blakumen*) amintiţi în inscripţie pot fi localizaţi nu numai la răsărit de Carpaţi, aşa cum au considerat cei mai mulţi istorici, ci şi în Peninsula Balcanică, unde, de asemenea, puteau să intre în contact cu varegii.

Precizarea că Rodfos a fost ucis în timpul unei călătorii exclude posibilitatea ca el să fi fost un mercenar în serviciul împăratului sau a cneazului kievean. Se poate admite însă că făcea parte dintr-un grup de pelerini care se îndreptau spre Sfîntul Mormînt sau, mai probabil, dintr-un grup de negustori în drum spre Constantinopol. Numeroase alte inscripţii scandinave menţionează călătorii spre Constantinopol sau Ierusalim [309].

Drumul din Scandinavia spre Bizanţ, „de la varegi la greci", deschis probabil încă de la sfîrşitul secolului al VIII-lea şi începutul secolului al IX-lea [310], unea Marea Baltică cu Marea Neagră pe Neva, lacul Ladoga, Volhov, lacul Ilmen, Lovat şi Nipru, cea mai mare parte a lui utilizînd căi de apă navigabile [311]. De la vărsarea Niprului în mare spre Bosfor navigaţia se făcea de-a lungul coastei vestice a Mării Negre, aşa cum reiese foarte clar din *De administrando imperio* [312] şi din cronica atribuită călugărului Nestor [313]. Omorîrea lui Rodfos de către vlahi se putea întîmpla deci şi de-a lungul litoralului de vest al Mării Negre, mai probabil la sud de gurile Dunării, căci regiunea de stepă dintre Nipru şi Dunăre era controlată de triburile nomade turanice.

Ipoteza potrivit căreia omorîrea lui Rodfos ar fi avut loc la răsărit de Carpaţi nu poate fi nici ea exclusă. După cum rezultă din mai multe izvoare documentare, partea de nord a Moldovei era locuită în secolele XI—XII de o numeroasă populaţie românească [314]. Pentru prezenţa varegilor în regiunile de la vest de Nipru, pe lîngă menţiunile din cronicile ruseşti, pledează datele toponimiei [315] şi descoperirile unor obiecte de

---

[309] K. Oberleitner, *op. cit.*, p. 15; T. J. Arne, *op. cit.*, p. 11—12; Fr. Braun *op. cit.*, p. 162—167; S. B. F. Jansson, *op. cit.*, p. 19 şi urm.

[310] Al. Bugge, *op. cit.*, p. 227 şi urm.; V. A. Mošin, Byzantinoslavica, 3, 1931, p. 50—54.

[311] P. Riant, *op. cit.*, p. 63 şi urm., W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Leipzig, 1923, p. 68—74; S. V. Bernstein-Kogan, *Вопросы географии*, 20, 1950, p. 239 şi urm.; V. G. Fomenko, *Археографический ежегодник за 1963 год*, Moscova, 1964, p. 23—31.

[312] Constantinus Porphyrogenitus, cap. 9, p. 78—79.

[313] *Cronica lui Nestor*, p. 59.

[314] A. S. Petruşevici, *Кто были Болоховскiе князья?*, Lvov, 1877; N. Drăganu, *Românii* ...,p. 223 şi urm.; A. V. Boldur, *Contribuţii* ..., p. 120 şi urm.; idem, *Românii şi strămoşii lor*, Iaşi, 1943, *passim*; C. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe* ..., p. 32—35 şi 37—39.

[315] V. A. Mošin, *op. cit.*, p. 289.

provenienţă scandinavă [316]. Un vîrf de teacă din bronz, datat în secolele XI—XII, caracteristic pentru varegii stabiliţi în regiunile est-baltice, s-a descoperit şi în Moldova, în apropiere de Bîrlad [317]. Este posibil ca varegii, în dorinţa de a ajunge în Bizanţ, să fi încercat să găsească şi alte căi decît aceea de pe Nipru, extrem de riscantă mai ales în zona pragurilor datorită pericolului reprezentat de popoarele turanice [318]. Îndreptîndu-se spre vest, ei au putut veni în contact cu vlahii nord-dunăreni.

Problema localizării precise a regiunii unde a avut loc tragicul sfîrşit al varegului din Gotland rămîne fără un răspuns exact. Se poate admite, precum am văzut, că Rodfos i-a întîlnit pe vlahi fie la nord de Dunăre, în nord-estul României de astăzi, fie în estul Peninsulei Balcanice, regiuni în care atît prezenţa vlahilor cît şi a varegilor este atestată la începutul mileniului al II-lea.

★

Etnonimul *Blökkumenn* din „istoria lui Eymund şi a regelui Olaf" (*Eymundarþáttr*), care completează *Saga sf. Olaf*, inclusă în *Flateyjarbók*, trebuie considerat, după părerea noastră, la fel ca şi *Blakumen* din inscripţia de la Sjonhem, ca reprezentînd denumirea nordică a vlahilor.

Problema localizării acestor vlahi comportă, şi în acest caz, serioase dificultăţi. Legată de aceasta este identificarea şi localizarea turcilor (*Tyrkjr*), alături de care apar menţionaţi vlahii (*Blökkumenn*)[319]. Cronicile vechi ruseşti numeau *turci* (*Торки*) pe uzi [320]. Participarea uzilor la conflictul dintre Iaroslav şi Sviatopolk este exclusă, dat fiind că pătrunderea lor în stepele din sudul Rusiei kievene a avut loc de abia în a doua jumătate a secolului al XI-lea [321]. Tot sub numele de *turci* (Τοῦρκοι) erau cunoscuţi în literatura istorică bizantină din secolele IX—X, şi ungurii [322], nume aplicat anterior şi chazarilor [323]. Un grup de 500 de unguri însoţiseră pe Boleslav în expediţia sa contra lui Iaroslav [324], dar cu siguranţă că nu

---

[316] T. J. Arne, *op. cit.*, p. 34 şi urm.

[317] Pentru analogii cf. T. J. Arne, *Einige Schwert-Ortbänder aus der Wikingerzeit*, în *Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagenario dicata*, 1913, p. 375 şi urm., fig. 34—37; G. F. Korzuhina, SA, 13, 1950, p. 67—68 şi pl. I/54—58.

[318] Încă Constantin Porphyrogenetul (cap. 2, p. 69—70) atrăsese atenţia asupra riscurilor unei călătorii pe Nipru inferior în cazul lipsei unei înţelegeri cu pecenegii. (Cf. şi Vl. Parhomenko, Slavia, 8, 1929, 1, p. 138 şi urm.; B. D. Grekov, *Киевская Русь*, Moscova-Leningrad, 1939, p. 242—245). Este binecunoscut sfîrşitul tragic a lui Sviatoslav după eşecul războiului din Bulgaria, surprins la trecerea pragurilor de hanul peceneg Kuria (*Cronica lui Nestor*, p. 77). Un destin asemănător este posibil să fi împărtăşit şi varegul Karl, în memoria căruia tovarăşul său Grani a ridicat o piatră runică (*Krani : kerpi : half : pisi : iftir : kal : fi : laka : sin*) pe insula Berezan, la vărsarea Niprului în Marea Neagră, datată în secolul al XI-lea (R. W. V. Elliott, *Runes. An Introduction*, Manchester, 1959, p. 27; S. B. F. Jansson, *op. cit.*, p. 38—39. Cf. şi N. V. Engovatov, SA, 1964, 4, p. 216, care datează inscripţia în secolul al XII-lea).

[319] SHI, V, p. 270.

[320] P. Golubovski, *op. cit.*, p. 77 şi urm.; D. A. Rasovski, Seminarium Kondakovianum, 6, 1933, p. 8—11; S. A. Pletneva, MIA, 62, 1958, p. 217—218.

[321] Vezi nota anterioară.

[322] H. Schönenbaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme* (*Ungarische Bibliothek, Erste Reihe*, 5), Berlin-Leipzig, 1922, p. 23 şi urm.; Gy. Moravcsik, ByzZ, 30, 1929/30, p. 248—249.

[323] J. Marquart, *op. cit.*, p. 54.

[324] S. M. Soloviev, *op. cit.*, p. 211.

la aceştia se referă *saga*, căci în secolul al XI-lea ungurii nu mai erau numiţi *turci*, iar Sviatopolk nu îşi găsise refugiul şi sprijin la unguri ci la pecenegi. Sub numele de *turci* se ascunde, după părerea noastră, tribul de neam turanic al pecenegilor, a căror participare la disputele pentru tron între Iaroslav cel Înţelept şi Sviatopolk, din partea acestuia din urmă este confirmată de izvoarele ruseşti. După cucerirea Kievului de către Iaroslav, Sviatopolk fugise la pecenegi şi revenise cu ajutor din partea acestora [325].

Vlahii, amintiţi alături de *turci* în *Eymundarpáttr*, locuiau desigur în vecinătatea lor, la răsărit de Carpaţi, probabil în nordul Moldovei. În *Cronica anilor de demult* se spune că Sviatopolk l-a urmărit pe fratele său Sviatoslav, care se îndrepta spre Ungaria, pînă la Carpaţi [326]. În această regiune a putut el să-şi asigure participarea vlahilor de partea sa în disputele pentru tronul de la Kiev de după moartea lui Vladimir cel sfînt.

Evenimentele descrise în „istoria lui Eymund şi a regelui Olaf" (*Eymundarpáttr*) din *Flateyjarbók*, cu prilejul cărora sînt menţionaţi şi vlahii, s-au consumat în a doua jumătate a deceniului al doilea al secolului al XI-lea. Potrivit *Cronicii anilor de demult* Sviatopolk s-a refugiat la pecenegi în 1018, revenind cu ajutor din partea lor, împotriva fratelui său, în anul precedent, urmărirea lui Sviatoslav pînă la Carpaţi avînd loc probabil spre sfîrşitul anului 1015 [327].

Răsunetul acestor evenimente în Scandinavia se explică prin participarea unui mare număr de mercenari varegi la luptele amintite. Izvoarele arată că Iaroslav recrutase la Novgorod o mie de varegi înainte de a porni prima oară spre Kiev, ulterior, după ce fusese înfrînt de fratele său în alianţă cu Boleslav, regele Poloniei, solicitînd din nou ajutorul varegilor [328]. Sviatopolk beneficia şi el de sprijinul unui număr de varegi [329].

Tot pentru secolul al XI-lea, vlahii sînt amintiţi în cronica lui Jan Dlugosz, redactată spre sfîrşitul secolului al XV-lea, alături de ruteni şi pecenegi (*exercitum ex Ruthenis Pieczymegys et Wallachis*), ca participanţi la o expediţie condusă de cneazul Viaceslav, în anul 1070, împotriva regelui Poloniei Boleslav al II-lea [330]. Istoricii români, începînd cu Dimitrie Cantemir, au considerat că relatarea cronicarului polonez priveşte pe vlahii din Moldova sau Galiţia [331].

---

[325] *Cronica lui Nestor*, p. 119 şi 121; S. M. Soloviev, *op. cit.*, p. 213. Fiul lui Vladimir lăsat zălog pentru garantarea păcii încheiate cu pecenegii, de care aminteşte episcopul Bruno în descrierea călătoriei sale din răsăritul Europei, se presupune că a fost Sviatopolk, ceea ce explică legăturile sale ulterioare foarte strînse cu pecenegii. Vezi S. A. Pletneva, MIA, 62, 1958, p. 216.

[326] *Cronica lui Nestor*, p. 118.

[327] *Ibidem*, p. 118–121.

[328] *Ibidem*, p. 118–120. Cf. şi *Прибавленіе къ Ипатіевской летопись*, in *Полное собраніе русскихъ летописей*, 2, Sanktpetersburg, 1843, p. 262 şi urm. Cronicarul Thietmar von Merseburg aminteşte că în vremea lui Iaroslav locuiau la Kiev *maxime ex velocibus Danis*. Vezi Fr. Braun, *op. cit.*, p. 169; W. Kliutschewskij, *Geschichte Russlands*, I, Berlin, 1925, p. 129.

[329] *Cronica lui Nestor*, p. 114.

[330] Dlugosz, I, 1711, col. 265.

[331] D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p. 384–385. Cf. şi I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul. Scriitorul. Domnitorul*, Iaşi, 1926, p. 125; Th. Holban, Arhiva, 37, 1930, 2, p. 134; idem, Arhiva, 37, 1930, 3–4, p. 238; G. I. Brătianu, ARMSI, Seria III, Tom. 27, Mem. 2, 1944–1945, p. 49; C. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe ...*, p. 32–33; Şt. Ştefănescu, RRH, 9, 1970, 1, p. 11.

Informaţiile despre vlahii de la răsărit de Carpaţi din pasajul din *Eymundarpáttr*, ca şi acela din *Historia Polonica* a lui Dlugosz, trebuie privite cu o oarecare rezervă dat fiind că ele sînt inserate în izvoare tîrzii şi există posibilitatea ca în acestea să se facă confuzii ale numelor unor popoare sau să se transpună în secolul al XI-lea realităţi istorice de mai tîrziu, chiar dacă este de presupus că, înainte de a se fi alcătuit codexul mănăstirii de la Flatey, *Eymundarpáttr* ar fi circulat în Islanda în variante cu conţinut identic, compuse foarte probabil cu peste două secole înainte de a se fi terminat codexul amintit.

În orice caz merită să fie subliniat că informaţia din izvorul islandez despre *Blökkumenn*, reprezintă cea mai veche menţiune a vlahilor din regiunile răsăritene ale României şi una din cele mai vechi despre vlahii de la nordul Dunării în general.

★

Caracterul şi valoarea documentară a informaţiilor nordice asupra vlahilor (*Blakumen* din inscripţia runică de la Sjonhem, *Blökkumenn* din „istoria lui Eymund şi a regelui Olaf" (*Eymundarpáttr*) din *Flateyjarbók*) şi a *ţării* acestora (*Blökumannaland*, în diferitele variante de scriere, din *Saga sf. Olaf*, *Heimskringla* şi *Saga lui Egil şi Ásmund*) diferă de la izvor la izvor, cele mai multe fiind însă sărace şi lipsite de precizie. Cunoştinţele foarte vagi despre situaţia geografică şi etnografică din spaţiul carpato-balcanic ale autorilor nordici explică caracterul întîmplător, şi de multe ori legendar, al referirilor lor asupra vlahilor. Faptul că cei care au consemnat în scris ştirile despre vlahi nu au intrat în contact direct cu aceştia, bazîndu-se numai pe datele transmise de negustori ori de mercenarii scandinavi din serviciul Bizanţului sau a Rusiei, şi-a pus în mod negativ amprenta asupra veridicităţii şi conţinutului informaţiilor transmise. Ştirile din izvoarele nordice referitoare la vlahi şi la ţara lor, chiar dacă nu sînt de prea mare importanţă pentru cunoaşterea aspectelor diverse ale istoriei acestora, reprezintă mărturii indirecte ale rolului politic crescînd al vlahilor în sud-estul Europei la începutul mileniului II. Din acest punct de vedere ele confirmă ştirile despre vlahi de altă provenienţă.

INFORMATION ABOUT THE VLACHS IN THE NORTHERN MEDIAEVAL SOURCES

SUMMARY

In certain epigraphic and narrative Northern sources of the early mediaeval period there are written down news referring to the historical events of the South-East of Europe from the beginning of the second millenium, on which occasion the Vlachs and their places of inhabitance are mentioned. The opinions expressed in the historical literature concerning the identification of some ethnonames and the locating of events referred to in the mentioned sources are far from having arrived at a common viewpoint, for which reason we shall take back some of the problems the analysis of these mediaeval texts poses.

In the Runic inscription of Sjonhem (Gotland), of the 11th century we are told that the Vareg Rodfos was killed during his travelling abroad,

by a population called *Blakumen*. This population was identified either with the Romanians or with the Cumans, or with a mingled Romanian-Cuman population, located especially in the Eastern regions of the Carpathians and seldom in the Balkan Peninsula.

Some interesting references to the historical events in the South-East of Europe also contain some mediaeval Iceland and Scandinavian legends concerning the miracles of the king of Norway, Olaf the Saint. The common essence of these legends consists in the description of a battle between the Pagans and the Byzantines, in the latter's army being a Vareg detachment too. At a critical moment of the battle, Olaf takes Varegs' part whom he helped to defeat the Pagans.

The oldest preserved text referring to this miracle of Saint Olaf is the hymn-poem (*drápa*) of Einarr Skulasson entitled *Geisli* (*The Ray*), composed in 1153. In *Geisli* the battle with the Pagans is mentioned to have taken place at *Pezinavöllum*. Saint Olaf's miracle is also told in many prose legends (*sagas*). One of *Saint Olaf's sagas* (*Ólafs saga ins helga*) called *historical* is attributed to Snorri Sturluson (1178—1241), a great man of letters and politician of Iceland. This *saga* is to be found — without essential changes — in the *Nóregs Konunga sögur* (*The legends of the Kings of Norway*) also known as *Heimskringla* (*The Cercle of the World*) composed by Snorri Sturluson between 1220—1230. In an episode of both *Saint Olaf's saga* and *Heimskringla* there is the narration of a military expedition of *Kirjalax* in *Blökumannaland* against the Pagans, who had invaded *Griklandi*. The battle took place at *Pezinavöllu*, where the Greek and the Franks and Flemings detachments were rejected. The Varegs interfered in the battle invoking Saint Olaf's help, promising to build him a church at *Miklagard* (Constantinople). With the help of their holy king the Varegs succeeded in entering the wagon camp of the Pagans and in making prisoner their blind king.

The historians who analysed this fragment identified *Kirjalax* with the emperor Alexis I Comnenus, the toponymic *Pezinavöllu* was translated by *the Fields of the Pechenegs*, while for *Blökumannaland* was suggested the significance: *Vlachs'Land*, *Cumans'Land*, *The Land of Vlachs and Cumans*, or *The Land of the Black Cumans*. The same differences in opinions are to be found in the dating of the events described in the *sagas*. Some historians consider that the battle took place in 1094 or 1114 with the Cumans, and others in 1121—1122 with the Pechenegs.

The mythical intervention of Saint Olaf is also related in *Harald Hardradi's Saga* from the beginning of the 13th century, preserved in the Iceland manuscripts *Morkinskina* and *Flateyjarbók*, but which do not mention the place of the conflict. The events are dated during the reign of *Mikael Katalactus*, a changed name of the emperor Michael V Calaphatis, whom the Northern authors confuse with his predecessor Michael IV Paphlagonian.

In the version of the *Saint Olaf's Saga*, kept in *Flateyjarbók*, a manuscript composed between 1387—1395, the history of Eymund and of king Olaf (*Eyunmdárpáttr*) is inserted. This version is not to be found in other collections of manuscripts which contain descriptions of the Vareg Eymund's adventures in Russia, where he enters the service of king Iarisleiv (Jaroslav). In a fragment we are told about the elder brother of the king

Jaroslav, with whom the latter was at fight, on the point of invad the land with an army made of *Tyrkjr*, *Blökumenn* and other "cruel nations". The analysis of the Russian sources gives us the opportunity to date these events in 1018. The ethnoname *Blökkumen* is considered to refer to the Vlachs both because of the close relation between their names and the place of events related in the *saga* — the North of the Black Sea.

We must also remark the similitude between the *Blökkumenn* and *Blakumen* of the Sjonhem inscription as well as with *Blacmanni* mentioned in the *Historia Danica*, by Saxo Grammaticus. In the 7th book of the chronicle we are told about the seafight of Alf, son of king Sigar of Denmark, with the people called *Blacmanni*. They were considered to be Vlachs by E. Lozovan, whose opinion we adopt too, because we do not consider possible that Romanian sailors should have reached the Baltic Sea at the beginning of the second millenium. At the same time, we consider as ungrounded the identification with the Vlachs of the anthroponymies Floccus and Wasce or Wilcze from the 6th book of *Historia Danica*.

The toponymic *Blökumannaland* appears also, except the legends of Saint Olaf, in the *Saga of Egil and Ásmund*, composed in the 14th century. In this saga we are told about a fighter named *Visinn* of *Blökumannalandi*. Visinn's name was considered to be connected with Wizzi or *Vesii*, a Finic tribe of the North-East of Europe. Like in other works of the same type, in the *Saga of Egil and Ásmund* some toponymics are fictiously inserted just to provide a place for the action, the more so because this *saga* contains almost only legendary elements. Because of this, the significance of the mention *Blökumanalandi* is difficult to state precisely.

Coming back to the legends of the miracle of the Norwegian king in the Byzantium, although the fantastic element is dominant, the historical background is obvious.

Blökumannaland must be located in accordance with the indications of the *sagas* in *Griklandi*, namely the Byzantine Empire. The possibility of identifying *Blökumannaland* with *Black Cumania* seems to be out of place because during the time of the Comnenus emperor in the South of the Danube there was no Cumania at all. The only Byzantine military expedition to the North of the Danube, organized by Alexis I, is known in 1114, when a small Greek detachment followed the Cumans for tree days without engaging a battle.

It is obvious that the Northern sources cannot refer to this expedition in which actually no battle took place. We consider more plausible the identification of *Blökumannaland* with a *Land of Vlachs* in the Balkan Peninsula where during the early Middle Ages the sources certify the presence of a numerous Romanic population. The Vlachs lived mainly in the mountaneous regions where their "lands" enjoyed semi-autonomy. The Scandinavian mercenaries would have established direct contacts with the Vlachs several times, fighting together with them in the Byzantine armies as it happend in 1027 in South Italy and in the war with the Pechenegs in 1091.

In our opinion the fight with the Pagans described in the Northern legends about Saint Olaf must have taken place during the war with the Pechenegs which ended in 1091 by the famous battle of Lebunion, a hypothesis grounded on several arguments: a) the Pagan invasion took

place in the Byzantine Empire, b) the army commander of the Byzantines was emperor Alexis I Comnenus (*Kirjalax*), c) during the battles, the Pechenegs used camps entrenched with wagons, d) among the mercenaries of the Byzantine army there were detachments of Varegs, Franks and Flemings, e) during the first part of the war, the Greek army was not in the best position, f) the toponymic *Pezinavöllu* (*the Fiels of the Pechenegs*) reminds of the name of the Turanic tribe who invaded the empire, g) Alexis's expedition took place in the regions inhabited by the Vlachs in the Balkans where existed several *Lands of Vlachs* (*Blökumannaland*), h) during the reign of Alexis I, the Vareg guard took possession of at least one worship place in Constantinople. The mention of the Flemish warriors pleads for locating the battle described in the Northern Sources at Lebunion on April the 29th 1091. The Flemish detachment offered by the Earl Robert of Frisia to the Emperor did not take part in any fight of some importance with the Pechenegs, as we can see in the work of Anna Comnen.

The supernatural motif of Saint Olaf's intervention in the fight, according to the Northern legends, was borrowed from the religious literature of Byzantium, where many such divine interventions are narrated in connection with the wars against the Pagans.

The identification of the *Blakumens* from the Runic inscription of Gotland with the Vlachs is also plausible due to the similitude of names and the fact that *Blökumannaland* of the legends concerning Saint Olaf's miracle has been proved to be translated *the Land of the Vlachs*. The Vlachs who killed the Vareg Rodfos lived either in the region of the Black Sea coast of the Balkan Peninsula or, east of the Carpathians, where in 1018 the *Blökumenns of Eymundarpáttr* are attested.

The information of the Northern sources refering to the Vlachs and their country, even if not of much importance for the approach to the various aspects of their history, represent indirect testimony of the rising political role of the Vlachs in the South-East of Europe at the beginning of the second millenium. The fact that those who had written down the news about the Vlachs had not had a direct contact with them, and relied only on the data transmitted by merchants or by Scandinavian mercenaries in the service of the Byzantium or of Russia, had a negative influence on the contents of the information handed down to us.

UN MORMÎNT DE LA ÎNCEPUTUL EPOCII BRONZULUI DESCOPERIT LA RĂCĂCIUNI (JUD. BACĂU)

DE

ERSILIA TUDOR

În săpăturile arheologice pe care le-am efectuat în anul 1969 la Răcăciuni, jud. Bacău, în aşezarea Cucuteni B, situată pe „Dealul Vrăbii", am descoperit un mormînt plan de înhumaţie, a cărui groapă perfora stratul cucutenian [1]. Groapa era de formă rectangulară cu colţurile rotunjite şi cu dimensiunile 1,50 × 0,75 m, orientată NE-SV. Fundul se afla la—0,80 m de la nivelul solului actual şi la —0,30 m sub nivelul de călcare al locuinţei cucuteniene nr. 3. Pe fundul gropii s-au descoperit numai cîteva oase dintr-un schelet uman (fragmente de craniu şi oasele picioarelor) şi următoarele obiecte de inventar; un vas fragmentar de lut, un topor de luptă din piatră, un obiect de podoabă din aramă (pandantiv) şi două fragmente dintr-un obiect tubular, tot de aramă. Vasul şi toporul se aflau depuse pe axul median longitudinal al gropii, primul la distanţa de 0,80 m, iar al doilea la 0,60 m faţă de oasele umane. Pandantivul şi cele două fragmente tubulare se aflau cu 0,25 m mai spre SV faţă de toporul de luptă şi la distanţa de 0,30 m de oasele umane. Lîngă oasele umane s-a descoperit şi un os de animal provenind, probabil, de la o ofrandă sau antrenat din nivelul cucutenian (fig. 1).

Dimensiunile mari ale oaselor umane precum şi existenţa toporului de luptă ne fac să considerăm că mormîntul a aparţinut unui bărbat. Starea bună de conservare a oaselor exclude posibilitatea descompunerii celorlalte părţi ale scheletului sub acţiunea umidităţii şi a acidităţii solului. De asemenea nu am observat urmele unor deranjamente ulterioare. Din aceste motive sîntem înclinaţi a crede că avem a face, mai degrabă, cu un ritual de înmormîntare potrivit căruia s-au înhumat numai anumite părţi ale corpului [2].

---

[1] Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în aceeaşi aşezare în anul 1968, am descoperit un mormînt fără inventar. Scheletului îi lipsea partea inferioară. Mormîntul prezentat în acest articol a apărut la distanţa de circa 100 m de mormîntul din 1968.

[2] Marija Gimbutas, *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, 1965, p. 259, consideră că dezmembrarea corpului defunctului înainte de înhumare este o caracteristică pentru grupele de origine Kurgan. Autoarea citează pe E. Beninger, Anthropos, 1931, 26, p. 769—781, lucrare care nu ne-a fost accesibilă. Este deci posibil ca aceeaşi influenţă care s-a exercitat din partea grupelor Kurgan asupra ritului funerar în Aunjetitz (M. Gimbutas, *loc. cit.*, să explice şi ritualul de la Răcăciuni.

S C I V, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 283 — 289

Vasul (fig. 2/1, 3/1) se afla așezat cu gura în sus. Pasta este fină și conține în amestec puțin nisip. Pereții subțiri au suprafața de culoare cenușie-castanie, neuniformă și nelustruită. Corpul vasului este bombat, gîtul cilindric, marginea puțin evazată, gura ușor oblică în partea anterioară. De la baza gîtului pornea o toartă în bandă, lată de 3,2 cm, ruptă

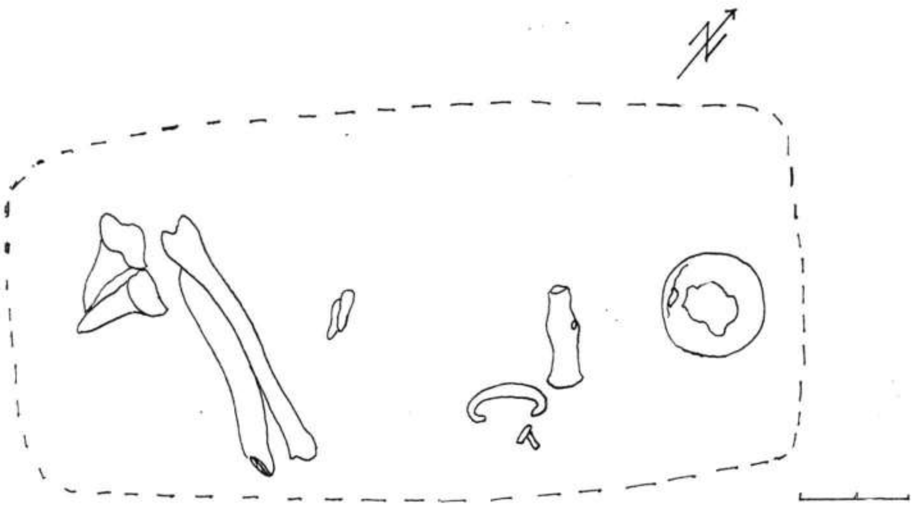

Fig. 1. Schița mormîntului de la Răcăciuni.

din vechime și ale cărei fragmente nu le-am găsit. Înălțimea totală a vasului este de 14 cm. Decorul este constituit dintr-un șir de impresiuni oblice, lungi de 4—5 cm, executate cu vîrful unui bețișor, dispuse la baza gîtului de o parte și de alta a torții.

Forma vasului de la Răcăciuni este asemănătoare cănilor cu toartă, caracteristice bronzului timpuriu. Analogia cea mai apropiată în privința formei și a decorului o întîlnim la Brăilița și anume la vasul din M. 24, care este socotit a indica trecerea la începutul epocii bronzului, corespunzătoare în timp cu începuturile culturii Glina III [3]. Decorul constituit din impresiuni scurte executate cu un bețișor se întîlnește frecvent în cultura Cernavoda II[4]. De asemenea el este întîlnit la Coșereni [5] și mai rar la Bogdănești [6]. Analogiile în privința decorului cu cultura Cernavoda II au un caracter general și ele nu obligă la atribuirea vasului de la Răcăciuni acestui orizont cultural, deoarece acesta prezintă caracteristici aparte atît prin forma cît și prin pasta sa mai fină. Aceste din urmă caracteristici îl

[3] N. Harțuche, Materiale, 5, fig. 7/2, p. 229. Mormîntul 24 este socotit contemporan cu mormintele de la care Stoicani, reprezintă cel de al treilea orizont al înmormîntărilor cu ocru. N. Harțuche și F. Anastasiu, *Brăilița*, 1968, fig. 47.

[4] S. Morintz și P. Roman, Dacia, N.S., 12, 1968, fig. 46—51.

[5] I. Nestor și Eugenia Zaharia, Dacia, N.S., 12, 1968, fig. 6/1—2, 6—9. La p. 41, nota 97, autorii consideră așezările de la Cățelu Nou și Coșereni posterioare ultimului nivel de la Gumelnița, Boian, Sultana.

[6] Marilena Florescu, ArhMold, 7, 1972, p. 115. fig. 17/1.

apropie mai mult de categoria ceramicii fine a complexului Glina III-Schneckenberg (avînd în vedere forma vasului, înclinăm spre faza Schneckenberg B).

Toporul de luptă (fig. 2/2, 3/2) este lucrat din diorit de culoare cenușie-verzuie [7] și zăcea cu tăișul orientat spre SE. Tipologic, toporul de la

Fig. 2. Răcăciuni. Inventarul mormîntului (foto).

Răcăciuni aparține topoarelor de luptă din piatră, cu ceafa cilindrică. Ceafa este puțin evazată în partea superioară și se termină printr-o suprafață circulară ușor convexă. Axul longitudinal al profilului prezintă o ușoară curbură în partea inferioară. Umerii sînt puternic reliefați și arcuiți

[7] După părerea prof. Papiu este, probabil, un microdiorit porfiroid, rocă ce nu se cunoaște în Carpații orientali.

în zona găurii de înmănușare. Pe partea superioară şi cea inferioară, piesa este străbătută, pe lungimea ei, de o muchie mediană obţinută prin şlefuirea rocii şi care aminteşte în mod pregnant de cusăturile de turnare ale topoarelor de metal. Acest element ar putea să aibă un rol decorativ dar este posibil şi să imite exemplarele de metal. Nu se observă urme de întrebuinţare a toporului. Gaura de înmănuşare este de formă cilindrică. Întreaga piesă este lustruită cu deosebită grijă şi pricepere, fapt pus în valoare şi de calităţile rocii. Lungimea totală a toporului este de 19 cm. În ţara noastră, unele dintre topoarele de luptă din piatră, cu ceafa cilindrică, precum şi

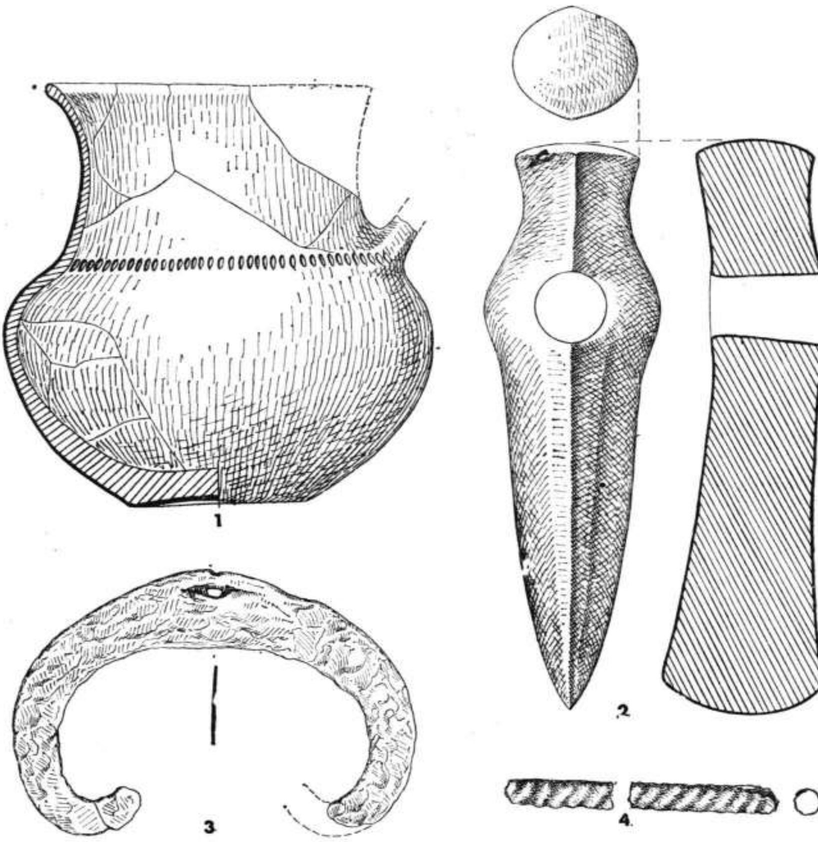

Fig. 3. Răcăciuni. Inventarul mormîntului (desen).

miniaturi de lut care reproduc acelaşi tip s-au descoperit în cultura Glina III sau au fost puse în legătură cu complexul Glina III-Schneckenberg [8]. Toporul de la Răcăciuni, prin profilul său longitudinal uşor convex,

[8] A. Vulpe, SCIV, 10, 1959, 2, p. 268. Exemplarul întreg descoperit în stratul III de la Glina se află în prezent la Muzeul de istorie al R.S. România. Tot acolo se află un alt exemplar întreg descoperit întîmplător la Mînzăleşti, jud. Buzău. Un fragment de topor de luptă din piatră s-a descoperit şi la Văcăreşti, jud. Dîmboviţa, fiind scos de excavator dintr-o aşezare Glina III (cf. Ersilia Tudor, *Săpătura de salvare din com. Văcăreşti*, Valachica, 4, în pregătire).

se apropie tipologic mai mult de exemplarul de la Budacul-de-Sus (jud. Bistriţa-Năsăud) care este încadrat în epoca bronzului; fiind însă descoperire întîmplătoare nu i s-a putut stabili apartenenţa culturală [9]. Tipologic aceste două exemplare, cu profil uşor convex, se încadrează, probabil, într-o etapă mai veche a categoriei B a topoarelor de luptă cu ceafa cilindrică stabilită de A. Vulpe [10]. M. Zápotocký, înglobează exemplarele aparţinînd culturii Glina III-Schneckenberg în orizontul III al aşa-numitelor „Culturi ale topoarelor de luptă", grupa topoarelor-ciocan cu măciulie. Aceste descoperiri se înşiruie din Italia centrală, peste Europa centrală şi Balcani pînă în regiunea Volgăi, în culturi ca: şnurceramica tîrzie din Boemia, Glina III-Schneckenberg, Vučedol, Rinaldone din Italia centrală şi în aşezările culturii Karanovo VII. Cele mai noi exemplare sînt considerate cele din depozitul de la Borodino [11].

Pandantivul (fig. 2/3, 3/3) este lucrat din placă de aramă, cu patină de culoare verde deschis. Suprafaţa este plată şi prezintă unele neregularităţi din cauza stadiului înaintat de oxidare. Forma este de semilună cu braţele mult curbate şi extremităţile întoarse spre interior. În mijlocul piesei se află un orificiu de formă rectangulară, ce servea, probabil, pentru atîrnare. De o parte şi de alta a orificiului, pe una din cele două feţe ale piesei, se află două adînciturі lungi de 8 mm. Distanţa maximă dintre cele două braţe este de 13 cm. Singura analogie pe care o cunoaştem pentru pandantivul de la Răcăciuni este o piesă considerată ca pectoral, de dimensiuni mai mici, din depozitul de la Stubło (Volhinia) [12]. Aceasta are, spre deosebire de exemplarul nostru, o extremitate răsucită în spirală, cealaltă extremitate lipseşte din vechime. După tipurile de obiecte, acest depozit a fost datat în prima perioadă a epocii bronzului, înscris ca timp în cronologia culturii Aunjetitz, iar cultural în cultura Bielîi-Potok [13]. Prin inelele de tipul „frunză de salcie" (Weidenblatt), depozitul a fost paralelizat şi cu orizontul cronologic Nitra-Mieržanowice [14]. Elementele cele mai tîrzii din depozit sînt presupuse a fi cele două topoare de bronz (începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului)[15]. Deoarece extremităţile pectoralului de la Răcăciuni se pare că ar fi deteriorate prin oxidare, nu putem afirma cu certitudine că ele nu se răsuceau în spirală. În mormînt, totuşi, nu am găsit fragmente de metal rupt şi de aceea sîntem înclinaţi a considera exemplarul de la Răcăciuni mai puţin evoluat tipologic decît cel de la Stubło, primul avînd numai extremităţile aduse în interior, fără a fi întoarse în spirală.

Cele *două fragmente tubulare* (fig. 2/4, 3/4) sînt lucrate din cupru cu patină de culoare verde deschisă, ca şi pandantivul. Au capetele rupte din vechime. Lungimea lor este de 5 şi respectiv 4 cm iar diam. de 6—7 mm. Forma tubulară este obţinută prin îndoirea foiţei de metal pe care se

---

[9] Şt. Dănilă, Probleme de muzeografie, Cluj, 1960, p. 159, fig. 5/1.

[10] Vulpe, *op. cit.*, p. 271.

[11] PamArch, 57, 1966, 1, p. 200.

[12] V. Antonievicz, ESA, 4, 1929, p. 136, fig.

[13] *Ibidem.*

[14] A. Tocik, ArchRozhledy, 15, 1963, 6, p. 750, 759. Eugenia Zaharia, Dacia, N.S., III, 1959, p. 111 consideră inelele de buclă de tipul celor de la Stubło, Peredivanie (tip α) variantă mai veche a tipului C.

[15] A. Vulpe, E. Tudor, SCIV, 21, 1970, 3, p. 426. A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, 1, p. 40, 42, pl. 70 A.

executase în prealabil prin ondulare un decor asemănător unor caneluri oblice paralele. Marginile foiţei în unele locuri sînt petrecute iar în altele numai apropiate. Piese asemănătoare, însă fără decor, sînt cunoscute în unele morminte încă din eneolitic, din perioada de tranziţie spre epoca bronzului şi din epoca bronzului timpuriu [16].

În concluzie, considerăm că, atît prin poziţia stratigrafică cît şi prin obiectele de inventar, mormîntul descoperit la Răcăciuni este posterior aşezării cucuteniene, aflate pe acelaşi loc. Existenţa toporului de luptă indică, probabil, mormîntul unui războinic, poate chiar al unui şef (toporul de luptă îndeplinea funcţia de armă sau simbol al puterii). Analogiile pe care le-am putut stabili pentru obiectele de inventar ne permit credem, încadrarea mormîntului în perioada timpurie a epocii bronzului din Moldova. Puţinătatea descoperirilor din Moldova acestei vremi nu ne îngăduie să situăm mormîntul de la Răcăciuni, intr-una din grupele culturale, fiecare cu trăsături specifice, deosebite [17]. Descoperirea noastră ar putea fi paralelizată cu mormîntul 24 de la Brăiliţa, şi în linii generale şi cu complexul Glina III-Schneckenberg. Aceste apropieri nu contrazic legătura cu orizontul Nitra, stabilită mai sus pe baza pandantivului. De bună seamă, descoperirea de la Răcăciuni nu este suficientă pentru a sincroniza descoperiri din două arii culturale independente, ea reprezintă, totuşi, un indiciu cronologic şi în acest sens.

DER GRABFUND VON RĂCĂCIUNI (KREIS BACĂU)

ZUSAMMENFASSUNG

Der Grabfund von Răcăciuni, in der mittleren Moldau kam während den archäologischen Ausgrabungen zutage. Die Grabgrube durchschnitt eine Cucuteni B-Wohnung. In der fast rechteckigen Grube (Abb.1) lagen einige Menschenknochen (Fußknochen und Fragmente von Schädeldachknochen) sowie ein Gefäß, zwei Röhrchen aus Kupferblech, ein halbmondförmiger Anhänger aus Kupfer und eine schön gearbeitete Axt aus Diorit. Allem Anschein nach handelt es sich um keine eigentliche Leichenbestattung sondern eher wurden hier abgehackte Teile des menschlichen Körpers absichtlich eingegraben.

Die Zeitstellung des Fundes stützt sich besonders auf den Anhänger, der dem Exemplar aus dem Depot von Stubło (Wolhynien) ähnlich ist. Der Streitaxttyp ist in der Spätkupferzeit (bzw. frühe rumänische Bronzezeit) vertreten. Das Gefäß weist Analogien zum Formbestand der Glina III-Schneckenberg B-Kultur auf und kommt auch im

---

[16] Decia Mureşului, Şt. Kovacs, AISC, 1, 1928 – 1932, p. 90–91, fig. 1/6–7,4/1; Brăiliţa, I. T. Dragomir, Materiale, 5, 1959, p. 680, fig. 5/15–17; Vyčapy-Opatovce, M. Gimbutas, *Bronze age cultures* ... p. 40, fig. 10/42–45.

[17] Gh. Bichir, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 110–114; A. Vulpe, Dacia N.S., 5, 1961, p. 105 şi urm. Marilena Florescu, ArhMold, 7, 1972, p. 108–117, 192–193, 194–197; S. Morintz şi P. Roman, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 117, 123.

Gräberfeld von Brăilița (Gr. 24) vor. Die Autorin nimmt an, daß der etwas eigenartige Fund von Răcăciuni am wahrscheinlichsten in die frühe rumänische Bronzezeit u.zw. in der Glinazeit anzusetzen wäre.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

LOCUIREA GETICĂ DE LA CERNICA

DE

EMIL MOSCALU

În cursul săpăturilor efectuate începînd din 1959 în complexul arheologic de la Cernica format din marea necropolă neolitică aparţinînd culturii Boian, a aşezămîntului feudal din secolele XVI—XVIII şi a necropolei corespunzătoare, a aşezărilor aparţinînd culturilor Glina şi Tei, au fost descoperite şi resturi ale unei locuiri getice [1].

În campaniile de săpături efectuate pînă acum pe promontoriul de pe malul lacului Cernica au fost descoperite doar două semibordeie şi cîteva gropi menajere Latène. Deşi resturile de cultură materială getică descoperite la Cernica sînt cantitativ destul de reduse, au avantajul de a fi descoperite în complexe închise şi mai rar antrenate de amenajările locuirilor posterioare, ceea ce asigură contemporaneitatea lor. Suprafaţa mare cercetată prin săpături ne oferă certitudinea descoperirii tuturor complexelor Latène din acest punct (fig. 1).

Au fost descoperite două semibordeie adîncite doar cu 0,20—0,25m faţă de nivelul de săpare, de formă dreptunghiulară [3 × 3,75 m (L. 1) şi 4 × 3,65 m (L.2)], (fig. 1 şi 2) cu suprastructura din nuiele şi crengi lipite cu lut, după cum indică fragmentele de chirpic avînd imprimate urme ale materialului lemnos folosit la construcţie, găsite împrăştiate pe toată suprafaţa semibordeielor. În interiorul acestora nu era amenajată nici o instalaţie pentru foc. De asemenea au fost găsite şi cîteva gropi menajere (fig. 1 şi 2).

Semibordeiele getice de la Cernica se numără printre puţinele cunoscute pînă acum la acest nivel cronologic, întrucît în cercetarea monumentelor din această epocă necropolele au fost preferate aşezărilor.

Mai vechi decît acestea sînt cele două bordeie de la Alexandria. Unul din ele are o formă aproape rotundă, de dimensiuni apropiate celor de la Cernica (diametrul de 4 m). Aici încălzirea se realiza cu ajutorul unei vetre portative [2]. Semibordeie dreptunghiulare şi ovale au fost

---

[1] Pentru cercetarea monumentelor din celelalte epoci descoperite la Cernica, cf. Gh. Cantacuzino şi S. Morintz, Dacia, N. S., 7; Gh. Cantacuzino, SCIV, 14, 1963, 2, p. 354—361 şi Dacia, N. S., 9, 1965, p. 45—48, idem, SCIV, 18, 1967, 3, p. 379—400; idem, Magazin istoric, 1967, 6, p. 379—400; idem. Bucureşti, revistă de istorie şi muzeografie a Muzeului de istorie din Bucureşti, 1971, 8, p. 37—53.

[2] C. Preda, Materiale, 6, 1959, p. 252—253, fig. 2.

SCIV, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 291—298

descoperite şi în incinta cetăţii de la Albeşti, unul din ele avînd în interior o vatră de foc [3]. Acestea sînt contemporane cu cele de la Cernica. La Tariverde, în aşezarea greco-băştinaşă, în nivelul arhaic, s-a cercetat un bordei avînd în interior un cuptor [4], iar în nivele elenistice locuinţe cu temelii de piatră şi locuinţe construite numai din chirpici [5]. Bordeiul, semibordeiul şi mai rar locuinţa de suprafaţă constituie tipurile de locuinţă specifice pentru această epocă [6].

Pe suprafaţa mare cercetată la Cernica au fost descoperite puţine complexe de locuire getică, ceea ce indică locuirea sezonieră a unui grup uman restrîns.

Materialul arheologic descoperit constă numai din ceramică şi a fost găsit în cele două semibordeie, în gropi şi mai rar în strat. Ceramica se împarte în trei categorii: ceramica lucrată cu mîna, lucrată cu roata şi de import.

Ceramica lucrată cu mîna este reprezentată de mai multe tipuri, toate forme de bază în Latène-ul timpuriu. Un vas clopot cu corpul bombat şi buza uşor curbată spre interior are pe linia diametrului maxim patru apucători plate dreptunghiulare (fig. 3/1 = fig. 4/4 şi fig. 5/3 = 6/3) [7]. Acest tip are analogii la Bălăneşti[8], Alexandria [9], Grădiştea Călăraşi [10], Satu Nou [11], Enisala [12], Bugeac-Ostrov [13], Cernavoda [14].

Un alt tip este reprezentat de vase ornamentate cu brîuri alveolare sub buză, întrerupte de butoni conici sau dreptunghiulari, aşezaţi vertical sau orizontal, cu vîrful îndreptat în sus sau drept (fig. 3/2 şi 6/1; fig. 5/1, 2, 4, 6, 7; fig. 6/4, 5, 6, 8), cu analogii la Murighiol[15], Bugeac[16], Bălăneşti[17], Alexandria[18], Slobozia[19].

O altă formă de vas lucrată cu mîna, mai puţin cunoscută, este reprezentată de un văsuţ de formă bitronconică cu buza răsfrîntă în afară, avînd o linie incizată sub buză (fig. 3/3 = fig. 6/2).

Există şi cîteva fragmente de străchini lucrate cu mîna din pastă brună cu nuanţe cărămizii avînd marginea răsfrîntă oblic spre interior (fig. 7/9) sau aproape verticală (fig. 7/10).

Ceramica lucrată cu roata este de asemenea reprezentată de mai multe tipuri. O cană bitronconică este lucrată din pastă cenuşie deschisă,

---

[3] D. Berciu şi Em. Moscalu, SCIV, 23, 1972, 4, p. 634.

[4] D. Berciu şi C. Preda, Materiale, 4, 1957, p. 79, fig. 58; idem, Materiale, 5, 1959, p. 318 şi urm., fig. 14 şi 15.

[5] *Ibidem*, p. 321.

[6] Cf. şi D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 268.

[7] Înălţimea = 0,325 m; diametrul gurii = 0,286; diametrul fundului = 0,145 m.

[8] Eug. Popescu, StComPiteşti, 1, 1968, p. 57—66, fig. 3 şi 4.

[9] C. Preda, Materiale, 6, 1959, p. 254, fig. 3/4—6.

[10] V. Culică, SCIV, 19, 1968, 1, p. 135—139, fig. 1/2 şi 2/3.

[11] B. Mitrea, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 409—413, fig. 2; B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu, Materiale, 7, 1961, fig. 2.

[12] G. Simion, Peuce, 2, 1971, p. 109—110, fig. 26/a şi 27/a.

[13] N. Irimia, Pontice, 1, p. 206, fig. 12.

[14] D. Berciu, Materiale, 4, 1957, p. 281—309, fig. 5/1.

[15] E. Bujor, Materiale, 5, 1959, p. 376, pl. 1/2.

[16] N. Irimia, *op. cit.*, p. 218, fig. 26.

[17] E. Popescu, *op. cit.*, p. 58, fig. 2.

[18] C. Preda, SCIV, 11, 1960, 1, p. 26, nota 2, fig. 1/1, 2 şi fig. 2/10.

[19] C. Buzdugan, Carpica, 1, 1968, p. 77—94, fig. 3/2—3.

Fig. 1. Cernica. Planul general al săpăturilor din necropola neolitică de la Cernica cu complexele de locuire getice. Săpăturile 1959–1969.

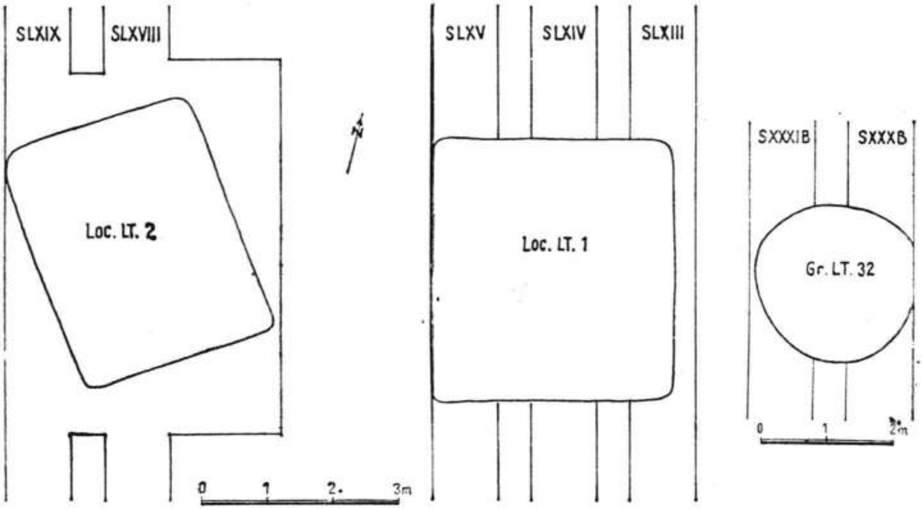

Fig. 2. Cernica. Planul semibordeielor Latène L. 1 și L. 2 și al gropii nr. 32.

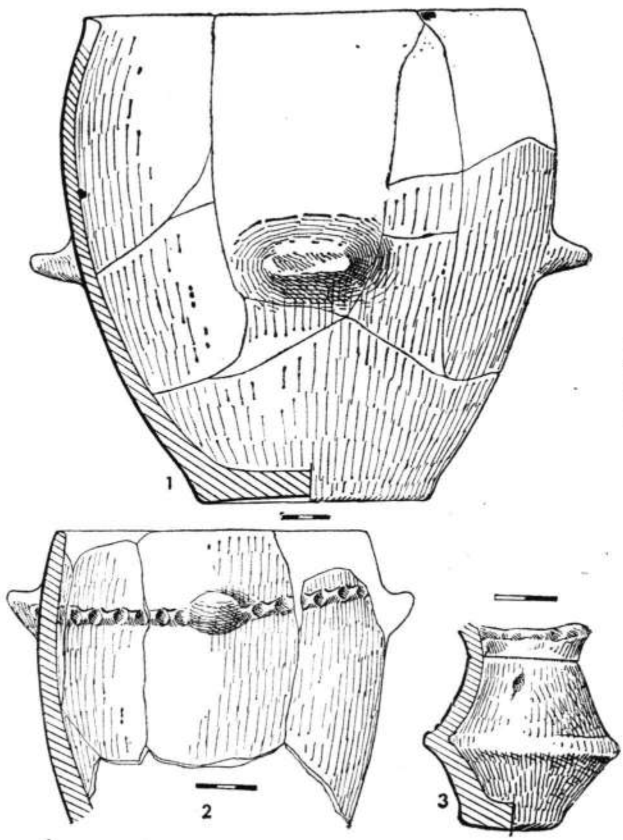

Fig. 3. Cernica. 1 și 2 vase clopot ; 3 văsuț bitronconic.

are o singură toartă şi fundul inelat (fig. 4/1 = fig. 7/1) [20]. Este de acelaşi tip cu varianta I a cănilor din necropola de la Kiulevcia [21].

În L. 2 s-a găsit un fragment din gîtul unui vas mare cu o toartă avînd o şănţuire pe partea superioară (fig. 7/2); este lucrat din pastă de culoare cenuşie deschisă şi aparţine unui vas de tip amforă imitat după amforele greceşti cu analogii la Canlia [22]. Tot din pastă de culoare cenuşie deschisă sînt lucrate şi două buze de vas, al căror tip este greu de stabilit (fig. 7/4,5). S-a găsit de asemenea o căniţă cu mijlocul unghiular ornamentată la exterior cu o linie incizată (fig. 7/7) şi fragmente dintr-o strachină ornamentată cu o linie incizată imediat sub buză, pe partea exterioară (fig. 7/6). Fragmentul menţionat documentează existenţa la Cernica a unei variante a tipului de strachină specific Latène-ului timpuriu, cu analogii la Albeşti [23], Alexandria [24] şi Grădiştea Călăraşi [25]. Acestea ar putea fi derivate din străchinile turban care au o lungă evoluţie începînd din Hallstattul timpuriu, putîndu-le considera ca o replică a lor la roată, dacă nu ar fi străchinile greceşti de acelaşi tip produse la Histria în secolele V—IV î.e.n [26]. Originea acestui tip de strachină lucrată la roată, cu variantele sale, este încă greu de stabilit datorită faptului că în unele descoperiri din secolele V—III î.e.n. există şi străchini lucrate cu mîna ce se pot integra aceluiaşi tip, ca cele de la Grădiştea Călăraşi [27] şi Slobozia [28].

În groapa nr. 26 de la Cernica au fost descoperite şi două fragmente greceşti cu firnis negru împreună cu două fragmente cenuşii lucrate la roată provenind din vase diferite, unul din gîtul unei căniţe, iar celălalt din corpul unui vas mai mare. Primul fragment de vas grecesc (fig. 4/2—fig. 7/8) este lucrat din pastă săpunoasă de culoare roz cu nuanţe cenuşii, rezultată dintr-o ardere neuniformă, acoperit cu firnis negru-lucios de bună calitate, atît în exterior cît şi în interior, acum corodat în mare măsură. Este un fragment dintr-un lekythos aribbalic atic, avînd păstrată doar o mică parte din corp, ornamentat la exterior cu caneluri verticale largi. Al doilea fragment provine din mijlocul unui vas şi diferă de precedentul prin pereţii mai subţiri, culoarea sa roz mai închisă, uniformă, şi prin faptul că este acoperit cu firnis negru de bună calitate, acum corodat, numai în partea exterioară (fig. 4/3). Toate acestea indică faptul că cele două fragmente au aparţinut unor vase diferite. Fragmentul de lekythos aribbalic atic, poate fi datat în secolul al IV-lea î.e.n. [29].

---

[20] Înălţimea păstrată = 0,11 m; diametrul fundului = 0,075; diametrul maxim = 0,125 m.

[21] Ţv. Dremsizova-Nelcinova, Arheologia, Sofia, 4, 1966, p. 43 şi fig. 8/4.

[22] Inedită. Săpături Em. Moscalu. Ar putea aparţine şi unei căni de tipul celei de la Bălăneşti, E. Popescu, *op. cit.*, fig. 7/1.

[23] D. Berciu şi Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 637, fig. 3/1.

[24] C. Preda, Materiale, 6, 1959, p. 254, fig. 8/10.

[25] Em. Moscalu, *Descoperirile de la Grădiştea Călăraşi (jud. Ialomiţa)*, 1968, fig. 1/4 şi fig. 4/4 (mss).

[26] M. Coja, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 124, fig. 8/2 şi 7/5; idem, SCIV, 13, 1962, 1, p. 29, fig. 8/2; S. Dumitriu, *Cartierul de locuinţe din zona de Vest a cetăţii în epoca arhaică*, *Histria*, 2, p. 100—101, pl. 50 cf. şi opinia lui C. Preda, SCIV, 21, 1970, 4, p. 575.

[27] Em. Moscalu, *op. cit.*, fig. 1/5 şi fig. 2/1 = fig. 5/1.

[28] C. Buzdugan, *op. cit.*, fig. 3/2 şi 6/3; I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică*. Bucureşti, 1969, p. 78 şi urm.

[29] Determinare M. Coja.

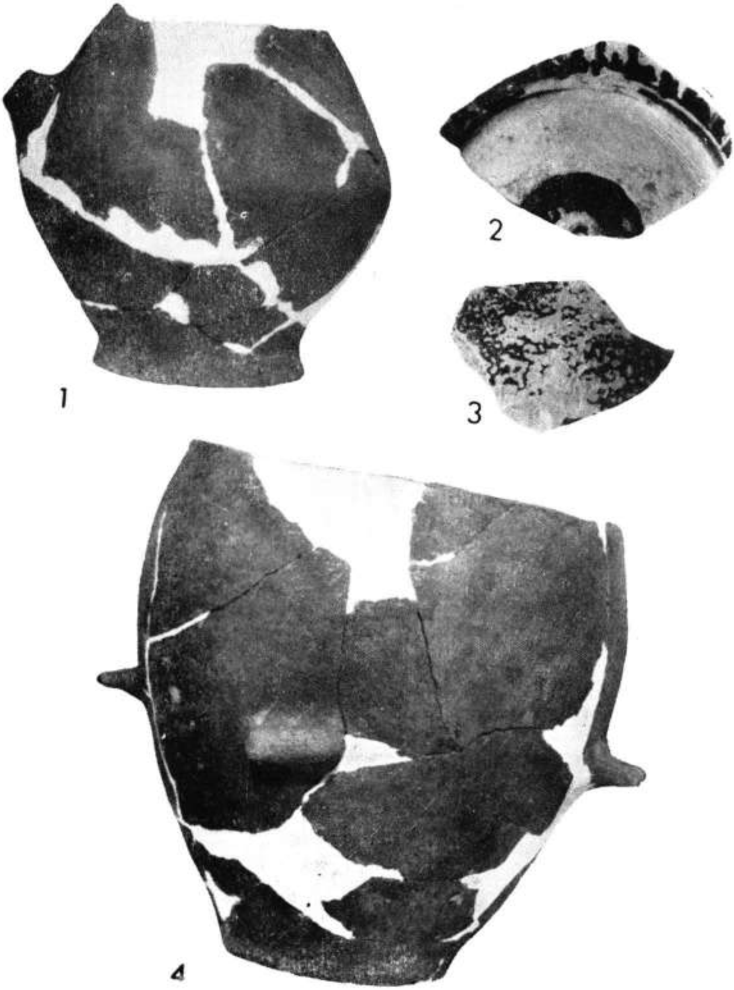

Fig. 4. Cernica. 1 cană cenușie lucrată la roată; 2—3 fragmente de vase grecești cu firnis negru (2 = fig. 7/8; 3 = fig. 3/1).

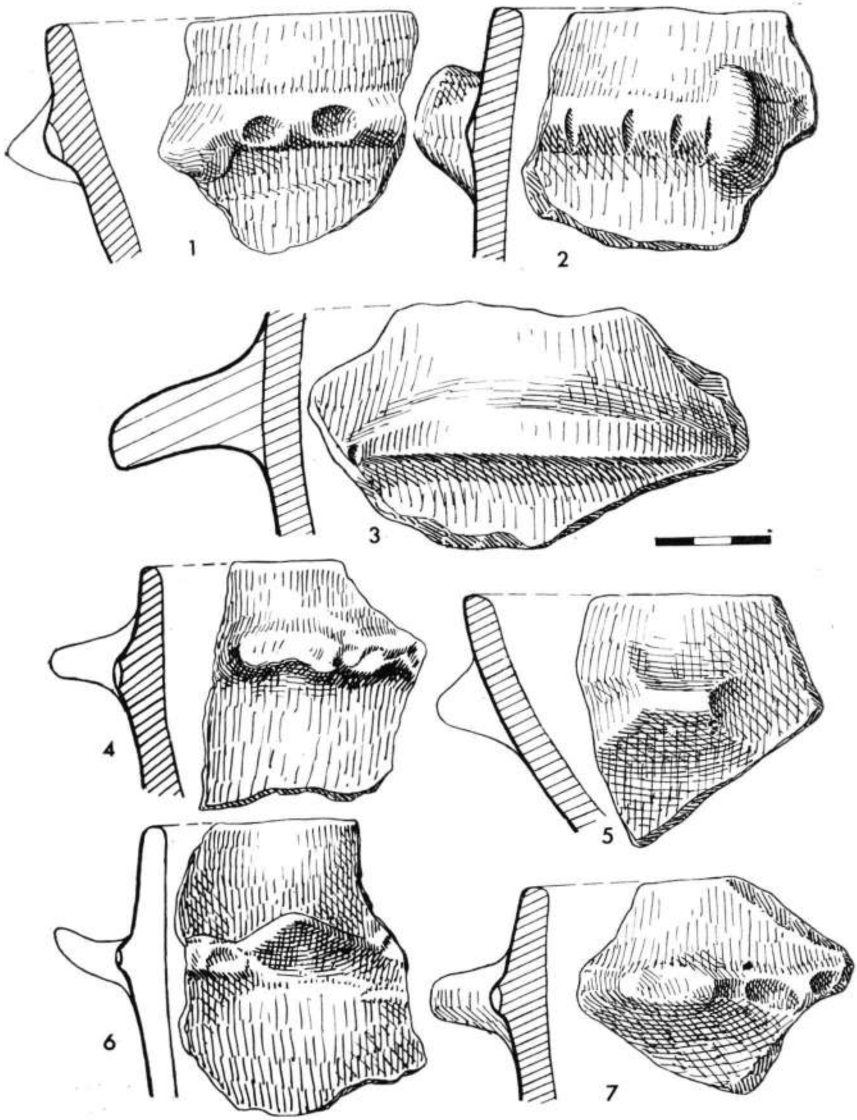

Fig. 5. Cernica. Fragmente ceramice lucrate cu mîna. 1, 3, 5, 7 din L. 1; 4,6 L. 2.

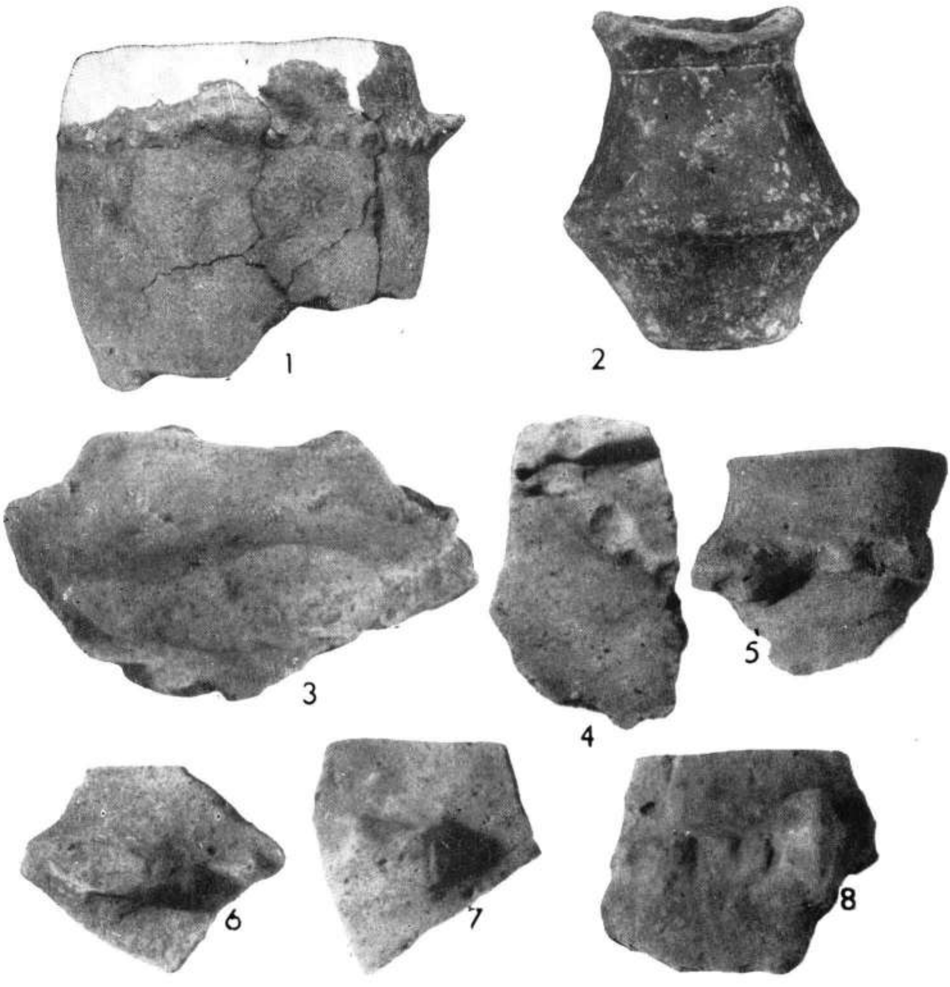

Fig. 6. Cernica. 1—8 ceramică lucrată cu roata.

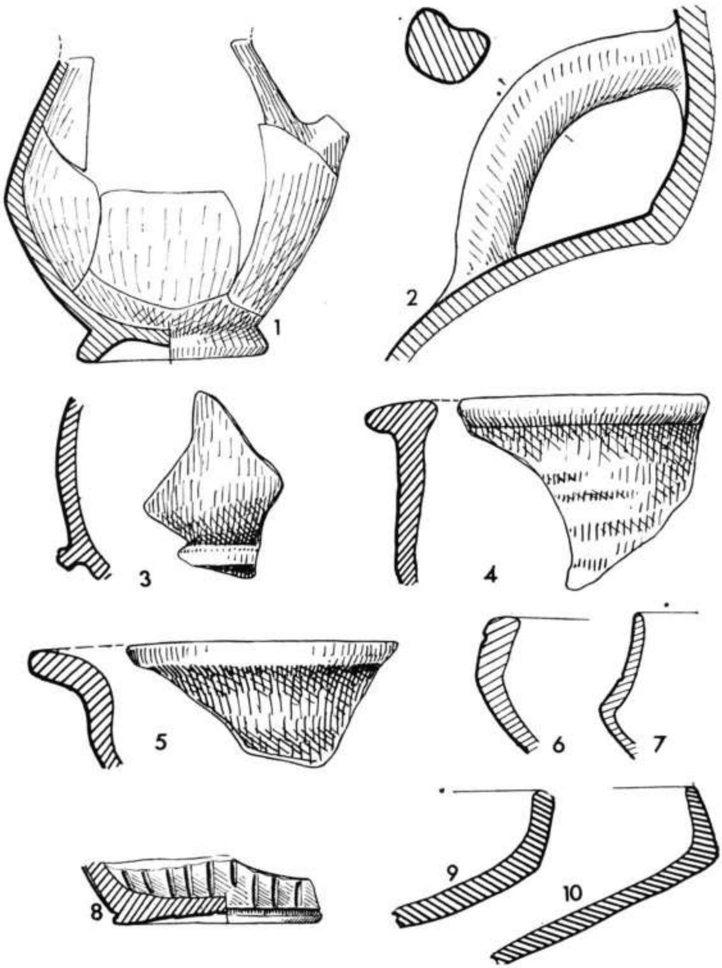

Fig. 7. Cernica. 1–7 vas și fragmente ceramice lucrate cu roata; 8 fragment de vas grecesc cu firnis negru; 9–10 fragmente de străchini lucrate cu mîna; 1 provine din groapa 126 A; 2, 3, 5, 10 din L. 2; 9 din L. 1; 8 din groapa nr. 26 A.

Fragmentele ceramice grecești de la Cernica nu sînt singurele cunoscute în descoperirile din jurul Bucureștiului. La Militari s-a găsit un fragment dintr-un skyphos attic cu figuri roșii, databil la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n. [30], iar la Tei și Fundenii Doamnei s-au găsit fragmente de cantharos de tipul „Mantelfigur'' [31]. Alte fragmente de vase grecești cu firnis negru au fost descoperite în cetatea de la Orbeasca de Sus, în campania de săpături din 1971, un fragment de crater cu firnis cafeniu pe Urlui lîngă Roșiorii de Vede, alte fragmente la Tei [32] și Coțofeni [33] și un kylix la Frumușița [34]. Desigur că aceste cîteva descoperiri sînt departe de a constitui o documentare suficientă pentru stabilirea proporțiilor reale ale exportului grecesc la nord de Dunăre în secolele V—III î.e.n [35].

La Cernica deși avem certitudinea că s-au cercetat toate complexele de locuire Latène nu s-au găsit și fragmente de amfore de import. Aceeași situație este și la Alexandria [36] și Bălănești [37], dar în aceste cazuri este vorba de sondaje restrînse cu totul insuficiente pentru a putea afirma categoric inexistența amforelor așa cum se poate face pentru situația de la Cernica.

Locuirea getică de la Cernica poate fi datată în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. și în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n., fiind în parte contemporană cu locuirea din cetatea și necropola de la Zimnicea [38], cu așezarea și necropola de la Grădiștea Călărași [39], cu necropola de la Bugeac [40] și Murighiol [41].

Ea rămîne posterioară locuirii de la Alexandria, deși datarea acesteia a fost recent coborîtă între sfîrșitul secolului al V-lea și mijlocul secolului al IV-lea î.e.n. [42], ceea ce indică faptul că nu se încadrează în aspectul cultural de tip Alexandria al cărei conținut și datare rămîne să fie precizat prin cercetările viitoare. Desigur formele de bază ale ceramicii lucrate cu mîna și la roată cum sînt vasele clopot cu patru apucători, vasele cu brîu alveolar, străchinile lucrate la roată cu marginea răsfrîntă spre interior, sînt comune așezărilor de la Alexandria și Cernica, dar există un element care le deosebește. La Alexandria există străchini lucrate la roată cu marginea răsfrîntă spre exterior și ornamentate cu incizii în val [43], pe care nu le găsim la Cernica și ceea ce este interesant de remar-

[30] Vl. Zirra și Gh. Cazimir, *Cercetări Arheologice în București*, I, 1963, p. 51.

[31] *Ibidem*, p. 51 și nota 1. Atunci se socotea că descoperirile similare celor de la Cernica aparțin culturii Bordei-Herăstrău.

[32] I. Nestor, *Der Stand* ... p. 157 și 162; pl. 19/4.

[33] *Ibidem*, pl. 19/8.

[34] M. Petrescu-Dîmbovița, SCȘIași, 1—3, 1953, p. 497 și urm.; idem, SCIV, I, 1950, 1, p. 65.

[35] Pentru răspîndirea amforelor cf. D. Tudor, SRIR , 1, 1954, p. 81—89 și ArhMold, 5, 1967, p. 38—81.

[36] C. Preda, SCIV, 11, 1960, 1, p. 33.

[37] E. Popescu, *op. cit.*

[38] I. Nestor, Studii, 1, 1949, p. 116—125 și SCIV, 1, 1950, 1, p. 92—100.

[39] V. Culică, *op. cit.*; Em. Moscalu, *op. cit.*

[40] N. Irimia, *op. cit.*, p. 231.

[41] E. Bujor, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 571—580; idem, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 243—252; idem, Materiale, 3, 1957, p. 247—255; idem, Materiale, 5, 1959, p. 372—378; idem, Dacia, N. S., 2, 1958, p. 135—142; idem, Materiale, 7, 1961, p. 297—300.

[42] C. Preda, SCIV, 21, 1970, 4, p. 577.

[43] Idem, SCIV, 1960, 1, p. 25, nota 2 și fig. 1/6, 8 și fig. 2/4, 6, 9, 11.

cat ele lipsesc şi din descoperirile de la Bălăneşti. Acest fapt recomandă prudenţă atunci cînd se afirmă că această descoperire se încadrează în aspectul cultural de tip Alexandria [44], pînă la extinderea cercetărilor din această aşezare şi obţinerea unor elemente de datare mai precise. Dealtfel însăşi noţiunea de aspect cultural de tip Alexandria este susceptibilă de a fi revizuită. Datarea locuirii getice de la Cernica indică faptul că ea nu se încadrează în prima etapă a Latène-ului, în care începe producerea ceramicii la roată, etapa Latène I [45]. Deşi cantitatea de ceramică este destul de redusă, ceramica lucrată cu roata de la Cernica este reprezentată de circa 6 tipuri, ceea ce indică existenţa unui meşteşug practicat pe o scară largă. Ar fi greu să considerăm ceramica lucrată la roată de aici ca fiind de import, întrucît ar urma ca aproape jumătate din ceramica de la Cernica să fie considerată astfel [46]. Ceramica lucrată cu roata de la Cernica este destul de corodată, ceea ce nu ne permite să stabilim dacă a fost lustruită mecanic sau a avut o angobă, toate exemplarele găsite avînd o culoare cenuşie deschisă. Diversitatea formelor vaselor lucrate la roată descoperite în cele cîteva complexe de locuire getică se datează între 350—250 î.e.n. ceea ce dovedeşte că în această perioadă roata olarului se generalizează la geţii din Cîmpia Munteană. Ceramica de la Cernica are multe afinităţi cu aspectul cultural de tip Bugeac-Satu Nou — Canlia — Ravna II [47], prin tipurile de vase lucrate cu mîna şi prin unele din cele lucrate la roată. Unele particularităţi ale ceramicii deosebesc însă descoperirile de la Cernica de cele de la Murighiol [48].

Cercetările arheologice efectuate pînă acum pentru perioada secolelor V-III î.e.n. în zonele din sudul Dunării au dus la acumularea unei documentări suficiente pentru stabilirea specificului culturii materiale a traco-geţilor din această perioadă. Cu toată relativa intensitate a cercetărilor şi densitatea suficientă a descoperirilor, s-a dovedit că aceste monumente se pot data cel mai tîrziu pînă în secolul al III-lea î.e.n., fără a se fi obţinut pînă acum o cronologie absolută mai precisă pentru limita inferioară a descoperirilor de tip — Murighiol-Ravna II. Această situaţie de moment indică existenţa unei lacune în documentarea arheologică pentru perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n. şi secolul I î.e.n.

După momentul Dromichaites, pentru perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al III-lea şi secolul al II-lea î.e.n., în zonele de la sud de Dunăre, descoperirile arheologice sînt destul de rare, nepermiţînd cunoaşterea istoriei populaţiei autohtone din acest spaţiu, la acest orizont cronologic din punct de vedere arheologic, decît în mică măsură. Pentru secolul I î.e.n. izvoarele istorice scrise documentează existenţa unor formaţiuni getice conduse de Dapyx, Ziraxes, Zoltes [49], documentarea arheologică rămînînd încă deficitară [50].

---

[44] Idem, SCIV, 21, 1970, 4, p. 576.

[45] D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 267 şi urm., fig. 29.

[46] Cf. şi C. Preda, SCIV, 21, 1970, 4, p. 574, pentru aşezarea de la Alexandria.

[47] P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, *Histria*, 2, nota 133.

[48] Cf. nota 41.

[49] D. M. Pippidi şi D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, 1, Bucureşti, 1965, p. 292; R. Vulpe şi I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, 2, Bucureşti, 1968, p. 33 şi urm.

[50] Em. Moscalu, SCIV, 23, 1972, 2, p. 293—297.

L'HABITAT GÉTIQUE DE CERNICA

RÉSUMÉ

Au cours des fouilles pratiquées à Cernica dans la grande nécropole néolithique appartenant à la culture de Boian, dans l'établissement féodal des XVIe—XVIIIe siècles et la nécropole respective, ainsi que dans les établissements appartenant aux cultures de Glina et de Tei, on a mis au jour également deux huttes mi-enfouies dans le sol et quelques fosses ménagères de l'époque La Tène (fig. 1 et 2).

Les huttes avaient une superstructure en bois recouvert d'un enduit d'argile. Contrairement à d'autres huttes de la même époque, pourvues d'installations de feu portatives comme à Alexandria, d'âtres comme à Albeşti ou de fours comme à Tariverde, celles de Cernica n'avaient pas d'installations de feu. Le nombre restreint de complexes gétiques montre qu'il s'agissait d'une habitation saisonnière, de la part d'un groupe humain peu important.

Lex matériaux archéologiques mis au jour consistent seulement en céramique. Celle faite à la main est représentée par des vases cloche à quatre poignées plates (fig. 3/1 = 4/4 et fig. 5/3 = 6/3), des vases ornés de cordons alvéolaires, horizontaux ou verticaux, interrompus par des proéminences (fig. 3/2 et 6/1; fig. 5/1, 2, 4, 6, 7; fig. 6/4—6,8), un petit vase bitronconique (fig. 3/3 = fig. 6/2) et des écuelles (fig. 6/7 et fig. 7/9, 10). La céramique façonnée au tour comprend des brocs (fig. 4/1 = fig. 7/1 et fig. 7/6), des vases imitant les amphores (fig. 7/2) et des écuelles (fig. 7/6).

On a découvert de même deux fragments céramiques grecs à vernis noir de bonne qualité (fig. 4/2, 3), dont l'un provient d'un lekhytos aribbalic attique (fig. 4/2 = 6/8), qui peuvent être assignés au IVe siècle av. n.è. On n'a pas découvert d'amphores. Des fragments de vases grecs ont déjà été trouvés au nord du Danube (voir notes 31—35).

L'habitat gétique de Cernica peut être daté de la seconde moitié du IVe siècle av.n.è. et de la première moitié du IIIe siècle, étant à peu près contemporain de la citadelle et nécropole de Zimnicea et des nécropoles de Grădiştea Călăraşi, Bugeac et Murighiol. Il est postérieur à l'établissement d'Alexandria et ne s'encadre pas dans l'aspect culturel de ce type, vu l'absence des écuelles à bord évasé et ornées de lignes ondoyantes, fréquentes à Alexandria.

Il existe à Cernica six types de vases faits au tour, ce qui atteste la présence d'une industrie pratiquée sur une assez vaste échelle. La poterie de Cernica a beaucoup de points communs avec l'aspect culturel du type Satu Nou — Ravna II. Elle diffère par certaines particularités de celle de Murighiol. Les recherches archéologiques pratiquées jusqu'à ce jour dans les zones du sud du Danube ont permis de réunir une documentation archéologique suffisante pour connaître et individualiser la culture matérielle des Thraco-Gètes des Ve—IIIe siècles av.n.è. Il est prouvé que ces découvertes peuvent être datées au plus tard du IIIe siècle av.n.è., sans que l'on ait pu obtenir une chronologie absolue d'une certaine précision pour la limite inférieure des découvertes du type Murighiol — Ravna

II. Il existe de même une lacune dans la documentation archéologique de la période comprise entre la seconde moitié du IIIe siècle av.n.è. et le Ier siècle av.n.è., en ce qui concerne l'aspect de la culture matérielle de la population autochtone.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Cernica. Plan général des fouilles faites dans la nécropole néolithique de Cernica avec les complexes d'habitat gétique. Fouilles de 1959–1969.

Fig. 2. Cernica. Plan des huttes La Tène n° 1 et 2 et de la fosse n° 32.

Fig. 3. Cernica. 1 et 2, vases cloche; 3, vase fait à la main. Vase 1 dècouvert dans la fosse n° 126 A; vase 2, dans l'habitation 1.

Fig. 4. Cernica. Broc gris façonné au tour; 2–3, fragments de vases grecs à vernis noir; 2 = fig. 7/8; 3, vase cloche = fig. 3/1.

Fig. 5. Cernica. Fragments céramiques faits à la main. 1–3, 5, 7 de la hutte n° 1; 4–6 de la hutte n° 2.

Fig. 6. Cernica. 1–8, céramique faite à la main.

Fig. 7. Cernica. 1–7, vase et fragments céramiques façonnés au tour; 8, fragment de vase grec à vernis noir; 9, 10, fragments d'écuelles faites à la main. 1 provient de la fosse 126 A; 2, 3, 5, 10 de la hutte n° 2; 9 de la hutte n° 1; 8 de la fosse n° 26 A.

INTERPRETĂRI ARHEOLOGICE. II*

DE

K. HOREDT

1. CU PRIVIRE LA DATAREA CIMITIRULUI DE LA CIUMEŞTI, JUD. SATU MARE

Pe drept cuvînt s-a relevat că săpăturile din anii 1962—1965 de la Ciumeşti marchează o nouă etapă în cercetarea problemei celţilor şi a perioadei Latène în Transilvania. După descoperirea întîmplătoare a mormîntului unei căpetenii celtice au început cercetările sistematice în cimitirul ciumeştean, iar la scurt timp după încheierea lor, Vl. Zirra, conducătorul săpăturilor, a făcut accesibile rezultatele obţinute într-o monografie amănunţită şi bine documentată [1]. În legătură cu materialele dacice din necropolă şi aşezare I. H. Crişan a tratat apoi problema raporturilor dintre daci şi celţi la Ciumeşti [2], iar M. Rusu a publicat într-un studiu temeinic, apărut în limba română şi germană inventarul funerar al căpeteniei celtice care cuprinde şi coiful ce poartă în vîrf o pasăre răpitoare [3]. În legătură cu interpretarea acestui mormînt s-a ridicat cu deosebită insistenţă problema datării inventarului şi implicit a necropolei în care a fost descoperit. Vl. Zirra explica elementele mai vechi ale cimitirului prin perpetuarea lor într-o perioadă mai tîrzie, arătînd că îi pare aşadar mai aproape de adevăr atribuirea acelor permanenţe de aspect mai vechi din contextul menţionat unor faze ceva mai tîrzii în cadrul Latène-ului C'' [4] şi susţinînd deci că cimitirul se înscrie în intervalul de timp al Latène-ului C. Faţă de această încadrare I. H. Crişan a fixat începutul necropolei încă în perioada Latène B [5], iar M.

* Primul articol din seria *Interpretări arheologice* a apărut în ActaMN, 5, 1968, p. 419—428.

[1] Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare (fără an). Acelaşi autor tratează problemele cimitirului într-un context mai larg în Dacia, 15, 1971, p. 171 şi urm.

[2] I. H. Crişan, *Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 5—44.

[3] M. Rusu, BerRGK, 50, 1969, p. 267—300; M. Rusu, O. Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti*, Baia Mare, 1970.

[4] Vl. Zirra, *Un cimitir ...*, p. 114.

[5] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 41.

Rusu a formulat de asemenea anumite rezerve[6]. Discutînd problema provenienței și datării cazanului de la Gundestrup am abordat și pe cea a coifului de la Ciumești, căruia îi atribuiam mai degrabă o datare mai tîrzie, decît timpurie [7]. Recent, I. H. Crișan a reluat problema datării necropolei de la Ciumești și repetă cu o documentare mai amplă părerea amintită mai sus [8]. Se constată deci două tendințe în privința datării începutului necropolei de la Ciumești în cadrul intervalului de timp cuprins între sfîrșitul Latène-ului B și începutul Latène-ului C, atribuindu-se o pondere mai mare sau mai mică acelor elemente care se încadrează din punct de vedere tipologic încă în perioada Latène B 2. Nu este cazul să repetăm analiza tipologică și cronologică a inventarelor făcută cu toată competența de către Vl. Zirra și I. H. Crișan. Mai mult ca o completare metodologică urmează să examinăm combinațiile unor piese caracteristice diferitelor inventare funerare și stratigrafia lor orizontală în cadrul cimitirului. Independent de încadrarea și interpretarea acestor categorii de obiecte, în mod inevitabil subiectivă, tabelul și planul alăturat arată combinațiile lor tipologice și fazeologice în mod obiectiv și obligator, încît și concluziile care se degajează din ele primesc același caracter. Deoarece în perioada Latène fibulele și brățările sînt piesele cele mai sensibile și indicatoarele cele mai sigure pentru transformări tipologice s-a ținut seama numai de aceste podoabe simplificîndu-se în felul acesta prezentarea grafică a relațiilor între diferitele inventare (fig. 1). Includerea altor categorii de obiecte, ca de exemplu arme, lanțuri etc. n-ar fi permis determinări mai precise sau n-ar fi putut infirma concluziile trase din analiza fibulelor și a brățărilor.

Din combinațiile acestor două categorii în inventarele funerare rezultă că numai în două morminte (nr. 6 și 29) există fibule de tip Latène timpuriu cu picior nelipit de arc care nu se asociază și cu forme mai tîrzii. În alte două morminte (nr. 3 și 18) fibulele timpurii apar deja împreună cu fibule lungi de fier de tip Latène mijlociu și ele trebuie considerate în acest caz într-adevăr ca perpetuarea unor forme mai vechi într-un mediu mai recent. Restul fibulelor, pe măsură ce pot fi determinate, aparțin perioadei Latène C. Tipul conducător și cel mai frecvent care reprezintă jalonul principal de orientare cronologică sînt fibulele alungite de fier, mai rare de bronz, de tip Latène mijlociu, în jurul cărora se grupează majoritatea materialelor. Asupra variantelor în cadrul acestui tip [9] nu este cazul să se insiste aici, deoarece deosebirile nu afectează încadrarea tipului ca atare în Latène C.

Brățările cu semiove mici ornamentate sau cele cu sistemul de închidere prin îmbucare (Muffenverschluß) din mormintele 6 și 7 se încadrează încă în Latène B. În schimb, brățările cu semiove mici neornamentate continuă și în Latène C, după cum arată asocierea lor cu fibule din aceeași perioadă în mormintele nr. 3 și 18. Astfel, luate în mod izolat, ele nu pot constitui un criteriu sigur pentru încadrarea fazeologică a unui

[6] M. Rusu, *op. cit.*, p. 295.
[7] K. Horedt, Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz, 14, 1967, p. 137–139.
[8] I. H. Crișan, Marmatia, 2, 1971, p. 70.
[9] Recent se ocupă cu acest tip de fibulă N. Bantelmann, Germania, 50, 1972, p. 98–110.

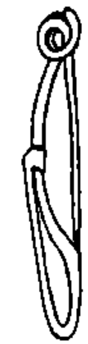
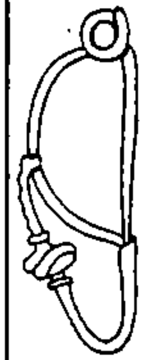
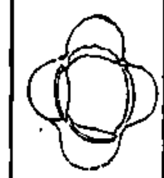
Numărul mormîntului														Brățări de saprolit	Brățări de fier	Rit funerar
6	●								●	●						C
7										●	●					H
29		●														C
18		●		●		●					●	●		●	●	H
3			●			●					●					C
19					●	●							●			C
11					●	●										C
32					●											H
12						●										C
13						●										C
15						●										C
33						●										C
9							●									C
34							●									C
1								●								C

Fig. 1. Combinaţiile fibulelor şi brăţărilor din cimitirul de la Ciumeşti. C = incineraţie. H = inhumaţie.

inventar funerar, cu toate că în esență reprezintă fără îndoială o formă de tip Latène B. Brățara cu patru semiove mari din mormîntul 19 se încadrează în Latène C, dar nu se poate preciza, pe baza necropolei de la Ciumești, cînd s-a produs și cît a durat în cadrul Latène-ului C transformarea semiovelor mici în cele mari.

Ritul funerar nu oferă la Ciumești un criteriu de datare suficient de precis. Înhumația se asociază împreună cu tipuri de Latène B (mormîntul nr. 7), dar și cu cele de tip Latène C (mormintele 18 și 32). Invers, incinerația în general precumpănitoare începe încă în Latène B (mormintele 6 și 29).

Combinațiile fibulelor și brățărilor din inventarele funerare de la Ciumești arată că doar trei morminte (nr. 6, 7, 29) cuprind exclusiv tipuri de obiecte aparținînd Latène-ului B și pot fi atribuite deci fazei Latène B 2[10]. În alte două morminte (nr. 3 și 18) forme de tip Latène B se asociază cu cele de tip Latène C, iar restul mormintelor aparține perioadei Latène C. Această situație fixează începutul cimitirului de la Ciumești, printr-un număr redus de morminte, la sfîrșitul perioadei Latène B 2. Durata necropolei în cadrul perioadei Latène C și precizarea sfîrșitului ei este mai dificilă și ar trebui discutată în legătură cu alte cimitire ale acestei perioade.

Răspîndirea mormintelor cu fibule și brățări de tip Latène timpuriu în necropolă arată că nucleul ei cel mai vechi se află în partea centrală a zonei cercetate avînd anumite iradieri spre apus (fig. 2). După planul actual al cimitirului constatarea cea mai importantă o reprezintă faptul că poziția mormîntului cu coif al războinicului celt nu se încadrează în aria mormintelor celor mai timpurii, fiind despărțit de ele printr-o fîșie ce cuprinde morminte de clară factură Latène C. Din stratigrafia orizontală a cimitirului, în măsura în care o cunoaștem, nu se poate deduce deci o dovadă peremptorie că războinicul cu coif a fost înmormîntat înaintea perioadei Latène C. Această posibilitate desigur nu se poate exclude și observația nu se referă la timpul cînd au fost lucrate piesele inventarului care din cauza caracterului lor unic trebuie datate după alte criterii.

Brățările cu semiove mici ornamentate sau neornamentate și contextul lor în inventarele funerare dau și anumite indicații pentru cronologia absolută a cimitirului, ele fiind datate în altă parte de două ori în mod absolut. Varianta neornamentată, descoperită în istmul de la Corint, a fost pusă în legătură cu invazia celților și jefuirea oracolului de la Delfi din anii 279/278[11]. Recent a fost semnalată și descoperirea unei brățări cu semiove mici ornamentate la Finike în Turcia. Apariția ei este explicată prin invaziile galaților în Licia din anii 278—275[12]. Datele în ambele cazuri sînt apropiate și plasează brățările cu semiove mici din aria de răspîndire sud-estică a civilizației celtice în al treilea deceniu al secolului

---

[10] I. H. Crișan, *loc. cit.*, atribuie fazei Latène B 2 și mormintele nr. 5b, 22 b, 35, pe baza ceramicii lor de tradiție hallstattiană care continuă să fie folosită, de ex. la Dezmir, încă și în Latène C, cf. I. H. Crișan, ActaMN, 1, 1964, p. 91—100, apoi mormîntul nr. 5 care conține o fibulă cu picior rupt, de tip neprecizat, mormîntul nr. 8 din cauza apropierii sale de mormîntul nr. 5 și în sfîrșit mormintele 3 și 18 în care apar în afară de tipuri mai vechi și fibule de tip Latène mijlociu.

[11] W. Krämer, Germania, 39, 1961, p. 32—42.

[12] U. Schaaff, Germania, 50, 1972, p. 94—97.

al III-lea. Pe baza lor începutul cimitirului de la Ciumești poate fi fixat pe la 275 î.e.n., iar în raport cu începutul cimitirului se poate stabili apoi, la un interval de timp nu prea îndepărtat, începutul perioadei Latène C pe la 250 î.e.n. Dacă s-ar admite limita preconizată încă de P. Reinecke, acum șaptezeci de ani, pentru Latène-ul C pe la 300 î.e.n., brățările cu

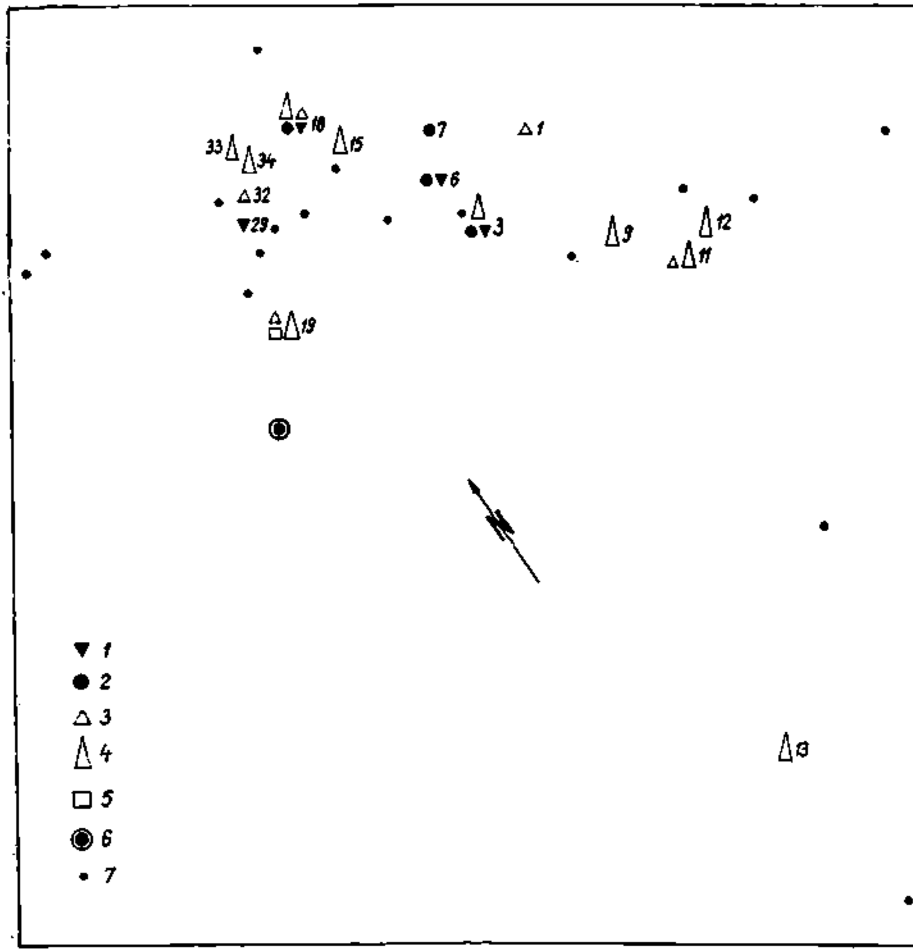

Fig. 2. Stratigrafia orizontală a fibulelor și brățărilor în cimitirul de la Ciumești. 1 Fibule de tip Latène timpuriu; 2 Brățări de tip Latène B; 3 Fibule de tip Latène mijlociu; 4 Fibule lungi de tip Latène mijlociu; 5 Brățări cu semiove mari; 6 Mormîntul de căpetenie cu coiful cu pasărea; 7 Alte morminte.

semiove mici, reprezentînd un tip din faza Latène B, ar trebui să fie datate cel mai tîrziu pe la sfîrșitul secolului al IV-lea. Această dată diferă însă cu cîteva decenii de aceea pe care o indică brățările de la Corint și Finike, încît și începutul perioadei Latène C trebuie coborîtă în mod corespunzător pe la mijlocul secolului al III-lea. Astfel și situația de la Ciu-

meşti sprijină tendinţa manifestată astăzi în majoritatea precumpănitoare a studiilor de specialitate care renunţă tot mai mult la tradiţionala cronologie lungă pentru începutul Latène-ului C pe la 300 î.e.n.

2. CU PRIVIRE LA PROBLEMA CALENDARULUI DACIC

În 1966 am publicat într-un săptămînal cultural din Cluj un articol de popularizare[13] în care am încercat să aducem cîteva completări la interpretarea valorilor numerice cuprinse în rotonda cea mare şi în celelalte construcţii din incinta sacră de la Grădiştea Muncelului, în ipoteza că ele reflectă sistemul calendaristic al dacilor. Începînd apoi să redactăm un articol mai aprofundat care urma să apară într-o revistă de specialitate, am sesizat tot mai multe nepotriviri şi contradicţii, încît am ajuns chiar la concluzia că ar fi imposibil să se atribuie acelor construcţii o semnificaţie calendaristică. Astfel am renunţat să mai urmărim problema, iar manuscrisul a rămas nepublicat.

În 1972 H. Daicoviciu revine asupra acelui articol de popularizare discutîndu-l pe larg[14] fără să menţioneze însă că i-am comunicat încă în 1967 renunţarea mea la interpretarea drept calendar a construcţiilor. Pentru precizarea punctului nostru de vedere reproducem concluziile cu care încheiasem atunci manuscrisul amintit:

„Locuinţele de la „Pustiosul", „Rudele" şi „Meleia" corespund prin planul şi orientarea lor rotondei mari, încît aceasta trebuie să fi avut o folosire identică.

Aliniamentele de la Grădiştea Muncelului şi din alte cetăţi dacice au servit ca suporturi pentru o suprastructură de lemn[15].

Construcţiile de piatră reprezintă planul unor construcţii civile sau cu caracter de cult.

Valorile numerice ce le conţin nu sînt obişnuite în sistemele calendaristice primitive sau mai complicate şi nu pot fi interpretate în acest sens.

Dacă valorile numerice au o semnificaţie, depăşind pe aceea pur tehnică, atunci ar trebui explicate prin mistica cifrelor pitagoreismului, ceea ce nu este probabil".

Acestea au fost concluziile formulate în 1967 privitoare la posibilitatea interpretării construcţiilor din incinta sacră ca o concretizare a sistemului calendaristic la daci. Nu vrem prin publicarea lor să ne angajăm într-o discuţie asupra calendarului la daci şi n-am fi revenit asupra lor, dacă nu s-ar fi pus din nou în dezbatere o părere care de mult o abandonasem.

---

[13] K. şi G. Horedt, Tribuna, 10, 1966, 52, 29 decembrie, p. 6.

[14] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 257 şi urm.

[15] O încercare de reconstituire pentru una dintre aceste construcţii a fost recent expusă la Sesiunea ştiinţifică de la Contanţa din octombrie 1972 de I. H. Crişan şi M. Moldovan în comunicarea *„Influenţe greceşti în arhitectura sacră a geto-dacilor"*.

Ar merita ca un arhitect să facă încercarea şi să reconstituie pe baza planului existent aspectul incintei sacre de la Grădiştea Muncelului cu două tholos-uri, cu clădiri hexastile, tetrastile etc. Un asemenea complex arhitectural în mijlocul Carpaţilor transilvăneni, asemănător de exemplu cu cele de la Olympia sau de la Epidaur, ar fi, probabil, din punct de vedere cultural, un fenomen mai impunător şi mai semnificativ decît presupusele construcţii calendaristice pentru care nu există analogii în altă parte. Cultura dacică se încadrează în ambianţa firească a epocii şi trebuie concepută în interdependenţa ei cu cultura elenistică şi cu cea de tip Latène. Înţeleasă în acest sens ea reprezintă pe plan european şi chiar universal, prin formele şi realizările ei specifice, o componentă valoroasă şi originală a manifestărilor culturale contemporane.

3. CU PRIVIRE LA INTERPRETAREA CIMITIRELOR DE TIP SOPORUL DE CÎMPIE

Între anii 1956—1961 a fost cercetată necropola de la Soporul de Cîmpie care reprezintă unul dintre puţinele cimitire din Dacia romană integral dezvelit. Părerile contradictorii privind interpretarea cultural-istorică şi, implicit, datarea lui au fost precizate în ultimul timp într-un raport preliminar de merituosul conducător al săpăturilor, D. Protase[16], precum şi de autor, într-un răspuns[17], luări de poziţie în care sînt expuse mai amănunţit problemele şi argumentele discuţiei. Aprecierea diferită a cimitirului se reduce în esenţă la întrebarea, dacă legăturile care există între riturile şi inventarele funerare ale cimitirului şi cultura carpică din Moldova trebuie explicate numai prin relaţii culturale şi de schimb, cum crede D. Protase, sau dacă ele se datoresc unor purtători de origine carpică care s-au aşezat în provincie, după cum susţine K. Horedt.

Recent, D. Protase a insistat, în repetate rînduri, asupra punctului său de vedere şi l-a apărat cu o vădită notă polemică şi cu o regretabilă duritate în tonul expunerii. La răspunsul nostru a publicat o replică[18] şi a revenit asupra problemei într-un articol apărut sub titlul *Problema colonizării de daci liberi şi de carpi în Dacia Romană*[19]. Studiul a fost expus şi sub forma unor comunicări la Sesiunea ştiinţifică a Institutului pedagogic de la Oradea, în cadrul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj şi, deocamdată pentru ultima oară, la Congresul internaţional „Eirene'', în octombrie 1972, la Cluj. Repetarea aceleiaşi conferinţe de trei ori arată că D. Protase nu aduce argumente noi pentru susţinerea tezei sale, deci n-ar fi fost necesar să se revină asupra ei. Datorită publicării sau semnalării rezultatelor săpăturilor din alte două cimitire, problemele necropolei de la Soporul de Cîmpie au primit însă o amploare mai mare şi se încadrează într-o arie mai cuprinzătoare, încît este justificat să se vorbească deja de cimitire de tip Soporul de Cîmpie. Asupra acestui fapt şi asupra consecinţelor ce decurg din el urmează să se insiste în această contribuţie.

---

[16] D. Protase, Dacia, 13, 1969, p. 291—317.
[17] K. Horedt, ActaMN, 8, 1971, p. 583—587.
[18] D. Protase, ActaMN, 9, 1972, p. 525—532.
[19] Idem, SCIV, 23, 1972, 4, p. 593—608.

Hărniciei şi perseverenţei lui D. Protase i se datorește cercetarea așezării și necropolei de la Obreja, jud. Alba, despre care conducătorul săpăturilor a publicat recent un raport mai amplu [20]. Din rezultatele săpăturii surprinde asemănarea sau chiar identitatea riturilor funerare şi a unor categorii de obiecte din așezare și din necropolă, cu cele de la Soporul de Cîmpie și cu cele din cultura carpică. Aceste elemente comune sînt înșirate în tabelul alăturat, încît nu este necesar să le mai analizăm în mod detaliat.

. La cea de a șaptea Sesiune arheologică, ce s-a ţinut în noiembrie 1971 la București, arheologul Gh. Popilian a comunicat rezultatele săpăturilor sale în cimitirul de la Locusteni, jud. Dolj, în care se sesizează din nou asemănări concludente cu Soporul de Cîmpie, cu Obreja și cu cultura carpică. Din datele şi materialele prezentate, completate prin comunicări amabile ale conducătorului săpăturilor, rezultă existenţa unor strînse legături cu respectivele complexe arheologice, indicate, la fel, în tabelul alăturat.

Ritul funerar se caracterizează, la toate, prin morminte de incinerație în urne sau în gropi, precum și prin înhumarea copiilor. Ceramica romană este, de fiecare dată, deosebită, deoarece factura şi formele ei sînt determinate de specificul diferitelor centre de olari din care a fost procurată. În mod unitar se folosește însă ceramica lucrată cu mîna, ceașca dacică și vasul borcan; mai rar apare şi fructiera. Comune sînt celor patru complexe podoabele de argint lucrate în tehnica filigranului și a granulației, care cuprind în mod exclusiv numai trei tipuri specifice: cercei ornamentați cu proeminenţe, pandantive în formă de coşuleţe şi mărgele bitronconice [21]. Uneori, anumite tipuri de fibule își au analogiile numai în cultura carpică, și nu printre materialele romane din provincie. În sfîrșit, se mai pot menţiona, ca elemente comune, paharele de sticlă și întrebuinţarea pudrei de fard de culoare roză.

Apariţia acestor trăsături comune în interiorul provinciei, în cimitire îndepărtate între ele cu 60 și cu 240 km, este surprinzătoare, dar ar putea fi explicată la nevoie prin substratul etnic comun al populaţiei din provincie. Legăturile nu se restring însă la necropolele amintite din provincie, ci toate elementele enumerate au analogiile cele mai frecvente şi apropiate în afara provinciei, în cultura carpică din Moldova [22]. Acest fapt reiese pe deplin concludent din tabelul 1.

Pentru explicarea acestui fenomen există mai multe posibilităţi. S-ar putea admite, după cum crede D. Protase, că legăturile se datoresc unor relaţii culturale sau de schimb care influenţează în acest caz dinspre imperiu cultura carpilor din Moldova. Raporturile care se manifestă în riturile funerare și în folosirea ceramicii primitive și a podoabelor de argint sînt însă atît de strînse, încît nu pot fi explicate numai prin contacte izolate, ci va trebui să se admită pentru ele, ca purtător, și anumite elemente etnice individualizate. Acestea puteau să plece din provincie (unde sînt însă mai rar atestate) înspre Moldova, în zona centrală a des-

[20] Idem, ActaMN, 8, 1971, p. 135–160.

[21] O hartă indicînd frecvenţa lor, la K. Horedt, *loc. cit.*, p. 585, fig. 1. Harta trebuie completată cu descoperirile de la Obreja şi Locusteni.

[22] Cf. pentru acestea Gh. Bichir, *Dacia*, 11, 1967, p. 177–224. Același autor a avut și bunăvoința să ne pună la dispoziţie manuscrisul sintezei sale despre cultura carpică.

coperirilor care le caracterizează. În acest caz s-ar sesiza fenomenul, în prezent intens dezbătut, al romanizării Moldovei. În al treilea rînd (explicaţia cea mai probabilă, după părerea noastră) ar fi vorba de o mişcare în sens invers, din *barbaricum* înspre provincie, şi anume de pătrunderea unor grupuri mai mici de carpi în Dacia, care cu ocazia repetatelor incursiuni şi lupte s-au aşezat sau au fost colonizaţi pe teritoriul provinciei. De fapt şi D. Protase admite această posibilitate, dar exclusiv începînd cu timpul lui Gallienus [23], cînd carpii încep să pătrundă în Transilvania, probabil cu cîteva decenii înaintea goţilor. O asemenea presupunere, justificată din punct de vedere logic, nu-şi găseşte însă, deocamdată, un sprijin în documentaţia arheologică, făcînd abstracţie de cinci descoperiri izolate, nici ele îndeajuns de precis datate [24]. Invers însă, cînd se

Tabel 1

Rit funerar şi categorii de obiecte	Soporul de Cîmpie	Obreja	Locusteni	Moldova
Incineraţie în urne	●	●	●	●
Incineraţie în gropi	●	●	●	●
Înhumarea copiilor	●	●	●	●
Vase borcan de tip dacic	●	●	●	●
Ceaşca dacică	●	●	●	●
Fructiere	—	●	●	●
Podoabe de argint Pandantive coşuleţ	●	●	●	●
Podoabe de argint, Mărgele bitronconice	●	●	—	●
Podoabe de argint, Cercei cu proeminenţe	●	—	●	●
Fibule de bronz de tip carpic	—	●	●	●
Pahare de sticlă	●	●	—	●
Pudră de fard	●	●	—	●

Elemente comune ale cimitirelor de tip Soporul de Cîmpie şi ale culturii carpilor.

sesizează neîndoielnice şi intense legături între anumite cimitire de incineraţie din provincie şi teritoriul carpilor din Moldova, acestea sînt explicate doar prin schimburi culturale şi nu prin strămutarea unor elemente etnice. Există deci o contradicţie, în sensul că D. Protase admite, înce-

[23] D. Protase, SCIV, 23, 1972, 4, p. 606—607.

[24] *Ibidem*, p. 605. Este vorba de cîte o amforă de la Bezid şi de la Mediaş, de cîte un pandativ de fier de la Cristian şi de la Mereşti şi de o oglindă de la Sebeş.

pînd cu Gallienus, fără rezerve şi pe baza unor probe sporadice existenţa carpilor în Dacia, însă înaintea acestei date contestă înverşunat prezenţa lor în cimitirele de tip Soporul de Cîmpie în care există complexe de caracter carpic bine definite şi cu mult mai cuprinzătoare.

Pentru posibilitatea existenţei unor colonişti carpi, care s-au aşezat

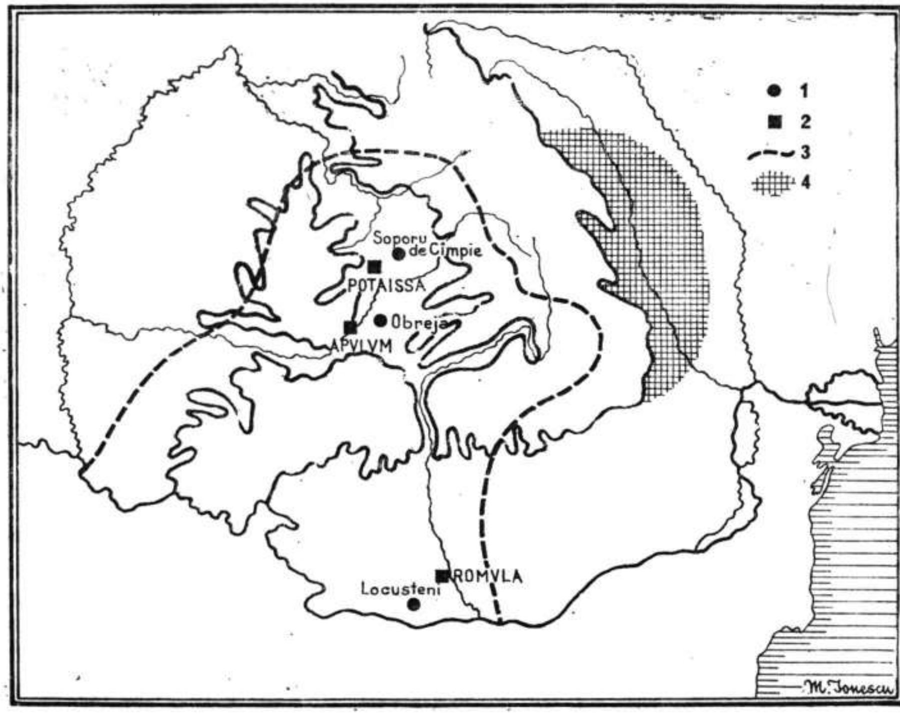

Fig. 3. Cimitire de tip Soporul de Cîmpie. 1 Cimitire; 2 Centre militare romane; 3 Linia castrelor romane. 4. Aria de răspîndire a culturii carpice.

în enclave mai mici în provincie, pledează şi poziţia specifică a cimitirelor amintite (fig. 3). Soporul de Cîmpie se află la o distanţă de aproximativ 20 km de castrul legiunii V Macedonica de la Potaisa — Turda, iar Obreja la aceeaşi depărtare de castrul legiunii XIII Gemina de la Apulum — Alba Iulia. Locusteni este situat ceva mai departe, aproximativ 40 de km de Romula, de centrul militar al Daciei Malvensis [25]. Necropolele se află deci aproape, dar la o anumită distanţă, de cele mai importante centre militare din Dacia, de unde noii veniţi din afara imperiului puteau fi supravegheaţi, fără ca ei să primejduiască în mod nemijlocit aceste centre. Observaţia nu poate să dovedească caracterul carpic al cimitirelor, dar sprijină presupunerea că ele aparţin unor colonişti barbari, cărora nu li se acorda încă deplină încredere.

În această ordine de idei ne atrage atenţia şi problema unei fortificaţii, care a jucat un rol important în luptele romanilor cu carpii. Zosi-

[25] Caracterul aproximativ al distanţelor se datoreşte faptului că ele pot fi calculate în linie directă sau pe baza lungimii efective a drumului pe teren.

mos relatează că luptele decisive ale împăratului Filip Arabul cu carpii au avut loc lîngă o cetate pe care o asediase. După ce a eşuat încercarea celor închişi de a sparge încercuirea sau de a fi eliberaţi de către carpii care atacau din afară oastea romană, ei au cerut pace [26]. Această ştire este confirmată de o inscripţie funerară de la Intercisa, în care se pomeneşte de un soldat, P. Ael. Proculinus, din cea de a şaptea cohortă pretoriană, căzut în războiul dacic lîngă un *Castellum Carporum* (bello dacico desiderato ad Castellum Carporum) [27].

Nu poate să încapă vreo îndoială că acel *Castellum Carporum* trebuie să fie identic cu fortificaţia amintită de Zosimos. Pentru localizarea ei nu există puncte de reper mai sigure, dar din situaţia generală se pot deduce anumite indicii despre poziţia sa. Zona centrală a descoperirilor culturii carpilor (deci şi sediile lor) se întinde în Moldova de-a lungul Carpaţilor răsăriteni (fig. 3) şi pe această linie trebuie să fi fost şi *Castellum Carporum*. În Moldova nu este cunoscută o aşezare fortificată din această vreme, cu care ar putea fi identificat, iar pe de altă parte nu este probabil ca împăratul, care trebuia în primul rînd să alunge pe carpi şi să restabilească liniştea în provincie [28], să fi trecut la acţiuni ofensive atacîndu-i în sediile lor din afara imperiului. Carpii puteau să ocupe în timpul pătrunderii lor în provincie un loc fortificat în interiorul limesului din răsăritul Daciei sau chiar unul dintre castrele lui. Eventual, trebuie să se caute acel *Castellum Carporum* în una dintre depresiunile Carpaţilor răsăriteni, în bazinul Ciucului sau al Gurghiului, care din punct de vedere geografic ţin de Transilvania, dar erau în afara frontierelor imperiului roman. O localizare sigură a cetăţii carpilor nu este posibilă, dar din raţionamentele expuse rezultă că se afla cel mai probabil undeva în răsăritul Transilvaniei. Problema ei se leagă de luptele cu carpii din cel de al cincilea deceniu al secolului al III-lea şi în acel timp puteau să se aşeze şi grupuri mai mici de carpi pe teritoriul provinciei. Pe cale arheologică prezenţa lor poate fi sesizată în cimitirele de tip Soporul de Cîmpie.

Problemele cronologice [29] şi etnice discutate pînă acum numai în legătură cu necropola de la Soporul de Cîmpie se complică prin faptul că au mai fost identificate încă două cimitire de acest tip. De acum înainte va trebui să se analizeze, pentru fiecare necropolă în parte, criteriile interne care indică începutul şi durata ei şi abia atunci se vor putea trage concluzii valabile pentru totalitatea lor. De asemenea, din punct de vedere etnic, urmează să se precizeze dacă noii veniţi au intrat de la început într-un contact direct cu populaţia din provincie şi au continuat aşezările şi cimitirele ei existînd de mai înainte, sau dacă au înfiinţat aşezări

---

[26] Zosimos, I, 20.

[27] Inscripţia a fost publicată cu un comentariu exhaustiv de S. Soproni, FoliaArch, 15, 1963, p. 43–54.

[28] B. Mitrea, SCIV, 4, 1953, p. 611–640 presupune pe baza a 24 de tezaure monetare îngropate în Dacia romană în timpul lui Filip Arabul că invaziile carpilor dintre anii 245–247 au afectat întreaga provincie.

[29] Pentru posibilitatea datării cimitirului cu ajutorul monedelor cf. şi observaţia instructivă a lui R. Nierhaus, Helinium, 9, 1969, p. 253 că cronologia pe baza monedelor „nu depinde numai de factori pur numismatici (de ex. de circulaţia monetară), ci şi de factorii ritului funerar: corespunzător scopului monedei în cadrul cultului funerar se cerea moneda curentă sau invers aceea care în timpul îngropării nu mai era în circulaţie".

noi. Oricum se vor rezolva de la caz la caz aceste probleme, cu greu se va putea contesta prezenţa efectivă a unor carpi în cimitirele de tip Soporul de Cîmpie. Nu mai este nevoie să se sublinieze rolul şi importanţa armatei romane pentru romanizarea provinciilor şi a populaţiilor supuse. Dacă pe la mijlocul secolului al III-lea, la o mică distanţă de cele mai importante centre militare din Dacia romană, ar fi existat încă enclave de daci neasimilaţi aceasta ar indica o romanizare mai puţin intensă a populaţiei băştinaşe de pe teritoriul provinciei. Dacă am admite un asemenea caz, cu greu ar fi putut să se menţină o populaţie romanică în timpul migraţiilor. În schimb, populaţia băştinaşă, deja romanizată, putea să asimileze în continuare pe noii veniţi.

ARCHÄOLOGISCHE DEUTUNGEN. II

ZUSAMMENFASSUNG

1. ZUR DATIERUNG DES GRÄBERFELDES VON CIUMEŞTI, JUD. SATU MARE

Als methodologischer Beitrag zu den Erörterungen über die Datierung des keltischen Friedhofes von Ciumeşti werden die Fundkombinationen der Fibeln und Armringe und ihre horizontalstratigraphische Verbreitung untersucht. Das Gräberfeld setzt gegen Ende von Latène B 2 mit Fibeln vom Frühlatèneschema und mit Armringen mit Hohlbuckeln oder mit Muffenverschluß ein (Grab 6, 7, 29). In den Gräbern 3 und 18, die bereits Fibeln vom Mittellatèneschema enthalten, dauern auch noch Latène B-Typen fort. Mit Sicherheit können demnach nur drei genauer datierbare Gräber in Latène B 2 eingeordnet werden, während die übrigen bereits der C - Stufe angehören. Die frühen Fibel- und Armringtypen treten vorwiegend in der Mitte des Gräberfeldes auf. Das Grab mit dem Vogelhelm wird von diesen durch eine Zone von mittellatènezeitlichen Gräbern getrennt, sodaß der gegenwärtig allerdings unvollständige Gräberplan keinen zwingenden Hinweis gibt, daß das Kriegergrab bereits vor der Mittellatènezeit angelegt wurde. Die Hohlbuckelarmringe und ihre datierbaren Vergleichsfunde von Korinth und Finike verlegen den Anfang des Gräberfeldes in die Zeit um 275 v.d.Z. und somit könnte die C - Stufe um 250 v.d.Z. beginnen.

2. ZUR FRAGE DES DAKISCHEN KALENDERS

Der Verfasser behandelt die Gründe, die gegen den Versuch sprechen, die Steinsetzungen des heiligen Bezirks in Grădiştea Muncelului als eine Darstellung des dakischen Kalenders zu deuten.

3. ZUR DEUTUNG DER GRÄBERFELDER VOM TYPUS SOPORUL DE CÎMPIE

Zu den Erörterungen über die Zeitstellung und kulturelle und ethnische Zugehörigkeit des Gräberfeldes von Soporul de Cîmpie weist der Ver-

fasser auf die Tatsache hin, daß neuerdings in Obreja und Locusteni zwei weitere Gräberfelder untersucht wurden, die die gleichen engen Beziehungen zur karpischen Kultur in der Moldau aufweisen (Tabelle 1). Für die Annahme, daβ auch in diesen karpische Kolonisten bestattet wurden, spricht die Lage der Friedhöfe in der Nähe der beiden Legionslager von Potaissa und Apulum, sowie von Romula, dem militärischen Mittelpunkt der Dacia Malvensis (Abb.3), wodurch die Überwachung der Zugewanderten erleichtert wurde. Wenn um die Mitte des 3. Jhs. hier noch bodenständige, nicht assimilierte Daker gelebt hätten, so müßte daraus eine wenig tiefgreifende Romanisierung der einheimischen Provinzialbevölkerung gefolgert werden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Fundkombinationen der Fibeln und Armringe in dem Gräberfeld von Ciumeşti. C = Brandbestattung. H = Körpergräber.

Abb. 2. Verbreitung der Fibeln und Armringe im Gräberfeld von Ciumeşti. 1 Fibeln vom Frühlatèneschema; 2 Armringe der Stufe Latène B; 3 Fibeln von Mittellatèneschema; 4 Lange Mittellatènefibeln; 5 Armring mit vier Hohlbuckeln der Stufe Latène C; 6 Kriegergrab mit Vogelhelm; 7 Andere Gräber.

Abb. 3. Gräberfelder vom Typus Soporul de Cîmpie. 1 Gräberfelder; 2 Römische militärische Mittelpunkte; 3 Römische Lagerlinie; 4 Verbreitungsgebiet der karpischen Kultur.

DIN NOU DESPRE DATAREA VALULUI ŞI A BISERICUŢEI TREFLATE DE LA NICULIŢEL

DE

I. BARNEA

Într-un număr trecut al acestei reviste, P. Diaconu ia atitudine împotriva datării atribuite de subsemnatul valului şi bisericuţei treflate de la Niculiţel, jud. Tulcea, în *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti, 1971, p. 117—119 şi 238—242 [1]. După ce repetă descrieri deja cunoscute şi reproduce ilustraţii publicate mai înainte chiar în paginile aceleiaşi reviste, conchide: „Este limpede deci! Întrucît bisericuţa treflată (inclusiv chiliile) datează din secolele XI—XII şi circumvalaţia trebuie să dateze din aceeaşi vreme! După cum se vede, datînd valul de la Niculiţel prin mijlocirea aşezămîntului mănăstiresc, I. Barnea stabileşte o perfectă contemporaneitate între cele două obiective arheologice" (p. 314).

P. Diaconu interpretează însă greşit afirmaţiile mele, pe care dealtfel le reproduce imediat înaintea pasajului aici citat (p. 313) şi din care rezultă clar că vestigiile din epoca feudală timpurie, printre care şi temelia bisericuţei treflate sînt „datate cu ajutorul mai multor monede bizantine în secolele XI—XII" [2]. Acelaşi lucru îl afirm în altă parte a aceleiaşi lucrări, într-o frază de asemenea reprodusă de P. Diaconu (p. 314): „O monedă de la Mihail IV Paflagonianul (1034—1041), găsită în groapa mormîntului, alte monede din timpul Comnenilor, diferite fragmente ceramice ş.a., descoperite în preajma şi printre resturile locuinţelor amintite, ajută la datarea bisericuţei şi a întregului complex în secolele XI—XII" [3]. Deci nu bisericuţa a dus la datarea întregului complex, ci mai întîi monedele bizantine şi apoi fragmentele ceramice, dintre care unele par mai timpurii decît cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea, cum le datează pe toate P. Diaconu.

Prin datarea „în secolele XI—XII" am admis din prudenţă o perioadă de timp mai lungă, în funcţie de cea mai veche şi cea mai nouă

---

[1] P. Diaconu, *Despre datarea „circumvalaţiei" şi a „bisericii treflate" de la Niculiţel* SCIV, 23, 1972, 2, p. 307—319.

[2] I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei, op. cit.*, (mai departe se va prescurta DID), p. 119.

[3] DID, III, p. 239.

SCIV, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 311 — 315

monedă, fără să pot afirma că durata așezămîntului mănăstiresc ar fi fost „de circa 150 de ani" sau de „cel mult, două-trei decade", cum intuiește cu precizie P. Diaconu (p. 314). Datarea mea atinge ambele secole menționate, dar nu are pretenția să le acopere în întregime pe amîndouă, pentru că în acest caz aș fi spus „în secolele XI și XII". O astfel de datare nu exclude posibilitatea ca moneda lui Mihail al IV-lea să fi fost ieșită din circulație în momentul cînd a fost pusă în mormînt. Dar nici n-o consideră fără valoare pentru încadrarea cronologică a mormîntului, cum s-ar fi întîmplat dacă n-ar fi avut nici un fel de legătură cu contextul arheologic [4]. Oricum, durata de „150 de ani" înseamnă mai mult chiar decît intervalul cuprins între primul an de domnie al lui Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034) și ultimul din domnia lui Manuel Comnenul (1181), reprezentînd în mod evident o exagerare.

În ceea ce privește raportul dintre val și bisericuță, P. Diaconu trece fără să țină seama de următoarele afirmații ale mele : „Bisericuța a fost zidită din fragmente de cărămizi romane, ... luate din marele val vecin, unde fuseseră folosite pentru a-l consolida ..." și, mai departe : „Cărămizile din zid au fost legate între ele cu lut galben, luat de asemenea din valul de pămînt" [5], din care nu rezultă deloc o „perfectă contemporaneitate", ci dimpotrivă, arată că valul exista în momentul cînd a fost construită bisericuța. Trecînd sub tăcere aceste afirmații, P. Diaconu ajunge să-mi atribuie, tot în mod gratuit, și ideea că „imensa fortificație" a valului ar fi fost construită pentru adăpostirea unei „modeste mănăstiri" (p. 316).

Mai departe, P. Diaconu trecînd de asemenea cu ușurință peste observația mea că « valul de la Niculițel amintește mai curînd un „ring" avar sau un sistem de fortificații specific anumitor populații de stepă »[6], face descoperirea că : „Ringurile de factura și proporțiile aceluia de la Niculițel erau străine practicii militare constantinopolitane" (p. 316), pentru ca pînă la urmă să-și exprime un punct de vedere asemănător cu al meu, că, adică, valul „era făcut în folosul bizantinilor" (p. 318), dar nu în același interval de timp, ci cu cîteva secole mai devreme.

Potrivit punctului de vedere al lui P. Diaconu, valul de la Niculițel „datează din secolul al VII-lea sau al VIII-lea". Baza unei atare încadrări cronologice i-o oferă „două fragmente ceramice lucrate cu mîna, avînd buza alveolată", descoperite în „pămîntul de umplutură" al valului (p. 317) [7]. Este adevărat că pe aceste fragmente ceramice, pentru care

---

[4] P. Diaconu socotește o „eroare" faptul că am ținut seama de moneda de bronz a lui Mihail al IV-lea găsită în mormîntul din val, pentru că „a existat din totdeauna obiceiul ca în morminte să se pună monede mai vechi, ieșite din circulație" (p. 314). Afirmația este făcută de așa fel, ca și cînd aceasta ar fi fost regula generală, iar monedele pe baza cărora sînt datate atîtea morminte din diferite epoci ale istoriei, ar fi lipsite de orice valoare pentru fixarea lor în timp.

[5] DID, III, p. 238.

[6] *Ibidem*, p. 119.

[7] Precizez că în 1954 s-au descoperit în secțiunea nr. 2 (S2) din val, nu două, ci patru mici astfel de fragmente ceramice, toate menționate în raportul de săpături publicat în SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 737 și 740, dar două dintre ele, semnalate mai înainte, n-au fost observate de P. Diaconu. Pentru aflarea condițiilor de găsire a acestor fragmente ceramice, notez după jurnalul meu de săpături : „Vineri, 20 august 1954 .. în creștetul valului, la 0,70 m adîncime, în pămîntul galben din care e construit valul, a apărut un ciob din gura unei oale lucrate cu mîna, avînd pe buză alveole. Ciobul are urme de scrum pe fața interioară, ceea

în 1954, ca şi acum, nu văd o datare precisă, eu însumi le puneam în legătură cu „populaţia autohtonă, care a fost silită să muncească din greu pentru înălţarea marelui val de apărare de la Niculiţel''. Dar nu ele singure constituiau baza datării, ci, impresionat de proporţiile acestei „construcţii uriaşe'', care presupune o putere politică bine organizată, şi luînd în sprijin diferite vestigii romane (cărămizi, fragmente ceramice, chiupuri întregi, monede etc.), descoperite în decursul timpului în val sau în apropierea lui, mai ales în teritoriul şes de la nord de sat — atribuiam această fortificaţie romanilor, sub rezerva verificării „prin cercetarea atentă a întregului val şi prin săpături mai intense, ce vor trebui executate în diferite puncte ale lui'' [8].

Fragmentele ceramice de mai sus, singurele pe care P. Diaconu se întemeiază în datarea cu fermitate a valului de la Niculiţel, puteau fi aduse din altă parte, împreună cu pămîntul din care acesta a fost construit. Că nu este exclus să se fi întîmplat aşa, o arată descoperirea în secţiunea nr. 1(S 1) din acelaşi val a unui fragment ceramic roman, desigur adus odată cu pămîntul folosit la înălţarea lui [9]. În afară de aceasta, pare greu de acceptat ca o fortificaţie de proporţiile valului de la Niculiţel să fi fost construită „în folosul'' şi desigur din ordinul stăpînirii bizantine, tocmai în perioada de mare criză a Bizanţului din secolele VII—IX, de o populaţie „clientelară“ de asemenea în plină decădere (avarii). O astfel de lucrare defensivă nu putea fi făcută într-un moment de „reflux'' al unei puteri politice, ci, dimpotrivă, într-o epocă de fermă stăpînire a acesteia asupra Dobrogei şi cînd apărea un pericol care s-o justifice.

Acesta este şi motivul pentru care, luînd ca bază descoperirile mărunte (monede, ceramică ş.a.) din interiorul „Cetăţuii'', am preferat, cu toate rezervele cuvenite, ipoteza datării valului de la Niculiţel în secolele XI-XII. La o astfel de încadrare cronologică am fost îndemnat şi de construirea valului mare de pămînt şi a valului de piatră de la sud de valea Carasu în secolele X—XI, de către bizantini, într-o perioadă de maximă expansiune a imperiului cu capitala la Constantinopol [10]. Am avut apoi în vedere faptul că, în general, un val era înălţat ca obstacol împo-

---

ce arată că a fost întrebuinţat (ars la foc) ... Fragmentul pare să aparţină sec. VI şi urm. (?)''. Şi, mai departe: „Sîmbătă, 21 august. În pămînt galben (fără precizarea adîncimii) — încă un ciob lucrat cu mîna şi un mîner de corn decorat cu inciziuni. La baza valului — încă un ciob cu alveole pe buză, ca şi cel amintit mai înainte. În acelaşi loc — un alt ciob lucrat cu mîna şi vreo două oase de animale''.

Trebuie să fac aici şi precizarea că săpăturile din 1953 şi 1954 de la Niculiţel au fost efectuate din iniţiativa şi sub conducerea subsemnatului, care a supravegheat întregul şantier, nu numai săpăturile din interiorul „Cetăţuii'' şi în special pe cele din zona bisericuţei, după cum afirmă P. Diaconu, *op. cit.*, p. 310, nota 15 şi p. 312, nota 26.;

[8] SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 187 şi 6, 1955, 3—4, p. 740 şi 743.

[9] Reproduc după acelaşi jurnal de săpături: „Joi, 26 august 1954. Continuăm secţiunea (S 1) începută anul trecut şi reluată anul acesta, acum cîteva zile, în valul de E al „Cetăţuii'' ... Pe panta exterioară — o cărămidă fragmentară, cu urme de mortar, în care a fost amestecată şi cărămidă pisată. Alte cărămizi par a fi fost aşezate în acest loc, pentru ca pămîntul valului să nu fie dus de ape la vale. În pămîntul galben de la poala interioară a valului — un ciob roman şi mai multe oase de animale mari (bovine)''.

De asemenea este cazul să precizez că secţiunea S1 de pe latura de E a Cetăţuii, a fost începută în 1953 de P. Diaconu, dar terminată în 1954 de subsemnatul, ajutat de studentul Constantiniu Florin.

[10] DID, III, p. 116.

triva unor populaţii care-şi bizuiau atacul pe armata de uscat, însoţită de obicei de căruţe, aşa cum erau populaţiile nomade de neam tiurc (pecenegi, uzi, cumani), care tocmai în această perioadă ameninţau frontiera Dunării de Jos [11]. Or, în afară de motivele arătate mai sus, şi pericolul unor astfel de atacuri era mai puţin iminent în secolele VII—VIII.

În concluzie, trebuie recunoscut că, pe baza elementelor de care dispunem pînă în prezent, în urma săpăturilor arheologice de scurtă durată din 1953 şi 1954, tot ceea ce putem afirma cu siguranţă despre datarea valului de la Niculiţel este că el a fost înălţat după secolul al IV-lea, de cînd datează cărămizile cu ştampila *legio I Iovia Scytica*, refolosite la construirea lui. De asemenea, că este anterior bisericuţei treflate de pe „Cetăţuie", a cărei construcţie poate fi situată cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Datarea mai precisă şi atribuirea etnică a acestei impresionante lucrări cu caracter militar va putea fi făcută numai în urma unor temeinice cercetări şi săpături arheologice viitoare.

ENCORE SUR LA DATATION DU VALLUM ET DE LA PETITE ÉGLISE TREFLÉE DE NICULIŢEL

RÉSUMÉ

En répondant aux assertions de P. Diaconu qu'il aurait daté la circumvallation de Niculiţel (dépt. de Tulcea) «par l'intermédiaire» de la petite église tréflée découverte à l'intérieur et qu'il aurait « établi une parfaite contemporanéité entre ces deux objectifs archéologiques », l'auteur montre que ses affirmations ont été mal interprétées. Au contraire de ce que prétend P. Diaconu, il a daté l'église aussi bien que le vallum au moyen des monnaies byzantines et des fragments céramiques des XIe—XIIe siècles trouvés sur place. Par prudence même, l'auteur a accepté une datation plus large sous-entendant que le vallum était antérieur à la construction de l'église, ce qui se dégage aussi de ses affirmations antérieures. De son côté, P. Diaconu date le vallum de Niculiţel seulement à partir de deux fragments céramiques, qu'il attribue aux VIIe— VIIIe siècles, admettant qu'il a été bâti au bénéfice des Byzantins par une population clientélaire (Avares). Mais la terre du vallum a livré également un fragment de poterie romaine, ce qui laisse place à la supposition que même les deux fragments mentionnés par P. Diaconu aient été apportés d'ailleurs, avec la terre nécessaire à la construction du vallum. A retenir aussi, qu'à

[11] Împotriva părerii exprimate de P. Diaconu (*op. cit.*, p. 316, nota 53), că pecenegii şi cumanii ar fi trecut Dunărea spre „inima imperiului" numai prin dreptul platformei balcanice, vorbesc în primul rînd descoperirile arheologice atribuite acestor populaţii din aşezări ca Dinogetia şi Noviodunum. Dacă totuşi astfel de treceri au avut loc mai puţin pe la Noviodunum-Isaccea, se poate presupune că aceasta se datoreşte şi faptului că bizantinii au putut păzi mai bine vadul de aici. Ca dovadă în acest sens pot fi citate deocamdată numărul foarte mare de monede şi cele peste 20 de sigilii bizantine din secolele XI-XII, descoperite pînă acum la Noviodunum.

l'époque en question Byzance traversait une crise et les Avares se trouvaient en plein déclin.

Or, des travaux défensifs de l'envergure révélée par le vallum de Niculiţel n'auraient pu être abordés à une époque de « reflux » du pouvoir politique; ils ne peuvent se placer qu'à un moment de maîtrise incontestée de la Dobroudja, en prévision des éventuelles attaques de la part des nomades.

La datation des XIe — XIIe siècles du vallum de Niculiţel offre de grandes chances de probabilité, d'autant plus que récemment le grand vallum en terre, ainsi que le vallum en pierre situés entre Cernavoda et Constanţa, ont été attribués à l'époque de Tzimiskès — Basile II le Bulgaroctone. Pour conclure, l'auteur souligne que de toute façon il ne peut s'agir que d'hypothèses; une datation plus serrée et l'attribution ethnique des imposants travaux stratégiques constituant le vallum de Niculiţel ne sauraient se faire qu'à partir de maintes recherches approfondies et à la suite des fouilles à venir.

DATE PRELIMINARE CU PRIVIRE LA NECROPOLA DE LA PĂULEASCA

DE

MARIA COMŞA şi GH. BICHIR

Cu ocazia săpării unor gropi pentru însilozat porumb, în curtea C.A.P. din satul Păuleasca, jud. Teleorman, au fost descoperite mai multe urne cu oase arse, unele din ele avînd şi inventar [1].

Cercetările de suprafaţă întreprinse la faţa locului au dus la constatarea că este vorba de o necropolă de incineraţie din secolele IX—X, situată pe terasa înaltă a rîului Vedea. Pe acelaşi loc, unde s-au găsit urnele funerare, cît şi mai spre vest, au mai fost descoperite şi morminte de înhumaţie din care noi am reuşit să mai salvăm părţi dintr-un schelet, precum şi o strachină, lucrată din pastă cenuşie, pe roată, pe baza căreia mormintele au putut fi atribuite secolului al III-lea e.n.[2] Pentru cercetarea complexului arheologic de aici au fost efectuate, începînd din anul 1961, săpături sistematice [3]. Pînă acum au fost descoperite peste 250 de morminte de incineraţie, precum şi cîteva morminte de înhumaţie (adulţi şi copii), dintre care unele sînt sarmatice [4], iar altele, ţinînd seama de anumite indicii stratigrafice, par a se încadra într-o epocă mai tîrzie [5]. În cele ce urmează ne vom ocupa mai amănunţit de mormintele de incineraţie.

Situaţia stratigrafică a terenului se prezintă astfel : sub solul vegetal, gros de circa 0,15 m, continuă un strat de pămînt cafeniu, gros în medie de 0,23 m. Sub acesta se află un strat de sol degradat, gros de 0,40 m,

---

[1] Despre cele găsite a fost informat I. Spiru, colaborator al Muzeului judeţean din Alexandria, care a reuşit să salveze cîteva fragmente din urnele distruse şi a adus la cunoştinţa Institutului de arheologie această importantă descoperire.

[2] Această deplasare a fost efectuată în primăvara anului 1961 de Maria Comşa şi Eugen Comşa.

[3] Săpăturile de la Păuleasca în anii 1961—1962 au fost executate de către Maria Comşa şi Gh. Bichir, iar în anii 1964—1965 de către Maria Comşa.

[4] Gh. Bichir, *Les relations entre Daces libres et Romains aux II—IV siècles de n.e. à la lumière des recherches archéologiques. Actes du VII**e Congres International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Praque, 21—27 août 1966*, p. 1035.

[5] În ce măsură aceste morminte pot fi considerate contemporane cu o parte din mormintele de incineraţie şi deci în acest caz am avea de-a face cu o necropolă birituală, este încă o problemă în curs de studiu.

sub care continuă pămîntul viu, galben murdar, iar mai jos pămînt galben cu concreţiuni calcaroase.

Gropile mormintelor de incineraţie au fost săpate în solul cafeniu, iar cele mai vechi în solul degradat, mai rar în pămîntul viu. Din cauza arăturilor adînci, făcute cu tractorul, la majoritatea mormintelor (aparţinînd mai ales etapelor mai tîrzii) forma gropilor a fost greu de delimitat, totuşi la unele morminte s-a putut preciza că ele aveau forma ovală sau rotundă şi fundul albiat. Fundul gropilor se află între 0,45 — 0,70 m adîncime.

Gropile mormintelor de inhumaţie se adîncesc în stratul de sol degradat şi în pămîntul viu, scheletele aflîndu-se la adîncimea de 1,20 m

În ceea ce priveşte ritualul funerar, mormintele de incineraţie prezintă mai multe variante şi anume :

1. Morminte în care oasele calcinate au fost depuse direct în groapă ; uneori alături de oase sau printre ele se aflau şi fragmente de cărbune, iar în unele cazuri şi bucăţele de vatră sau chirpic.

2. Morminte în groapă, în care oasele calcinate au fost depuse împreună cu fragmente ceramice.

3. Morminte în care oasele au fost depuse în urnă şi urna aşezată apoi în groapă. Se constată următoarele subvariante :

— Morminte în urnă fragmentară fără capac.
— Morminte în urnă fragmentară cu capac.
— Morminte în urnă întreagă fără capac şi
— Morminte în urnă cu capac.

4. Morminte în care o parte a rămăşiţelor defunctului au fost aşezate în urnă şi o parte alături de urnă, în groapă.

5. Morminte cu două urne.

Toate categoriile de morminte se găsesc în toate etapele de înmormîntări. Obiectele de inventar găsite ne dovedesc că între diferitele etape de înmormîntări nu există deosebiri cronologice prea mari.

Marea majoritate a materialului descoperit în necropola de la Păuleasca o constituie ceramica, reprezentată prin urne funerare, capace de urne sau fragmente ceramice, provenite din vase sparte ritual cu ocazia ceremoniei înmormîntării şi depuse apoi în morminte, împreună cu oasele calcinate.

Cel mai frecvent se întîlneşte aici vasul-borcan, lucrat din pastă amestecată cu nisip, de culoare cenuşie brună, cu corpul mai zvelt sau mai bombat, gîtul scund şi buza răsfrîntă în afară. Unele borcane au forma uşor bitronconică. Diametrul maxim se află de obicei în regiunea umerilor şi numai arareori mai aproape de mijlocul corpului vasului. Ornamentul constă din linii orizontale şi în val, în diferite combinaţii, trasate fie cu pieptenele, fie cu beţişorul. Predomină însă ornamentul format din linii orizontale cu o bandă de linii în val în jurul gîtului. Mai rar se întîlneşte decorul format din linii orizontale sau numai din benzi de linii în val.

În afară de ceramica arsă oxidant, descrisă mai sus, în necropola de la Păuleasca au mai fost descoperite, în proporţii extrem de reduse şi fragmente de vase cenuşii cu decor lustruit, arse neoxidant. Formele caracteristice sînt cele binecunoscute de borcane cu corpul bombat şi gîtul aproape cilindric, cu sau fără torţi tubulare pe umăr.

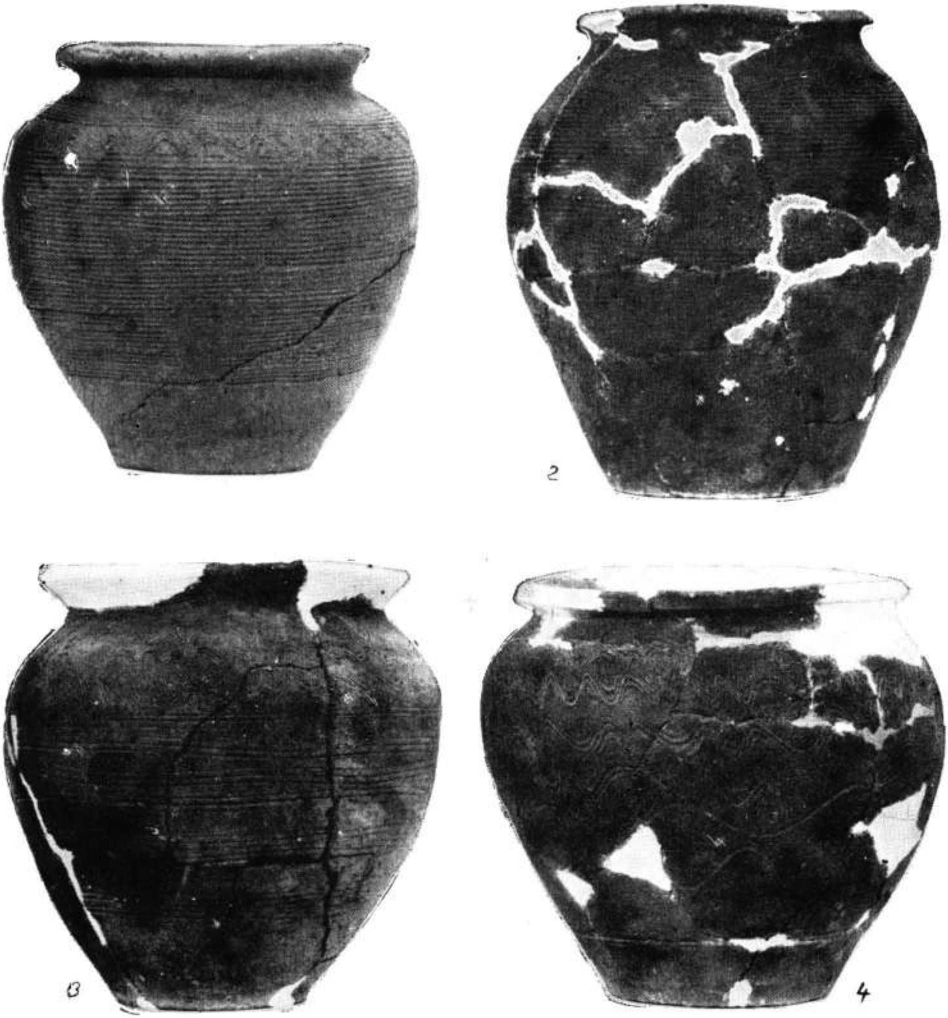

Fig. 1. Păuleasca. Urne funerare din a 2-a jumătate a secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea.

În afară de acestea a mai fost descoperită o urnă lucrată din pastă fină, săpunoasă la pipăit, avînd aceeaşi formă bombată ca şi fragmentele din vasele cenuşii, însă de culoare roşietică.

Tot rar au apărut şi cîteva fragmente de ulcioare amforoidale, lucrate din pastă roşietică.

Inventarul mormintelor constă mai ales din podoabe : inele, mărgele de sticlă sau din metal, inele de tîmplă etc. Cuţitele, vîrfurile de săgeţi şi amnarele sînt rare. O serie de obiecte din fier nu pot fi determinate din cauza stării foarte proaste de conservare.

Extrem de rar apar în unele morminte şi oase de animale, probabil resturi de la ofrandele depuse.

Merită menţionat de asemenea că în unele urne, printre oasele calcinate, apar şi bucăţele de vatră sau chirpic.

Pentru datarea acestei necropole, ne poate servi un inel lucrat din foiţă de metal cu decor *au repoussé* de tip Blucina [2] şi inelele de tîmplă cu pandantivele în formă de pară, lucrate prin presare. În partea inferioară pandantivul are forma sferoidală, mărginită mai sus de o serie de linii orizontale şi paralele în relief. Tipuri aproape identice s-au găsit la Brno-Malomeřice [7].

Toate acestea ne îndreptăţesc să plasăm cronologic necropola de la Păuleasca în a doua jumătate a secolului al IX-lea şi în prima jumătate a secolului al X-lea, urmînd ca prin cercetările viitoare să se ajungă la o datare mai exactă atît a începutului şi sfîrşitului necropolei, cît şi a fiecărei etape de înmormîntări, în parte.

Necropola de la Păuleasca este cea mai vestică necropolă de incineraţie din secolele IX–X, cunoscută pînă acum pe teritoriul ţării noastre. Faţă de necropolele de incineraţie, aproximativ contemporane, cunoscute şi cercetate pînă acum în Dobrogea, de la Satu Nou [8] şi Castelu [9], aceasta prezintă o serie întreagă de deosebiri. Astfel, mormintele în casete de piatră atît de frecvente în Dobrogea, la Păuleasca lipsesc cu totul. După părerea noastră acest lucru s-ar datora nu numai faptului că în Dobrogea există piatră din abundenţă, iar în regiunea de care ne ocupăm piatra este rară, dar şi unor obiceiuri legate de ritul funerar [10].

În ceea ce priveşte apartenenţa etnică a acestei necropole ea reflectă după părerea noastră convieţuirea dintre populaţia autohtonă şi slavi, în faza de încheiere a procesului de formare a poporului român. Pentru elucidarea definitivă a acestor probleme este necesară continuarea cercetărilor atît în necropola de la Păuleasca, cît şi în aşezarea acesteia, care vor aduce noi date menite să completeze cunoştinţele noastre actuale.

---

[6] J. Poulík, *Staroslovanská Morava*, Praga, 1948, pl. 41/2; pl. 49/10, 12–12 1, 14–14a; pl. 63/12–14 a; pl. 67/6–8a.

[7] *Ibidem*, pl. 41/5.

[8] Bucur Mitrea şi Niţă Anghelescu, Materiale, 6, 1959, p. 575–592; Bucur Mitrea, Materiale, 7, 1961, p. 551–560; idem, Materiale, 8, 1962, p. 643–647.

[9] Maria Comşa, A. Rădulescu, N. Harţuche, Materiale, 8, 1962, p. 649–660; A. Rădulescu, N. Harţuche, *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu*, Constanţa, 1967.

[10] Maria Comşa, Dacia, 12, 1968, p. 374–375.

QUELQUES DONNÉES PRELIMINAIRES CONCERNANT LA NÉCROPOLE DE PĂULEASCA

RÉSUMÉ

En creusant des fosses destinées à conserver le maïs dans le village Păuleasca, comm. Frumoasa, dépt. de Teleorman, une nécropole de haute époque féodale a été mise au jour. Les fouilles systématiques pour l'exploration de ce complexe ont commencé en 1961. C'est ainsi qu'on a établi plusieurs étapes d'enterrements. Quant au rituel funéraire, plusieurs variantes se sont révélées : 1) tombe en fosse sans céramique ; 2) tombes en fosse avec de la céramique ; 3) tombes en fosse contenant une urne fragmentaire ou intacte, avec ou sans couvercle ; 4) tombes où les restes du défunct sont déposés également dans une urne et directement dans la fosse ; 5) tombes avec deux urnes.

Partant des objets de métal ainsi mis au jour, la nécropole peut se dater de la seconde moitié du IXe siècle et des premières décennies du Xe siècle. Ces objets sont une bague de type Blucina et plusieurs boucles de tempe avec le pendentif en forme de poire, exécutés par la pression. Ils offrent de proches analogies avec les découvertes de Brno Maloměřice).

Pour ce qui est de son attribution ethnique, la nécropole de Păuleasca reflète la cohabitation des autochtones avec les Slaves, durant la phase finale du processus de formation du peuple roumain. Au même endroit, on a mis au jour aussi quelques tombes sarmatiques à inhumation.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Păuleasca. Urnes funéraires de la seconde moitié du IXe siècle et du début du Xe siècle.

UNELE OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU FIBULA CU BUTONI ÎN FORMĂ DE CEAPĂ

DE

RADU HARHOIU

Recenta monografie a cercetătorului german E. Keller asupra antichităților romane tîrzii din Bavaria de sud aduce, printre altele, o contribuție esențială la tipologia și cronologia fibulelor cu butoni în formă de ceapă, piesă caracteristică a costumului bărbătesc [1]. Pornind de la o minuțioasă analiză structurală a piesei și făcînd legături cu fibulele similare datate cu monede, E. Keller stabilește șase tipuri de fibulă cu butoni în formă de ceapă. Vom încerca, în cele ce urmează, să precizăm cronologia tipului șase propus de E. Keller. Caracteristicile principale ale acestui tip sînt, după E. Keller, următoarele: „două perechi de volute fixate pe marginea piciorului. Bara transversală hexagonală poartă o ornamentație..., butonii sînt fațetați... Unul dintre butonii fațetați este prevăzut cu filet"[2].

Acest tip nu a fost găsit în morminte. Apare într-un tezaur din reg. Poitou, care se încheie cu Arcadius (383—408) sau pe diptychonul de la Monza datat în jurul anului 395. Două fibule de acest tip au fost găsite și la Sucidava, în nivelul de incendiu datat, pînă nu demult, în anii 442 sau 447, în legătură cu invaziile hunice din timpul lui Attila [3]. Toate datele de mai sus îl silesc pe E. Keller să opteze pentru următoarea datare „în jurul anului 400 și", datorită situației de la Sucidava, „prima jumătate a sec. V"[4]. Prin prisma oferită de rezultatele ultimelor cercetări de la Sucidava considerăm că există temeiuri suficiente pentru o precizare mai exactă a cronologiei tipului 6.

În urma investigației arheologice și numismatice incendiul amintit a fost redatat și anume „după mai 408 și înainte de măsurile din 412"[5].

---

[1] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde aus Südbayern*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 14, München, 1971.

[2] *Ibidem*, p. 52.

[3] *Ibidem*.

[4] *Ibidem*.

[5] V. Barbu, Gh. Poenaru-Bordea, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 294.

SCIV, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 321—322

Cauza acestui incendiu deosebit de puternic pare să fie în legătură cu pustietoarea invazie a hunilor conduşi de Uldis, care pătrund în anul 408, în apropiere de Castra Martis, la sud de Dunăre, jefuind Tracia pînă în primăvara lui 409 [6].

În lumina celor spuse mai sus, şi avînd în vedere că peste tot contextul în care apare tipul 6 se plasează în jurul anului 400, considerăm că cronologia tipului 6, propusă de E. Keller, se poate restrînge la prima decadă a secolului al V-lea.

★

Folosim acest prilej pentru a încerca să precizăm terminologia românească a acestei deosebit de importante piese de costum bărbătesc.

În literatura românească de specialitate s-a încetăţenit în general termenul „fibule cu capete în formă de ceapă”[7] sau chiar „fibule cu capete de ceapă”[8], termeni obţinuţi prin traducerea echivalentului german „Zwiebelkopffibel”. În forma aceasta, termenul se întîlneşte mai ales în literatura arheologică românească”[9]. Termenul consacrat nu este Zwiebelkopffibel ci *Zwiebelknopffibel*, şi a fost introdus în literatura de specialitate de G. Behrens în anul 1919 [10]. În traducere românească ar însemna „fibule cu butoni în formă de ceapă”[11], termen care ar trebui folosit şi în literatura arheologică românească atunci cînd se vorbeşte despre această piesă de costum.

EINIGE BEMERKUNGEN ÜBER DIE ZWIEBELKNOPFFIBEL

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Grund der neuen archäologischen und numismatischen Forschungen von Sucidava, wird eine Beschränkung der Chronologie des Typus 6 von Zwibelknopffibeln (nach E. Keller) vorgeschlagen, und zwar um 400 und erstes Jahrzehnt des 5. Jh.

---

[6] *Ibidem*, p. 293; L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*, Budapesta, 1969, p. 223, vezi R. Harhoiu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 535.

[7] K. Horedt, SCIV, 1954, 3–4, p. 491; Petre Aurelian, SCIV, 15, 1964, 1, p. 66.

[8] H. Nubar, SCIV, 22, 1971, 2, p. 204.

[9] Dorin Popescu, Dacia, 9–10, 1941–1945, p. 496; D. Tudor, Dacia, 10–11, 1945–1947, p. 197. Termenul este folosit, considerăm greşit, şi de Jan Filip în *Enzyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, vol. 2, Praga, 1969, p. 1685.

[10] E. Keller, *op. cit.*, p. 27.

[11] *Dicţionar german-român*. Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1966, p. 1170: *Zwiebel*,-n, f. 1 (bot.) ceapă (Alium cepa) — 2(bot.) bulb; 3 (glumeţ) ceasornic. Preferăm sensul de ceapă; p. 554 *Knopf*,- (e) s, Knöpfe, m 1. nasture, bumb; buton; (fam.) Knöpfe springen lassen a plăti; (fam.) der geht ihm auf, s-a dumirit; 2. buton (al unui sertar etc.); măciulie (a unui baston); mîner (al săbiei), capitel (al coloanei) etc.; 3. (fam.) pici; 4. (reg). mugure; 5. (veg.) nod; 6. (reg.) găluşcă; 7. (reg.) bădăran. Preferăm sensul de buton; p. 339 *Fibel*, -n f. l. abecedar; 2. fibulă, agrafă. Desigur sensul de fibulă.

O NOUĂ STEMĂ CU PISANIE DE LA ȘTEFAN CEL MARE DESCOPERITĂ LA CETATEA DE SCAUN A SUCEVEI

DE

M. D. MATEI

Cetatea de Scaun de la Suceava este unul din monumentele în jurul căruia s-au țesut atîtea legende și despre care s-au formulat atîtea opinii încît în momentul în care, cu ani în urmă, aici au început să se practice primele cercetări arheologice sistematice, rezultatele acestora trebuiau confruntate în permanență cu o nesfîrșită listă de afirmații sau ipoteze formulate anterior. Vizînd, în egală măsură, originea fortificației, momentele cele mai importante din istoria ei seculară, opiniile care circulau anterior acceptau ca singur element cronologic de certitudine din această istorie numai pe acela al sfîrșitului dramatic al acestei perle a istoriei militare a Moldovei: anul 1675 [1]. Împrejurarea că a fost secole în șir principala întăritură militară a Țării Moldovei, eventuala ei cucerire de către dușmanii externi putînd căpăta semnificații excepționale pentru însăși existența independentă a Moldovei (fără să mai vorbim de ceea ce putea să însemne o astfel de pierdere pentru domnie), a făcut ca cetatea să sufere un număr impresionant de modificări, îmbunătățiri și, dacă termenul este potrivit, de „modernizări''. Or, tocmai faptul că cercetările au trebuit și vor trebui în continuare să găsească răspunsuri pentru un număr de întrebări face ca orice descoperire în măsură să contribuie la aceasta să fie privită cu o atenție deosebită.

Săpăturile arheologice practicate ani îndelungați în cuprinsul Cetății de Scaun ca și pe platoul din fața acesteia au fost, fără excepție, în măsură să situeze pe primul plan de importanță în evoluția monumentului sucevean ceea ce am putea numi „momentul '' Ștefan cel Mare. Într-adevăr, în timpul domniei de aproape 50 de ani a luptătorului de prestigiu european care a fost voievodul Moldovei, Cetatea de scaun a Sucevei a fost un șantier aproape permanent de lucru, al cărui scop principal, dacă nu exclusiv, a fost acela al înzestrării fortificației cu toate capacitățile de apărare pe care le impuneau experiența vremii și armamentul de asediu. Cum,

---

[1] Pentru detalii cf. M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 89–107.

S C I V, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 323–329

însă, datele materiale oferite de săpăturile practicate pînă de curînd sau observațiile făcute posibile de aceste săpături continuă să permită existența unor dubii referitoare la datarea principalelor etape de refacere a fortificației în a doua jumătate a secolului al XV-lea, este de la sine înțeles că descoperirea unei inscripții în cuprinsul cetății obligă la reluarea discuțiilor privind în mod special această perioadă, cu atît mai mult cu cît respectiva descoperire aparține unei categorii de care cercetătorii de la Suceava nu au fost nicicum copleșiți.

★

În toamna anului 1971, lucrările de restaurare și consolidare, de excelentă calitate, care se desfășoară în cuprinsul cetății sub conducerea arh. Virgil Antonescu au cuprins și spațiul dintre cele două porți din colțul de nord-est al fortificației. În decursul acestor lucrări, care aveau printre obiectivele parțiale și consolidarea pilonilor de zid, datînd din secolul al XVII-lea, adosat complexului de zidărie al bastionului R. 16, în pilonul situat la vest de intrarea în bastion a fost aflată o pisanie domnească de relativ mari dimensiuni (1,17 m × 0,71 m). Distrusă parțial din vechime, ceea ce și explică, probabil, utilizarea ei ca material de construcție în secolul al XVII-lea (mai exact în timpul domniei lui Vasile Lupu, cînd cetatea a suferit substanțiale refaceri), piesa era așezată orizontal, cu fața în sus, avînd axul mare în lungul pilonului de zid. Lucrată dintr-un bloc de gresie nisipoasă cu un grad de friabilitate extrem de ridicat, stema constituie „miezul'' pilonului de zid amintit și era situată la un nivel cu circa 0,60 m mai înalt decît acela de călcare corespunzător secolului al XVII-lea.

Împrejurări nefericite, și cu atît mai de regretat cu cît inscripția păstra sigur o seamă de elemente de cel mai mare interes științific, au făcut ca o bună parte din mijlocul laturii drepte a blocului de piatră (inclusiv lobul corespunzător al inscripției propriu-zise) să fie spartă în timpul lucrului la zidul respectiv. În asemenea condiții, deși încercările noastre de a recupera fragmentele sparte recent, precum și acelea pline de devotament profesional ale ing. D. Istudor (de la D.M.I.A.) de a restaura în cît mai bune condiții latura distrusă a inscripției au dus la unele rezultate, descoperirea în discuție lasă și ea să dăinuie mai departe unele nesiguranțe.

Așa cum menționam cu cîteva rînduri mai sus, pisania a fost lucrată dintr-un bloc masiv de gresie nisipoasă, de formă dreptunghiulară. Înscriindu-se într-un plan cvadri-lobat mărginit de banda în relief care poartă textul inscripției, stema pare să fi fost o remarcabilă reușită artistică. La această impresie contribuie, în egală măsură, modul de dispunere a lobilor laterali (care depășesc prin prelungiri simetrice capetele semicercurilor reprezentate de lobii superiori și inferiori), distribuția echilibrată a cîmpului central și mai ales execuția de finețe a elementului heraldic principal: capul de bour și scutul timbrat de acesta. Vremea și suita de vicisitudini prin care a trecut piesa au contribuit substanțial la degradarea acesteia și chiar la pierderea unora din componentele importante și obligatorii ale ei (de ex. reprezentarea soarelui).

Cum este ușor de presupus, interesul cel mai mare, pentru contribuția eventuală pe care o poate aduce această descoperire la scrierea unor pagini din istoria Cetății de scaun, îl prezintă inscripția, care, din fericire, păs-

trează unele date esențiale. Astfel, pornind de la elementele certe ale inscripției s-ar putea reconstitui cel puțin următorul text: <І>w ст<ефанъ воевода. Божїю милостїю господарь земли молдавско>и. С<ы>нъ богдана воеводы. сътвори... в<ъ> л<е>то ҂ѕчпе. м<ѣ>с<е>ца септе<мврїе>и. Cum aceasta ar însemna: Io Șt<efan voevod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldove>i, fiul lui Bogdan voevod, am făcut... în anul 6985 <1477>, luna septembrie, 8, ni se pare în afara oricăror îndoieli că voievodul menționat de pisanie nu poate fi decît Ștefan cel Mare. Cu toate acestea, însă, sîntem nevoiți să operăm cu cea mai mare prudență, deoarece o cît de mică supralicitare a conținutului inscripției poate conduce la formularea unor încheieri cu grave consecințe științifice.

Desigur, principala întrebare care ne stă în față este aceea privitoare la natura și amploarea lucrărilor desfășurate la Cetatea de scaun și a căror încheiere voievodul a socotit că merită să fie înregistrată pe această cale. Firește, prima și cea mai consistentă relație pe care sîntem tentați să o propunem între data la care s-au încheiat lucrările ce au prilejuit așezarea inscripției la cetate și evenimentele istorice cunoscute prin intermediul izvoarelor scrise (indiferent de natura lor) este aceea cu marele război antiotoman din anul 1476. Cum nu este nici pe departe cazul să reluăm aici discuția asupra împrejurărilor în care s-au desfășurat în acel an luptele moldo-turcești și nici asupra cauzelor acestui nou atac otoman împotriva Moldovei, faptele fiind prea bine cunoscute chiar și în privința detaliilor, ne mulțumim să amintim doar că după luptele din anul precedent și strălucita victorie a moldovenilor de la Podul Înalt (ianuarie 1475) nu exista nici un dubiu asupra planurilor Porții otomane de a supune fără întîrziere eroicul popor de la răsărit de Carpați. Este, desigur, de regretat că izvoarele contemporane nu merg mai în amănunt cu amintirea eforturilor multilaterale și susținute făcute de voievodul Moldovei de a asigura țării sale un sistem defensiv bine închegat, absolut necesar în noua gravă încercare prin care avea într-adevăr să treacă și pe care o intuia, o astfel de tăcere făcîndu-se cu atît mai mult resimțită cu cît ele nu ne vorbesc tocmai despre pregătirile făcute pe plan *intern* [2]. Este adevărat că ceea ce de multă vreme lăsau să se presupună anume documente scrise — amenajarea *ad-hoc* a unor întărituri ușoare în locuri de mai mare importanță strategică [3] — a căpătat, cel puțin în parte, o substanțială confirmare prin rezultatele săpăturilor de la Cetatea de pămînt și lemn de la Bîrlad [4], dar nu este lipsit de importanță nici faptul că de un alt gen de pregătire sursele scrise nu ne vorbesc. Spunînd aceasta, ne referim în mod special la lucrările

[2] Este bine cunoscut, de pildă, că în toată perioada care a precedat atacul otoman din vara anului 1476 asupra Moldovei, Ștefan cel Mare a întreținut o vie corespondență cu orașele transilvănene în vederea obținerii unui cît mai bogat volum de informații cu privire la mișcarea trupelor turcești. (cf. *Documentele lui Ștefan cel Mare*, ed. I. Bogdan, II, București, 1913, p. 338—341). Dealtfel, pe linia acelorași eforturi militare se înscrie și cumpărarea în Transilvania a unor arme, în același an 1476 (*Ibidem*, p. 337).

[3] Vezi scrisoarea din 5 iunie 1476 către brașoveni a lui Ștefan cel Mare, trimisă din tabăra de la Bîrlad (*Ibidem*, p. 339—340), ca și pe aceea din 6 iunie 1476 (*Ibidem*, p. 340—341), cu aceeași destinație, scrisă în Valea Berheciului. De notat că prezența voievodului în această zonă lasă să se înțeleagă că se aștepta urmarea de către turci a aceluiași traseu spre nordul Moldovei ca în iarna lui 1475.

[4] M. D. Matei și L. Chițescu, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 439—465.

vizînd întărirea suplimentară a acelor cetăți de piatră ale Moldovei, care, ajunse pînă atunci în forma lor inițială, puteau face față numai cu greu unui asediu ca cel ce se prefigura pentru anul 1476 și în care rolul de căpetenie urma să îl joace artileria. După părerea noastră, faptul că nici cronicile interne și nici actele scrise nu relatează nimic despre astfel de lucrări trebuie să își găsească alte explicații decît aceea că ele nu se vor fi întreprins. Minuția și talentul cu care Ștefan cel Mare a organizat în cursul întregii sale domnii apărarea militară a Moldovei exclud cu desăvîrșire eventualitatea ca cetăți ca aceea a Neamțului și mai ales a Sucevei să nu fi fost pregătite în vederea iminentului atac otoman. Și că această eventualitate trebuie înlăturată este meritul documentelor arheologice, la început, de a fi sugerat, acum de a dovedi. Despre ce este vorba?

Săpăturile arheologice practicate în curtea exterioară a Cetății de scaun de la Suceava, pe lîngă contribuția esențială pe care au adus-o la atribuirea cu titlu definitiv domniei lui Ștefan cel Mare a celei de a doua pînze de ziduri a cetății, au adus în discuție cîteva situații stratigrafice, pe cît de interesante, pe atît de tulburătoare. Astfel, în trei secțiuni, practicate una (B. X a) în zona intrării în cetate (colțul de nord-est), a doua (B. XIII) în colțul de sud-est al fortului mușatin, iar a treia (B. XIV) la turnul de sud-vest al aceluiași fort au impus atenției faptul că în operațiunea de umplere a acelei părți a șanțului de apărare din secolul al XIV-lea care rămăsese între vechea incintă mușatină și zidul primei faze a pînzei exterioare s-a produs o întrerupere de oarecare durată. La această opinie duceau, în egală măsură, următoarele date materiale[5]: în primul rînd, la limita superioară a molozului cu care s-a umplut în parte șanțul de apărare amintit (situația fiind constantă mai ales în secțiunea B. XIII) se constituise, datorită unei intense circulații, un pat deosebit de consistent, comparabil ca rezistență cu un pavaj de mortar de slabă calitate; în al doilea rînd, în celelalte două secțiuni amintite, la un nivel corespunzător limitei superioare a molozului de umplutură, au apărut două complexe de întrebuințare temporară, și anume: un cuptoraș (în secțiunea din zona intrării) și respectiv o vatră deschisă, mărginită cu cîteva cărămizi, în secțiunea ultimă. Cum este cu neputință de admis că nivelul respectiv putea servi *în condiții normale* la circulația oamenilor în curtea exterioară a Cetății de scaun — el aflîndu-se la o cotă mult prea coborîtă atît în raport cu însăși berma vechiului șanț de apărare cît mai ales cu nivelul de călcare al curții interioare — încă în 1963 consideram necesar să formulăm ipoteza că ne aflăm în prezența dovezilor unei întreruperi forțate a procesului de umplere a vechiului șanț de apărare, întrerupere „care s-a datorat poate unei desfășurări precipitate a evenimentelor, poate chiar a celor din 1476"[6].

Dacă printre argumentele ce puteau fi invocate în dovedirea caracterului nefiresc al existenței unui nivel de călcare atît de coborît în curtea exterioară a Cetății de Scaun invocam încă de atunci observația că deasupra nivelului în discuție a fost depus *tot în secolul al XV-lea* un strat foarte gros de pămînt adus din afara cetății, pînă la corespondența nivelului de călcare din curtea exterioară cu acela al curții interioare, descoperirea care

---

[5] Situația este prezentată în amănunt în lucrarea noastră *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, p. 122–128.

[6] *Ibidem*, p. 127.

Fig. 1. Suceava. Inscripţia de la Ştefan cel Mare.

ne prilejuiește astăzi reluarea discuției, vine, după părerea noastră, să dea un remarcabil plus de consistență considerării drept impuse de împrejurări a întreruperii poate nu numai a umplerii șanțului vechi de apărare al Cetății de scaun, dar și a altor lucrări. Într-adevăr ni se pare că descoperirea recentă de la cetate are nu numai darul de a ne apropia de adevărul istoric, dar și de a completa un tablou, rămas pînă acum cu destule neclarități, al „momentului 1476" din istoria fortificației sucevene.

În lumina precizării cronologice pe care o aduce această stemă cu inscripție, care confirmă, după părerea noastră, observațiile stratigrafice amintite mai sus, considerăm că nu este de domeniul fanteziei opinia că lucrările de construire a primului zid din cele două care constituie pînza exterioară de la Cetatea de scaun au fost condiționate de certitudinea atacului otoman din 1476, principalele părți ale sistemului întărit de apărare putînd fi considerate ca încheiate în vara acelui an. Spunînd aceasta, înțelegem în primul rînd zidul cu bastioane pătrate, care apără laturile de est și sud ale cetății, pe care ochiul voievodului-strateg nu se poate să nu le fi văzut ca fiind cele mai amenințate. În plus, dată fiind iminența pericolului unui asediu, în timpul căruia apărătorii cetății trebuiau să dispună de anume condiții, măcar minimale, de a se mișca în curtea exterioară, pînă în momentul asediului se și umpluse o bună parte din vechiul șanț de apărare al cetății mușatine, și anume a acelei părți cuprinse între noua pînză de ziduri și fortul principal, parte care devenise nu numai inutilizabilă, dar și incomoda.

Din rîndurile precedente s-a desprins, credem, cu suficientă claritate, prudența de a nu considera ca încheiată în vara anului 1476 construcția întregii faze întîi a pînzei exterioare de ziduri, ci numai a zidurilor care apărau laturile de est și de sud ale cetății mușatine. Rezerva noastră este dictată de observația, care nu a putut fi verificată pînă acum într-o măsură satisfăcătoare, că în zona bastionului R. 24 zidul prezintă o întrerupere, el înscriind un unghi drept și unindu-se cu bastionul mușatin R. 38 [7]. Abia într-o etapă ulterioară, faza întîi a pînzei exterioare este continuată și pe latura de vest a vechiului fort, dar capătul acestui nou zid *nu* se țese cu cel precedent, ci este adosat lui. O atare întrerupere a zidului nu prezintă, după părerea noastră, nici un fel de ciudățenie, dat fiind că panta naturală foarte accentuată apăra în bune condiții laturile de vest și nord ale fortului mușatin, această situație ca și împrejurările speciale în care se făceau pregătirile de apărare justificînd pe deplin doar aparenta neglijare a laturilor de vest și nord (?) ale cetății din secolul al XIV-lea.

După trecerea pericolului și retragerea trupelor otomane din Moldova, lucrările de amenajare a pînzei exterioare, ca și acelea de refacere a unor ziduri ce vor fi avut de suferit în timpul asediului la care fusese expusă Cetatea de scaun au putut continua, pînă la închegarea întregului sistem exterior de apărare. În această ultimă etapă, dacă interpretarea propusă

---

[7] Surprins, inițial, în secțiunea B. XIV, zidul a fost ulterior cercetat în secțiunea B. XVI. În ceea ce privește, însă, rolul care i-a fost atribuit în raportul preliminar de săpături (Materiale, 7, p. 617), considerăm că ipoteza formulată atunci ar trebui revizuită. Amintim, însă pentru deosebita ei claritate, precizarea făcută de raport (*Ibidem*) că zidul în discuție „în capătul de sud (în dreptul bastionului R. 24 — M.D.M.) se leagă organic cu incinta exterioară dinspre est" (*Ibidem*).

de noi se va dovedi întemeiată, au trebuit rezolvate unele probleme tehnice deloc ușoare, ridicate mai ales de construirea zidurilor pînzei exterioare pe laturile de vest și nord (?) ale cetății. Într-adevăr spre deosebire de ceea ce se petrecuse pe laturile de est și sud, unde zidurile pînzei exterioare trebuiseră a fi fundate în suprafețe aproape orizontale [8], pe ultimele două laturi fundarea zidurilor într-un teren a cărui pantă depășea pe alocuri 45° punea constructorilor probleme tehnice mult mai grele. Or, dată fiind lungimea acestor ziduri (aproape 200 m dacă și latura de nord a cetății a fost cuprinsă în ele), ca și sezonul relativ întîrziat în care au putut fi reluate lucrările după lichidarea definitivă a atacului otoman în Moldova, aceste noi lucrări de la Suceava au ocupat, în mod firesc, o foarte bună parte a anului următor.

În consecință, considerăm că există un număr suficient de elemente, observații și împrejurări care să îngăduie formularea opiniei că faza întîi a pînzei exterioare de ziduri de la Cetatea de Scaun a fost ridicată în vederea evenimentelor tragice ale anului 1476. Direct legată de această problemă, ni se pare că pe primul plan al cercetării apropiate trebuie să se afle verificarea ipotezei noastre referitoare la construcția *în două etape* a zidurilor fazei întîi a pînzei exterioare [9], în sprijinul căreia par a putea fi invocate încă de acum unele argumente.

În sfîrșit, pentru a exprima în chipul cel mai limpede valoarea pe care o acordăm stemei cu inscripție descoperită de curînd la Cetatea de scaun a Sucevei, considerăm că aceasta a avut menirea să înregistreze de o manieră oarecum solemnă încheierea unor lucrări a căror importanță poate fi comparată cu însăși construcția cetății. Privită cu ochiul cercetătorului această primă mare operă de construcție pe care o întreprinde Ștefan cel Mare la Cetatea de scaun a Sucevei este cu atît mai remarcabilă cu cît experiența căpătată acum îi va sluji voievodului la definitivarea, spre sfîrșitul secolului [10], a sistemului de apărare a cetății, care va dăinui neschimbat pînă la abandonarea acesteia în ultimul sfert al secolului al XVII-lea.

EINE NEUE INSCHRIFT STEFANS DES GROSSEN AUF DER FÜRSTENBURG VON SUCEAVA

ZUSAMMENFASSUNG

Während der auf der Suceavaer Fürstenburg unternommenen Restaurierungsarbeiten wurde im Jahre 1971 ein Wappenstein aus der Zeit Stefans des Grossen, des Fürsten der Moldau, entdeckt, auf dem eine Inschrift aufgetragen war. Der noch in alter Zeit teilweise zerstörte

[8] Oarecum pe mijlocul vechiului șanț de apărare al cetății mușatine.

[9] Acum cercetarea a devenit posibilă în urma consolidării zidurilor pînzei exterioare și completării unor goluri din ziduri, a căror existență interzicea, în anii precedenți, practicarea unor săpături adînci în curtea exterioară, pe latura de vest.

[10] În legătură cu această a doua fază din alcătuirea sistemului exterior de apărare de la Cetatea de scaun a Sucevei, vezi și C. Bălan și Șt. Olteanu, BMI, 39, 1970, 1, p. 58–61.

Inschriftstein wurde nachträglich als Baustein in einer im 17. Jh. errichteten Mauer verwendet. Die Inschrift lautet : ‹І›ѡ ст‹є›фань воєвода. Божїєю милостїю господарь землн молдавсков›н, с‹ы›нь богдана воєводы сътворн... в‹ъ› л‹є›то ҂ѕчпє. м‹ѣ›с‹є›ца септє‹мврїє›. н. d.h. „Io St<efan Wojewod durch Gottes Gnaden Herrscher der Moldau >, Sohn des Bogdan Wojewod habe machen lassen . . . im Jahre 6985 <1477 > im Monat September 8." Die Inschrift erwähnt die auf der Fürstenburg von Suceava nach der grossen türkischen Belagerung des Jahres 1476 unternommenen Bauarbeiten. Aufgrund dieser Inschrift und der in früheren Grabungen festgestellten stratigraphischen Verhältnisse sind diese Bauarbeiten unseres Erachtens mit der Errichtung in den Jahren 1476—1477 der 1. Phase der äusseren Umfassungsmauer gleichzusetzen. Die Inschrift trägt somit zur Lösung der Frage über den Zeitpunkt der Errichtung der 1. Phase der äusseren Umfassungsmauer der Fürstenburg von Suceava bei.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNG

Abb. 1. Suceava. Der Stein mit der Inschrift Stefans des Grossen.

O IMPORTANTĂ CONTRIBUȚIE LA CUNOAȘTEREA MODULUI DE PRODUCȚIE TRIBUTAL

MIRON CONSTANTINESCU, *Modul de producție tributal și orînduirea tributală*, Probleme economice, anul XXV, 11 (noiembrie), 1972, p. 28—44.

DE

P. DIACONU

În acest articol prof. univ. Miron Constantinescu abordează o problemă de o excepțională importanță pentru sociologi, specialiști în economie politică, dar mai ales pentru istorici. Chestiunea este dezbătută de pe poziția exegezei tuturor textelor de referință din opera lui K. Marx și a cercetării unei serii întregi de lucrări de specialitate.

După o trecere în revistă a concluziilor ce se degajă din textele în cauză, autorul operează o definire a componentelor sistemului orînduirii tributale. Acesta presupune două categorii de comunități omenești: una dominantă, iar cealaltă dominată. Între prima și a doua există o relație de exploatare — necesară din punct de vedere istoric.

În afară de *funcția exploatatoare*, clasa dominantă are o *funcție organizatorică* a producției și repartiției; în plus, ea are și o *funcție militară*. Aceasta înseamnă că în sistemul orînduirii tributale există o *continuitate* dar și o *discontinuitate* a vechilor raporturi comunitare. Continuitatea se manifestă în apariția „puterii centrale" care organizează mai departe procesul de producție al comunității, iar discontinuitatea se manifestă în exploatarea comunității de către „noile forțe care strică vechile raporturi comunitare, dar în același timp ascund asuprirea și dominația inerente modului de producție tributal".

Prof. univ. Miron Constantinescu atrage luarea aminte că în sistemul tributal este exploatat nu individul, ci comunitatea de oameni din care face parte acesta. În consecință, tributul reprezintă o contribuție a întregii comunități.

Se înțelege de la sine că necesitatea reglementării anumitor probleme legate de producție a dus la crearea unei forțe „situate deasupra comunității" care poate evolua pînă spre apariția statului. Ce-i drept funcționarea modului de producție tributal „nu are nevoie obligatoriu de stat".

Relaţia de tribut apare pe diferite căi: prima cale se identifică cu evoluţia interioară a unei comunităţi de trib sau a unei uniuni tribale. În acest caz, plusprodusul este prelevat de o anumită categorie de oameni formată din preoţi, războinici, conducători militari; a doua cale este legată de asuprirea unor triburi de către alte triburi venite din regiunile învecinate, ceea ce a dus la obligativitatea ca triburile „cucerite" să plătească un tribut. Acesta era de mai multe feluri: în natură, în bani, în muncă şi sub forma unor corvezi militare; a treia cale se referă la o convieţuire de o durată relativă, bazată pe relaţii cîteodată paşnice, cîteodată războinice a unor triburi ocupînd aceleaşi spaţii geografice dar fiecare „rezervîndu-şi un anumit teritoriu". Tributul este stabilit în baza unei înţelegeri. Într-o anumită fază istorică acest tribut se transformă în *schimburi reciproce de mărfuri.*

Plecînd de aici autorul conchide că modul de producţie tributal este nu numai un *mod de exploatare şi de jaf fiscal, ci şi de producţie şi de schimb.*

În continuare se arată că modul de producţie tributal a fost propriu unei întinse zone cuprinzînd Asia, America Centrală şi de Sud, Africa şi chiar o bună parte a Europei.

Contradicţia fundamentală în orînduirea tributală este contradicţia dintre comunităţile rurale aservite şi clasa dominantă exploatatoare. În afară de aceasta există şi contradicţii nefundamentale, manifestate în rîndurile clasei dominante, constituite — după cum s-a amintit mai sus — din militari, preoţi, perceptori etc.

Referindu-se la istoria regiunilor noastre, autorul propune examinarea chestiunii „dacă societatea dacică... n-a evoluat după moartea lui Burebista spre o orînduire imperială (sau regală) întemeiată pe comunităţi rurale, deci de tipul orînduirii tributale".

După opinia d-sale, relaţiile dintre străromâni şi slavi, în secolele VI—IX, s-au dezvoltat tot pe făgaşul modului de producţie şi de schimb tributal.

Prof. Miron Constantinescu susţine cu învederată dreptate că cercetarea relaţiilor dintre populaţia autohtonă şi populaţiile turcomane vechi (pecenegi, uzi, cumani), de la sfîrşitul mileniului I şi începutul mileniului al II-lea poate duce la rezolvarea unor importante probleme privind „structura socială şi formarea claselor dominante".

Oricum ar fi, trebuie să se ţină seama de faptul că numele primei familii domnitoare a Ţării Româneşti (evident, aici ne referim la Basarabi), cum şi numele multor inşi din aristocraţia timpului era de origine comună.

Reţinem în chip deosebit această parte a articolului pentru că ea ne invită la unele reflecţii privind natura relaţiilor dintre populaţia românească şi cea turcomană.

Se ştie că turcomanii au sosit în teritoriile noastre în calitate de cuceritori. Drept urmare, populaţia autohtonă s-a văzut pusă în situaţia de a le plăti tribut.

Noi nu dispunem de izvoare directe referitoare la mecanismul perceperii acestui tribut şi nici la natura şi volumul lui. Cronicile sînt zgîrcite în această privinţă, dar existenţa „tributului" este impusă ca o realitate, de noua interpretare atît a datelor literare şi lingvistice cît şi a datelor arheologice şi numismatice.

Tributul „încasat" de turcomani era de trei feluri: a) în bani, b) în natură și c) în muncă.

a) Este știut că turcomanii erau foarte sensibili la „darurile" în bani. Una din cronicile bizantine și anume aceea a lui Skylitzes-Cedren ni-i înfățișează pe pecenegi ca mari iubitori de aur. Desigur, banii și aurul pecenegilor, uzilor și cumanilor nu erau însușiți numai prin jaf; cea mai mare parte a rezultat din prelevarea unui tribut plătit de localnici. Se știe că moneda curentă era *hyperperul* (perperul) bătut la Constantinopol, iar într-o bună parte a secolului al XIII-lea, la Niceea [1], în Asia Mică. Poate că tocmai datorită acestei împrejurări au circulat acum la Dunărea de Jos mai mulți perperi de aur decît în alte vremuri, fapt ilustrat — extrem de sugestiv — de o hartă, recent publicată [2]. Astfel prezentîndu-se lucrurile nu este exclus ca cuvîntul *părpăr* (perper) derivat din *hyperperul* bizantin să fi pătruns în limba română începînd chiar din aceste vremuri.

b) Tributul în natură cuprindea mai multe produse. Desigur, din lista lui nu puteau lipsi grînele atît de necesare întreținerii unei populații nomade, străină ocupației agriculturii.

Turcomanii — ca crescătorii de vite — nu se vor fi dat în lături de la perceperea unor „dări" în cornute mari și mici. Se știe că sarea este nelipsită din hrana vitelor. Și, întrucît în prima etapă a sălășluirii lor pe teritoriul de la nordul Dunării, turcomanii ocupă stepele (Bărăganul [3], Burnasul etc.) regiuni în care nu se găsesc saline, noi credem că sarea va fi fost procurată sub formă de tribut de la populația care locuia regiunile colinare (cum ar fi Vrancea sau nordul Prahovei).

Nu există nici o dovadă sigură că băștinașii dădeau turcomanilor miere, ceară și pește, dar faptul nu trebuie exclus dacă se ține seama de împrejurarea că satele de pe malul Borcei ofereau în secolele al XIV-lea și al XVI-lea, mănăstirilor din Țara Românească — de care erau dependente —, tocmai aceste mărfuri [4]. Și fiindcă satele de pe malul Borcei au fost întemeiate cu mult înainte de secolul al XIV-lea [5], poate prin secolul al XII-lea, sau al XIII-lea, cînd Cîmpia Dunării era controlată de cumani, devine limpede că ele dădeau „stăpînitorilor" ca tribut și aceste mărfuri.

Ținînd seama, pe de o parte, de predilecția populațiilor de stepă, originare din Asia Centrală, pentru șoimii dresați întru cele ale vînătoarei, iar pe de altă parte, de împrejurarea că în secolul al XVI-lea Țara Moldovei plătea turcilor, între altele, un tribut anual de 24 de șoimi [6], nimic nu ne împiedică să credem că o asemenea „dare" va fi fost plătită și cumanilor. Spre această presupunere ne duc nu numai considerentele de mai sus, ci și faptul că cuvintele *zăgan* și *sorliță* — significînd vultur, șoim — sînt, după cît se pare, de origine cumană [7]. Plecînd de la observația că „șoim"

---

[1] Octavian Iliescu, RESEE, 7, 1969, 1, p. 109—118.

[2] *Ibidem*, p. 119.

[3] Numele Bărăganului nu vine, după cît se pare, dintr-un anume cuvînt cumanic, ci dintr-unul tătărăsc.

[4] Panait I. Panait, Pontica, 4, Constanța, 1971, p. 379—385.

[5] *Ibidem*, passim.

[6] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, partea II-a, ed. 3, București, 1940, p. 563, vorbește bazîndu-se pe un document din anul 1531 despre asprii de șoim. Tot aici pomenește despre una din îndatoririle plăieșilor de a prinde șoimii destinați Porții.

[7] B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I, p. 371.

vine de la maghiarul sólyom [8], se ridică întrebarea dacă nu cumva și acest cuvînt s-a impus în limba română în chipul în care s-a impus cuvintele *zăgan* și *sorliță*.

c) Al treilea fel de tribut (angaraua [9] în muncă) s-a materializat în obligația populației locale de a participa la construirea unor cetăți sau a altui gen de fortificații. În treacăt vom aminti că numele de *Galați*, purtat de multe localități din țara noastră — înseamnă cetate, și e de origine cumană [10]. În alte împrejurări populația locală „i-a ajutat" pe turcomani chiar cu contingente de trupe. Astfel în anul 1199, atunci cînd cumanii se îndreptau spre sud de Dunăre pentru a-i sprijini pe „asănești" ei erau însoțiți de o ceată de valahi de la nord de Dunăre [11].

În funcție de tezele expuse în articolul pe care l-am prezentat mai sus va trebui să se acorde de acum încolo o atenție mai mare relațiilor dintre populația autohtonă și tătari. Se știe doar că tătarii au ajuns la definirea unui aparat de percepere a tributului, extraordinar de bine pus la punct. Dealtfel, unele expresii din limba română legate de terminologia impozitelor sînt de origine tătărască.

În aceeași ordine de idei, poate că nu e lipsit de interes să amintim recenta descoperire, în Dobrogea, a unor monede de bronz, avînd pe revers o tamga, iar pe avers o cruce [12]. După toate probabilitățile, monedele în cauză atestă un condominiu tătaro-bizantin asupra Dobrogei, cîndva în prima jumătate a veacului al XIV-lea.

La capătul articolului său autorul reliefează o serie de concluzii de o deosebită importanță, dintre care vom sublinia numai cîteva :

a) Denumirea de mod de producție și de schimb tributal trebuie introdusă în tipologia modurilor de producție. Această încheiere — adăugăm noi — trebuie luată în seamă de toți istoricii români și aplicată la realitățile trecutului nostru îndepărtat, cu atît mai mult cu cît termenul de „prefeudal" este anacronic și lipsit de sens ; b) „Nu este obligatoriu ca toate popoarele din toate părțile lumii să treacă prin toate modurile de producție" ; c) „în anumite condiții s-a produs o transformare a tributului în rentă feudală, fără a trece uneori prin sclavagism" ; d) „orînduirea tributală reprezintă o continuitate și o discontinuitate față de comunitățile străvechi".

Încheind prezentarea articolului prof. Miron Constantinescu, subliniem încă o dată că el constituie o contribuție serioasă la dezvoltarea teoriei marxiste privind tipul modurilor de producție și sistemul orînduirilor sociale.

Articolul conține numeroase puncte de vedere originale și sugestii dintre cele mai interesante. Nu ne îndoim că ele vor sluji la deslușirea unor noi căi în cercetarea relațiilor dintre populația autohtonă și neamurile în migrație.

---

[8] Vezi dicționarul limbii române, București, 1958 (sub voce).

[9] B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, I (ediție îngrijită de Andrei Rusu), 1970, p. 230—233, susține că acest cuvînt a intrat în limba română cu mult înainte de epoca fanariotă. La origine *angaraua* însemna „orice fel de dări, în bani, în natură sau în muncă".

[10] Al. Philippidi, *Originea românilor*, 2, p. 374. Vezi în această privință și considerațiile noastre din Dacia, 5, 1961, p. 501, nota 44.

[11] Niketas Choniates, *Historia*, Bonn, 1835, p. 519.

[12] Octavian Iliescu, Peuce, 2, Tulcea, 1970, p. 263 și p. 264, fig. 2/1—3.

Unele dintre tezele consemnate în acest articol vor oferi posibilitatea unei mai eficiente cercetări chiar a problemei formării poporului român. În acest sens merită a fi reliefată opinia autorului potrivit căreia existența unui mod de producție tributal la noi în țară, în secolele IV—XIII, presupune în chip necesar continuitatea populației băștinașe, pentru că altfel nu se poate explica nici venirea și nici existența aci a unor neamuri în migrație. Acestea din urmă trăiau din prelevarea unui tribut în natură, bani, sau corvezi în muncă, tribut care nu putea fi oferit decît de o populație locală sedentară.

BURCHARD BRENTJES, ***Von Shanidar bis Akkad.*** **Urania-Verlag, Leipzig—Jena—Berlin, 1968; 264 p. + 36 fotografii în culori şi 93 alb-negru pe planşe + desene în text.**

Excepţionalul avînt luat de cercetările arheologice în cursul ultimelor decenii, atît în Asia Anterioară cît şi în celelalte regiuni ale lumii vechi direct legate de aceasta, a prilejuit recent apariţia unui mare număr de sinteze, care se adaugă acelora publicate între cele două războaie mondiale, privind evoluţia culturii şi a societăţii în Asia Anterioară de la început şi pînă la apariţia primelor formaţii statale.

Volumul lui B. Brentjes, care ne-a ajuns abia la începutul anului 1972 — şi al cărui titlu, deşi sugestiv, ar putea da impresia greşită că tratează exclusiv problemele Asiei Anterioare — constituie una dintre cele mai recente şi cuprinzătoare sinteze a perioadei care începe cu mileniul X—IX şi se termină cu mileniul III î.e.n., perioadă studiată însă nu numai în Asia Anterioară, ci şi în Asia Centrală şi chiar de sud-est (India) şi, mai sumar, în sud-estul Europei. Pe pagina a doua a foii de gardă se află menţiunea „Sieben Jahrtausende orientalischer Weltgeschichte", care ar fi putut figura cu deplina justificare ca subtitlul volumului, evitînd astfel orice posibilitate de greşită înţelegere.

Este de la sine înţeles că nu ne putem gîndi să trecem în revistă toate punctele de vedere ale autorului în multiplele probleme pe care le pune tratarea istoriei străvechi de-a lungul unei perioade de şapte milenii în regiuni atît de vaste şi de importante pentru însăşi evoluţia întregii umanităţi, dar în acelaşi timp ni se pare necesar şi chiar instructiv să stăruim asupra cîtorva dintre ideile directoare şi dintre concluziile mai importante formulate de autor. Înainte de toate trebuie subliniate, dealtfel, două dintre caracteristicile esenţiale ale cărţii. În primul rînd, cu toate că B. B. descrie în amănunte diferitele descoperiri şi culturi materiale ale acestei îndelungate etape din dezvoltarea societăţii, sinteza lui nu este o simplă lucrare de arheologie, ci dimpotrivă a fost concepută şi realizată ca o istorie a societăţii din regiunile amintite.

Într-adevăr, el nu se mulţumeşte numai cu studierea şi reconstituirea diferitelor etape parcurse de-a lungul celor 7 milenii studiate, începînd de la primele manifestări ale felului de viaţă neolitică şi pînă după constituirea primelor state — pe baza tuturor izvoarelor arheologice disponibile la data redactării lucrării —, căci la fiecare pas sînt precizate cauzele şi efectele fiecărei schimbări de ordin economic şi social. În al doilea rînd, interpretarea datelor arheologice şi reconstituirea faptelor istorice sînt permanent rezultatul unei analize materialist-dialectice, făcîndu-se frecvent apel pentru aceste reconstituiri şi interpretări la lucrarea lui Engels, *Originea familiei, a pro-*

SCIV, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 337 — 353

11—c. 2749.

prietății private și a statului, confruntarea cu textul clasic al lui Engels nefiind niciodată făcută în chip mecanic, ci dimpotrivă într-o manieră cu totul științifică.

Definind în introducere obiectul studiului său, B. arată că preferă termenul „revoluția agrară" celui de „revoluția neolitică" atît de mult folosit în ultimii ani; această „revoluție", care a avut loc originar în anumite zone ale Asiei Anterioare, acoperă o perioadă de 6 milenii și reprezintă tranziția de la paleolitic — care a durat mai mult de jumătate de milion de ani — la societatea împărțită pe clase, al cărui început se situează în mileniul IV și care va dura peste 4 milenii. Deși recunoaște că metoda C 14 este astăzi principalul mijloc recunoscut pe scară internațională pentru datarea diferitelor descoperiri și etape ale acestei „revoluții agrare" pentru care nu există texte scrise, el e de părere că datele C 14 pentru Europa ar trebui coborîte cu 1000 de ani și aceasta numai din pricina buclucașelor tăblițe de la Tărtăria, fără a se invoca în sprijinul acestei luări de poziție nici un element de o valoare indiscutabilă fizico-chimică sau de altă natură. Asupra acestei probleme ne vom opri însă la capătul recenziei noastre, cînd vom discuta unele dintre datele tabelelor cronologice de la sfîrșitul volumului.

Odată precizate obiectivele lucrării și cadrul ei, materia este împărțită în opt capitole, numerotate, dar avînd fiecare un titlu. În primul dintre acestea, intitulat *De la vînători și culegători la păstori și agricultori* (p. 16—39), sînt discutate începuturile domesticirii și creșterii animalelor și ale cultivării plantelor. Autorul afirmă că nu se poate încă preciza de ce oamenii au început prin domesticirea ierbivorelor — respectiv oaia și capra — și nu cu unele animale carnivore, știut fiind că în paleoliticul final s-a constatat că uneori puii de urși erau ținuți și crescuți în peșteri, pentru a fi apoi mîncați, iar în mezolitic se susține că în sudul Rusiei lupii erau folosiți pentru vînătoare. În privința cultivării plantelor, omului de la sfîrșitul paleoliticului i-au atras atenția formele sălbatice ale unor plante care trăiesc și astăzi tot sălbatice în unele zone muntoase ale Asiei Anterioare (orz, grîu). În unele dintre aceste zone, grîul sălbatic cu un singur bob (Einkorn) crește și astăzi pe mii de hectare, atît de des încît pare semănat.

Lîngă asemenea cîmpuri se vor fi așezat grupe de oameni, la început pentru a le păzi de ierbivore; apoi, fie din întîmplare, fie deliberat, au început cultivarea în mileniul X. În același timp micile animale erau capturate și ținute închise pentru hrană (oaia, capra, gazela, antilopa) și astfel se începe și domesticirea și creșterea animalelor.

Descoperirile arheologice dovedesc că acest mare pas înainte a avut loc în Asia Anterioară. După părerea autorului, se poate vorbi dealtfel de o diviziune a muncii multiplă și temporară — între paznicii ogoarelor, păstori și vînători, ca și între păstori, cultivatori de plante și vînători. În ceea ce privește organizarea socială, ținînd seama de tradiția istorică și de dovezile arheologice, prima etapă a sedentarismului oriental poate fi socotită o treaptă a unei societăți primitive gentilice-matriliniare, fără a se putea vorbi însă de matriarhat în sensul unei predominări a rolului social al femeii.

Capitolul următor — *Fortăreața de la Jerichon* (p. 40—57) — urmărește procesul extinderii „revoluției agrare", prin expansiunea populației în zona temperată și subtropicală a Asiei Anterioare, ceea ce dă loc la lupte pentru stăpînirea terenurilor și, ca o consecință, la așezări întărite — cum este cetățuia de la Jerichon din mileniul VIII. E verosimil că B.B. are dreptate cînd afirmă că o asemenea construcție presupune o organizare socială cu conducere centrală, iar faptul că în afara zidului s-a mai săpat și un șanț dovedește cît de mare era amenințarea războiului. Baza economică era însă destul de redusă — pe lîngă cultivarea unor plante, se creșteau capre, dar se făcea „comerț" cu sare, bitum și sulf, aducîndu-se obsidiana din Anatolia. Semnificativ ni se pare faptul că autorul nu se ferește să folosească termeni considerați de obicei „anacronici" — ca de exemplu *comerț*. Contemporan cu această cetate preceramică, la Hacilar a fost un sat preceramic, căci societatea primitivă nu ajunsese peste tot în Asia Anterioară la aceeași dezvoltare; în aceleași zone se întîlnesc diferite forme de

viaţă : alături de semi-nomazii agricultori şi vînători, există nomazi crescători de boi, oi şi capre, ca şi ţărani sedentari stabiliţi în sate şi oraşe agricole. Comerţul cu caravanele şi eventual cu corăbiile a putut duce la întemeierea marilor aşezări. Lucrarea pietrei şi poate chiar măcinarea cerealelor erau în sarcina „păturilor sociale inferioare", observîndu-se acum primele indicii de muncă a sclavilor. Autorul previne criticile eventuale, precizînd că prelucrarea sociologică a descoperirilor din mileniile IX şi VIII dă loc la o serie de contraziceri. Deşi în oraşe şi sate domneşte încă egalitatea, spune el (dar contrazicînd astfel afirmaţia sa anterioară, cînd vorbea de „pături sociale inferioare"), diviziunea muncii dusese în orice caz la crearea unor meşteşuguri ; între altele, vasele de piatră din unele aşezări trebuie să fi fost lucrate de meşteri specializaţi. În ceea ce priveşte termenul „oraş", pe care cei mai mulţi specialişti nu-l acceptă în preistorie, după ce arată că marile oraşe orientale — Babilon, Samarra, etc. — nu au avut niciodată „un drept orăşenesc" care ar caracteriza oraşele europene, B. B. afirmă că nici o definiţie bazată pe economie nu este posibilă, căci multe oraşe europene cu drept orăşenesc scris au trăit din agricultură şi practicau în chip suplimentar comerţul cu bunuri de lux şi produse meşteşugăreşti. Mai mult decît atît, spune autorul, dacă se încearcă să se lege noţiunea de oraş de aceea a unei predominări de clasă, atunci nu se mai poate folosi acest termen pentru oraşele socialiste. Ca atare n-ar rămîne drept caracteristici valabile decît mărimea şi eventual întărirea aşezărilor. În ceea ce ne priveşte, deşi nu ne îndoim că Jerichonul trebuie considerat un oraş, socotim că aceasta se impune nu numai pentru că e vorba de o aşezare mare şi întărită, ci şi pentru că — aşa cum a precizat autorul — se poate vorbi şi de meşteşuguri şi de comerţ ; tocmai aceste fapte par să justifice ipoteza autorului că în aceste oraşe trebuie să fi existat forme ale vieţii sociale ce ieşiseră din cadrul vechii societăţi dinaintea claselor, comunitatea de mii de oameni nemaiputînd rezolva totul, ca şi probabila alegere a unor conducători în caz de război. Existenţa unor asemenea conducători ar fi dealtfel dovedită şi de unele diferenţieri în bogăţia ofrandelor din unele morminte, dar lipsa palatelor ar pleda împotriva existenţei unui singur conducător. Şi totuşi B. B. încheie capitolul spunînd că „pentru o societate gentilică care acorda o preţuire aşa de mare strămoşilor" (cum rezultă din cultul craniilor) „nimic nu este mai lesne de înţeles decît acordarea puterii supreme celui mai bătrîn din familie sau din gintă" — concluzie ce ni se pare puţin forţată, deoarece acest cult ar putea prea bine reflecta existenţa acelui sfat al bătrînilor comunităţii, nu al unui singur conducător.

În capitolul *Oraşul-templu* de la *Çatal Hüyük* (p. 58—88) sînt descrise pe larg excepţionalele descoperiri ale lui Mellaart din această aşezare datînd din mileniile VII—VI, stăruindu-se în chip deosebit asupra tuturor descoperirilor legate de cult şi încercîndu-se de multe ori interpretări destul de neaşteptate. Autorul nu e de acord cu interpretarea dată de Mellaart în privinţa aşezării însăşi ; se ştie că descoperitorul explica marele număr al sanctuarelor prin faptul că din întîmplare s-a săpat chiar în cartierul templelor ; B. însă e de părere, aşa cum arată şi titlul capitolului, că Çatal Hüyük a fost un oraş-templu, fiecare trei-patru case constituind o unitate de neam (Sippe) şi avînd cîte un templu, dovadă că nu se făcuse încă o diferenţiere între preoţi şi restul populaţiei. Bineînţeles că această controversă nu va putea fi lămurită decît după reluarea săpăturilor, cînd se va putea constata dacă situaţia din zona săpată se repetă sau nu. Dealtfel faptul că autorul aminteşte că se practica reducerea minereului de cupru şi a plumbului, indică o activitate meşteşugărească ; nu cred nici că are dreptate cînd susţine că vasele de lemn nu se puteau lucra decît cu unelte de aramă ; căci atunci ar trebui să credem că n-au existat vase de lemn înainte de folosirea uneltelor de aramă, ceea ce ni se pare cu totul imposibil, asemenea vase putîndu-se scobi foarte bine şi cu unelte de silex. Amintind de ştampilele de lut descoperite la Çatal Hüyük, Jarmo şi Jerichon, dar şi la Nea Nikomedeia, în Grecia, în mileniul VII tîrziu, cu decor similar, B. socoteşte că acestea din urmă ar dovedi existenţa unui al doilea val de migratori, cu ceramică, veniţi din

Asia Mică în SE Europei, după primul val preceramic, care e greu de precizat arheologic; totuşi acestui prim val i s-ar putea datora existenţa în Europa a cerealelor indicate de analizele polinice la Federsee-Moor, Kommerner See-bei Brük şi din Carintia, care pot fi datate în mileniul V. Dovada acestui val preceramic ar constitui-o, pe lîngă aşezările preceramice din Tesalia, şi acelea din Bosnia şi din peşterile din România; e regretabil însă că autorul nu a putut cunoaşte lucrările care au dovedit că nici în Bosnia nici „în peşterile româneşti" nu există descoperiri neolitice preceramice, aceste descoperiri inexistente neputînd veni în sprijinul afirmaţiei sale. Nu e mai puţin adevărat însă că, dacă specialiştii vor continua să susţină că plantele cerealiere n-au crescut niciodată în stare sălbatică la nord de Balcani, singura explicaţie pentru identificarea polenului de cereale în zone unde pînă acum nu s-au descoperit aşezări preceramice ar trebui să fie tot această pătrundere timpurie a unor grupe de populaţii din Asia Anterioară în sudul Balcanilor, care trecuseră la cultivarea plantelor.

Descoperirile preceramice de la Lepenski-Vir sînt interpretate ca dovada rămînerii în urmă a unor grupe de populaţie care îşi pierduseră legătura cu sudul înaintat şi deci n-au mai participat la progres. Grupe de origine anatoliană au continuat să pătrundă şi după descoperirea ceramicii, dar pe drum au pierdut cunoaşterea metalului şi în schimb au păstrat multă vreme bunuri culturale, în Balcani, Ucraina şi Valea Dunării, pe care Asia Anterioară „le uitase demult". Aşa s-ar explica existenţa în Balcani a ştampilelor de lut similare acelora de la Çatal Hüyük, deşi între ele ar fi 3000 de ani — cele din Balcani datînd după autor, din mileniul III. Ni se pare însă cu desăvîrşire absurd să se dateze cultura Criş-Starčevo în mileniul III (căci cele mai vechi ştampile în mediul balcano-dunărean aparţin acestei culturi, chiar dacă ele se continuă şi în mediul eneolitic tîrziu al culturilor Cucuteni şi Gumelniţa), deoarece atunci ar trebui să admitem că neoliticul preceramic (încă neidentificat !) ar fi durat la N de Macedonia peste trei milenii — ceea ce nu susţine nici autorul, cum vom vedea în capitolul următor; şi ni se pare naiv să se creadă că asemenea obiecte ar fi putut reapare, cu motive identice, după atîta vreme. Cît priveşte statuetele culturii Hamangia, B. are dreptate să împărtăşească punctul de vedere al descoperitorului privind asemănarea si legăturile lor cu plastica de la Hacilar, dar ele trebuie datate cu siguranţă în mileniul V, nu în mileniul IV — cum spune aici autorul, spre deosebire de ceea ce va spune în capitolul următor ! — datare care dealtfel ajută la înţelegerea apropierii lor cu cele din mileniul VI de la Hacilar.

Evoluţia culturală şi socială din mileniul VI şi din prima jumătate a mileniului V este trecută în revistă în capitolul *Agricultori, meşteşugari şi prinţi din zona de munte* (p. 89—115).

După autor, mileniul VI a fost în Asia Anterioară o perioadă de lupte şi tensiune în sînul societăţii, unitatea primordială a societăţii sfărîmîndu-se în regiunile cele mai înaintate şi aria lor de răspîndire mărindu-se, ajungîndu-se astfel la diferenţieri mai marcate, deşi baza economică a rămas aceeaşi. Nu se poate şti dacă „culturile arheologice" reprezentau şi unităţi etnice, iar procesul istoric ce se desfăşoară poate fi numai parţial explicat prin migraţii şi războaie. Perfecţionarea ceramicii pictate dovedeşte că ea era în special produsul unei pături de artişti ceramişti — părere cu care sîntem întrutotul de acord, fiind cu desăvîrşire imposibil ca orice membru al comunităţii (şi respectiv orice membră a ei) să poată realiza vase de forme desăvîrşite şi cu o ornamentare de înaltă valoare artistică. Deşi pînă acum nu am exprimat în scris această părere, cu cît am studiat mai mult ceramica pictată a culturii Cucuteni am ajuns la această concluzie, aşa încît mă bucură faptul că şi B.B. se opreşte la ea. Tot astfel nu pot crede că orice membru al comunităţilor neolitice de la noi putea realiza una din splendidele săgeţi de silex admirabil retuşate, sau statuetele de lut etc.

Prin această specializare, spune B., din comunitatea de agricultori şi păstori s-a desprins o pătură de meşteşugari şi s-a ajuns atît de departe cu diviziunea muncii încît aceşti meşteşugari au căpătat o poziţie

privilegiată; munca la cîmp şi la vînătoare a majorităţii populaţiei procura destulă hrană pentru ca o minoritate să se poată ocupa exclusiv de meşteşuguri, căci se obţinea astfel un început de plus-producţie. Spre sfîrşitul mileniului VI, aşa cum se poate observa la Hacilar, epoca armoniei interne a societăţii primitive se îndreaptă spre sfîrşit, rezultatele săpăturilor dînd imaginea unei bogate pături suprapuse. Faptul că în cele trei locuinţe de meşteşugari-ceramişti din stratul Hacilar II nu erau depozitate şi cereale, ca în celelalte locuinţe, dovedeşte că meşteşugarii aceştia nu mai lucrau şi la cîmp.

În aşezarea întărită de la Mersin, în stratul XVI, datînd din mileniul V, descoperirile arată că acea comunitate se compunea din mai multe familii sub conducerea unei familii mai bogate, autorul fiind dealtfel înclinat să admită ipoteza lui Garstang că existau şi sclavi de război, care nu aveau însă un cartier propriu de locuinţe şi aparţineau familiei stăpînului lor.

Caracterul războinic al acestei perioade reiese şi din distrugerea Jerichonului pe la 5800, de către populaţii cu ceramică pictată venite din zona mai nordică, care spre sfîrşitul mileniului VI devine cea mai înaintată regiune a lumii; tot atunci se construiesc şi adevărate temple.

Descoperirile dovedesc că în cursul mileniului V se poate vorbi încă de un rol preponderent al femeii în cult şi în acelaşi timp că apăruse proprietatea privată, cum arată şi acele bule de lut, ştampilate diferit, care sigilau sacii cu diferite provizii sau mărfuri. Odată cu stratificarea societăţii şi cu diviziunea muncii în curs de formare, apare şi forţa care trebuia să înlăture vechiul fel de viaţă şi anume proprietatea asupra produselor şi a mijloacelor de producţie, care se dovedeşte între altele şi prin subordonarea meşteşugarului faţă de stăpînul marii case din stratul VI de la Arpachiye.

Urmărind evoluţia culturilor şi în zonele situate spre N, NE şi E, autorul trece apoi la Balcani, afirmînd că aici (ca şi în N. Anatoliei), ceramica monocromă rămîne în folosinţă pînă spre sfîrşitul mileniului VI, dar ajunsese la Dunăre chiar înainte de mijlocul mileniului V; iar în Bulgaria prima ceramică pictată apare pe la 5200. Aici remarcăm însă o contrazicere şi în acelaşi timp o inexactitate. Cea mai veche ceramică pictată din Bulgaria (Kremikovci etc.) aparţine marelui complex Starčevo-Criş, care se ştie că depăşeşte Dunărea şi cunoaşte ceramica pictată încă din faza cea mai veche. Pe de altă parte, de vreme ce admite că această cultură datează începînd dinainte de sfîrşitul mileniului VI, cum mai poate autorul crede că începutul culturii Vinča trebuie datat în preajma anului 3000, cînd se ştie că această cultură urmează imediat după Starčevo? E adevărat în schimb că SE Europei va rămîne multă vreme o zonă periferică a evoluţiei culturale din Asia Anterioară şi sîntem totodată de acord cu punctul de vedere adoptat de autor cu privire la faptul că impulsurile care au dat naştere culturii ceramicii liniare — şi ulterior au neolitizat Europa — am pornit din zona culturii Criş-Starčevo.

Dezvoltarea istorică ajunge în mileniile VI şi V la deplină maturitate numai în centrele ei iniţiale, respectiv Anatolia şi N. Mesopotamiei; chiar dacă unele regiuni vecine cunosc unele elemente ale acestei dezvoltări (de ex. metalurgia şi ceramica pictată), ele nu ajung la aceeaşi dezvoltare. În centrele amintite se ajunsese la diferenţe de rang şi de avere, dar nu existau încă diferenţe de clasă şi nici poziţii antagoniste în rîndul societăţii. Comuna primitivă (autorul foloseşte tot timpul termenul „societatea primitivă") ajunsese în pragul destrămării. Acest stadiu trebuie paralelizat cu ultimul stadiu al comunei primitive pe care Engels l-a reconstituit pe baza poemelor homerice. De aceea autorul crede că nu greşeşte cînd socoteşte acest rezultat al dezvoltării economice şi sociale a mileniilor VI şi V în Asia Anterioară drept faza tîrzie („Spätstufe)") a democraţiei militare, interpretare asupra căreia avem serioase rezerve.

Etapa următoare a dezvoltării societăţii este analizată în capitolul *Preoţii de la Eridu şi Gaura* (p. 162—142).

Mileniul dintre 4500—3500 se caracterizează în Mesopotamia prin formarea progresivă a unor mari complexe culturale, după ce încă din timpul culturii Obeid centrul

de dezvoltare al evoluției istorice se deplasase în sudul țării dintre Tigru și Eufrat. Prin amalgamarea diferitelor populații și triburi în unități mai mari se pun bazele viitoarelor state. Nu cunoaștem numele acestor populații, dar știm că își au originea în zonele muntoase și că nu e vorba de Sumerieni, care au venit aici abia pe la mijlocul sau la începutul mileniului IV, probabil din NE. Deși sumerienii par să fi construit în valea inferioară a Tigrului și Eufratului primele orașe, acestea nu sînt rezultatul cotropirii sumeriene, ci mai ales al evoluției sociale în progres în sudul Mesopotamiei. Înseși textele sumeriene arată înaltul nivel la care ajunsese populația presumeriană, iar limba sumeriană a preluat o serie de termeni tehnici etc. ai autohtonilor; e clar deci că sumerienii au găsit la venirea lor o cultură agrară care folosea cuprul, aceasta fiind chiar cultura Obeid, al cărei început se situează pe la 4400—4300.

În perioada Obeid se constată o predominare a producției meșteșugărești tipizate, o progresivă evoluție a diferențierii sociale, a diviziunii muncii și a inegalității sociale; se poate vorbi chiar de o producție specializată, de masă, a olarilor, care folosesc acum roata înceată și imită în lut tot felul de obiecte metalice etc. ce sînt depuse ca ofrandă în morminte. Templele — vezi templul din stratul Eridu VII din perioada de sfîrșit a culturii Obeid — și arhitectura în general oglindesc formarea acestei societăți pe clase în Mesopotamia, căci nu tot orașul, ci numai zona templului și a anexelor sale era întărită, pentru a apăra o mică parte a comunității de majoritatea acesteia.

După un excurs în celelalte regiuni ale lumii vechi — inclusiv Egiptul — autorul socotește că pe scară mondială social-istorică Mesopotamia trebuie considerată drept regiune conducătoare în epoca dintre 4500—3500. Aici se formează primele forme de domnie a omului asupra omului, evidențiate în rolul tot mai accentuat de conducere al templului. Devenite punctele de cristalizare a evoluției în Mesopotamia, templele ajung fortărețe peste și împotriva agricultorilor și a meseriașilor. Organizatorii societății — conducătorii militari, preoții și magistrații — își însușesc tot mai mult plus-produsul, desprinzîndu-se de popor, de care trebuie să se apere prin fortificații.

Această formă de societate — care organiza și adevărate călătorii comerciale îndepărtate, prilejul unor mari cîștiguri — abia de mai poate fi numită „democrație militară”, chiar dacă mai are încă multe trăsături primitive. Este nucleul în dezvoltare al unei societăți pe clase în care predomină templul, dar încă nu cunoaște statul.

În această perioadă — mileniile V și IV — S. Balcanilor, Asia Centrală și Egiptul sînt tributare Asiei Anterioare. Autorul împărtășește vechea explicație — respinsă astăzi de majoritatea specialiștilor — după care cultura megalitelor din Spania și restul Europei de vest s-ar fi format pe baza răspîndirii elementelor nord africane (cultura Tasa, dolmenii culturii Ghasuliene). Acest curent vestic s-ar fi întîlnit în Europa centrală cu culturile ce au urmat ceramicii liniare, așa încît întregul neolitic european este o apariție marginală a civilizației Asiei Anterioare. Concluzia generală este valabilă, dar o serie de nuanțări ar fi fost absolut necesare.

Prinții de la Uruk este titlul capitolului următor (p. 143—171), în care se face istoricul perioadei sumeriene ce începe de pe la mijlocul mileniului IV, cînd Asia Anterioară trăiește vremuri tulburi, atît din pricina pătrunderii noilor-veniți, cît și din cauză că societatea primitivă dezvoltase în sînul său atît de multe forțe contradictorii încît o criză adîncă a zguduit această societate agrară. La sfîrșitul mileniului IV, Uruk devenise unul dintre cele mai importante orașe mesopotamiene; două mari complexe de temple stăpîneau orașul, nemaiaflîndu-se însă în cartierele de locuit, ci în afara lor și apărate de ziduri puternice, ceea ce presupune o stare de dușmănie între locuitorii lor și ceilalți. Este deci vorba de o contradicție socială, pătura socială a templelor fiind constituită, așa cum știm din izvoare mai tîrzii, din sumerieni. Puțin mai tîrziu — de ex. în stratul XI A de la Tepe Gaura — se observă pentru prima dată deosebirea dintre templu și palat.

Sfîrşitul mileniului IV şi începutul mileniului III au jucat un rol deosebit în istoria omenirii. Acum pentru prima dată clasa dominantă a organizat un organ al puterii pentru subjugarea supuşilor—Statul; tot ceea ce a spus Engels în această privinţă, fără să cunoască situaţia din Mesopotamia, este adeverit prin descoperirile de aici. Iar separarea societăţii în clase antagoniste se poate observa atît în opoziţia dintre templu şi palat, cît şi în faptul amintit mai înainte, şi anume separarea prin întărituri a bogaţilor de săraci.

Reflexul măreţiei mesopotamiene şi protoelamite, în Iran, Asia Mică, Siria, Palestina, Egipt, a accelerat în aceste regiuni evoluţia contradicţiilor sociale şi a scurtat timpul formării claselor şi a statelor.

Rolul sumerienilor şi al elamiţilor, care au organizat prima dată în istorie statul, n-a rezultat din predispoziţiile biologice sau culturale ale acestor popoare, ci a fost rezultatul înaltei dezvoltări în special a producţiei agricole pe terenurile bine irigate şi acoperite prin inundaţii de un mîl bun pentru cultură. De aceea primii care i-au urmat pe aceşti inovatori au fost locuitorii văilor Nilului şi ai Indusului, unde existau condiţii similare.

În capitolul *Clasa şi lupta de clasă în oraşul-stat şi în imperiu* (p. 172—220) este analizată situaţia din mileniul III în Mesopotamia, valea Nilului şi valea Indusului, unde contradicţiile de clasă au dus la lupte deschise de clasă, situaţia fiind dealtfel aceeaşi în platoul Anatoliei, pe malurile Mediteranei şi pe ţărmurile Oceanului Indian. Mesopotamia deţine mai departe rolul de centru al evoluţiei istorice şi în această perioadă protodinastică. În secolul 28 pătrunde în sudul Mesopotamiei populaţia purtătoare a ceramicii de tip Djemdet Naşr, fără să se poată preciza dacă e vorba de un nou val de sumerieni sau dacă dimpotrivă noii veniţi erau elamiţi.

În legătură cu formarea statului sumerian, autorul e de părere că punctele de vedere ale lui Engels privind formarea statului la Atena se potrivesc şi cu situaţia din Sumer, deşi evident există şi deosebiri. Urmează apoi o serie de consideraţii privind problemele cunoscute ale statului sumerian, capitolul încheindu-se după amintirea năvălirii Guţilor — cu descrierea situaţiei din Belucistan, Afganistan şi valea Indului (Harappa şi Mohendjo Daro) şi Egipt.

În ultimul capitol — *Răscoala Hurilor* (Huru) (p. 221—227) — se afirmă că cel puţin şeful răsculaţilor avea „o ideologie egalitară revoluţionară" şi că răscoala însăşi a fost o mişcare de clasă, numele Huru fiind un nume de dispreţ pentru cei lipsiţi de proprietate, similar termenului de „plebe" în limbajul modern. În concluzie, referindu-se la diferenţa dintre „revoluţia agrară" şi cea din vremurile noastre şi spunînd că „socialismul conduce de la societatea pe clase la comunism, fiind încă o societate pe clase dar nu antagoniste şi liberată de exploatare şi apăsare", autorul încheie cu precizarea că „revoluţia agrară" a generat şi dezvoltat în schimb exploatarea şi apăsarea, stratificarea socială şi clasele, şi se sfîrşeşte cu formarea statului, care îşi are totuşi rădăcinile în societatea primitivă".

În tabelele cronologice care urmează (p. 228—236), deşi pentru Asia Anterioară (Iran, Irak, Palestina, Siria, Asia Mică) se folosesc din plin datele C 14 pentru datarea şi situarea diferitelor culturi şi faze în diferitele coloane, în coloana „Europa de SE", nu sînt înregistrate decît două date C 14: una pentru neoliticul preceramic din Tesalia şi alta pentru neoliticul ceramic din Creta, ambele în mileniul VI. Nea Nikomedeia, din Macedonia, e trecută (fără indicarea datării C 14 cunoscute) după neoliticul din Creta, respectiv după 5260 ± 185 (deşi în text se vorbise pe drept cuvînt de mileniul VII!) şi apoi, pînă la cultura Sesklo — trecută în dreptul datei de circa 3600 în această coloană a SE-ului Europei — nu mai figurează nici o cultură şi nici o dată C 14! Această omisiune e cu atît mai ciudată cu cît am văzut că, în text, se vorbeşte de începutul ceramicii pictate din Bulgaria (Kremikovci) pe la 5200; iar dacă s-a acceptat această dată pentru Kremikovci, trebuia să se accepte şi celelalte date C 14 pentru cultura Starčevo etc. Este fireşte greu să faci cuiva un proces de intenţie, dar este limpede că, dacă trecea în tabelele sale cultura Starčevo la sfîrşitul mileniului VI şi începutul mileniului V, autorului i-ar fi fost imposibil

să pună începutul culturii Vinča pe la 3000, așa cum face; și aceasta numai spre a putea plasa Tărtăria pe la 2800, în funcție de data atribuită tăblițelor de aici; nimeni nu va putea crede însă că Starčevo-Criș a durat mai mult de două milenii, în timp ce toate culturile neoliticului tîrziu și ale neoliticului sud-est-european ar putea fi comprimate în mai puțin de un mileniu. Din aceleași motive cultura Tripolie este situată pe la 2700, deși date mult mai înalte erau cunoscute pentru Cucuteni A cu cel puțin zece ani înainte de redactarea cărții; iar cultura Dimini e situată pe la 2600, cu toate că este din nou neverosimil ca între începutul culturii Sesklo și cel al culturii Dimini să fi trecut o mie de ani!

După părerea noastră, dacă se acceptă datele C 14 pentru Asia Anterioară, pentru Creta și pentru neoliticul preceramic din Tesalia, nu există nici un motiv ca ele să nu fie acceptate și pentru restul Europei de SE și pentru Europa în general. Pe de altă parte, chiar acei cercetători care totuși mai au rezerve în această privință, trebuie să țină neapărat seama de datele *stratigrafice*, iar acestea, așa cum am mai spus și aici și cu alte prilejuri, dovedesc că sub nici un motiv Vinča și Tărtăria nu pot fi situate după începutul mileniului III, locul lor fiind, după cum arată succesiunea culturală constatată în chip sigur, în mileniul V.

Desigur că nici această obiecție (totuși esențială pentru unele aspecte ale problemelor tratate), nici unele rezerve formulate de-a lungul acestei dări de seamă nu pot scădea valoarea lucrării lui B. Brentjes. Meritul său este pe de o parte de a fi strîns și coordonat toate datele mai importante din imensa cantitate de informații și ipoteze existente astăzi pentru Asia Anterioară și pentru zonele vecine, neomițînd absolut nici o dată cu adevărat semnificativă, iar pe de alta de a fi reușit să dea o imagine vie și veridică în același timp a dezvoltării istorice de-a lungul a șapte milenii, analizînd toate fenomenele sociale pe baza concepției materialist-dialectice.

Dealtfel este limpede că în recenzia noastră a trebuit să trecem cu vederea o serie de precizări și chiar concluzii ale autorului, tocmai pentru că este vorba de un text foarte dens în această privință și în același timp pentru că ar fi fost imposibil să stăruim aici asupra tuturora. Este adevărat și firesc că în aproape toate cazurile faptele arheologice erau bine cunoscute dinainte și chiar reconstituirea istorică, în linii mari, nu aduce multe inovații. Dar interpretarea acestor fapte și scoaterea în evidență a acelei timpurii diviziuni a muncii, de exemplu, într-o etapă în care în general cercetătorii nu acceptă acest fenomen, și în general accentul deosebit pus pe studierea fenomenelor sociale constituie unele dintre contribuțiile personale ale autorului, alături de claritatea expunerii și de puterea de sintetizare, care trebuie relevate în chip special. Cele 36 de fotografii în culori și cele 93 de fotografii alb-negru pe planșe, alături de nenumăratele schițe și desene (nenumerotate) din text, împreună cu o bibliografie a lucrărilor și o listă a localităților citate (cu precizări asupra bibliografiei esențiale pentru fiecare în parte) întregesc acest volum care poate fi socotit o reală reușită și a cărui lectură este dintre cele mai folositoare.

Vladimir Dumitrescu

PETER HARBISON, ***The daggers and the halberds of Early Bronze Age in Ireland***, **în col. Prähistorische Bronzefunde, seria VI, vol. 1, München, 1969, 77 p., 4 figuri în text, 27 planșe.**

PETER HARBISON, ***The axes of Early Bronze Age in Ireland***, **în col. Prähistorische Bronzefunde, seria IX, vol. 1, München, 1969, 108 p., 6 figuri în text, 81 planșe.**

Volumele lui Harbison constituie primele lucrări care tratează exhaustiv aceste categorii de obiecte din Irlanda. Planul lor urmează în general linia ce stă la baza tuturor lucrărilor din colecția PBF, așa cum l-a conceput redactorul seriei, H. Müller-Karpe (cf. A. Vulpe, SCIV, 23, 1972, 2, p. 323, prezentare generală a seriei PBF).

să pună începutul culturii Vinča pe la 3000, așa cum face; și aceasta numai spre a putea plasa Tărtăria pe la 2800, în funcție de data atribuită tăblițelor de aici; nimeni nu va putea crede însă că Starčevo-Criș a durat mai mult de două milenii, în timp ce toate culturile neoliticului tîrziu și ale neoliticului sud-est-european ar putea fi comprimate în mai puțin de un mileniu. Din aceleași motive cultura Tripolie este situată pe la 2700, deși date mult mai înalte erau cunoscute pentru Cucuteni A cu cel puțin zece ani înainte de redactarea cărții; iar cultura Dimini e situată pe la 2600, cu toate că este din nou neverosimil ca între începutul culturii Sesklo și cel al culturii Dimini să fi trecut o mie de ani!

După părerea noastră, dacă se acceptă datele C 14 pentru Asia Anterioară, pentru Creta și pentru neoliticul preceramic din Tesalia, nu există nici un motiv ca ele să nu fie acceptate și pentru restul Europei de SE și pentru Europa în general. Pe de altă parte, chiar acei cercetători care totuși mai au rezerve în această privință, trebuie să țină neapărat seama de datele *stratigrafice*, iar acestea, așa cum am mai spus și aici și cu alte prilejuri, dovedesc că sub nici un motiv Vinča și Tărtăria nu pot fi situate după începutul mileniului III, locul lor fiind, după cum arată succesiunea culturală constatată în chip sigur, în mileniul V.

Desigur că nici această obiecție (totuși esențială pentru unele aspecte ale problemelor tratate), nici unele rezerve formulate de-a lungul acestei dări de seamă nu pot scădea valoarea lucrării lui B. Brentjes. Meritul său este pe de o parte de a fi strîns și coordonat toate datele mai importante din imensa cantitate de informații și ipoteze existente astăzi pentru Asia Anterioară și pentru zonele vecine, neomițînd absolut nici o dată cu adevărat semnificativă, iar pe de alta de a fi reușit să dea o imagine vie și veridică în același timp a dezvoltării istorice de-a lungul a șapte milenii, analizînd toate fenomenele sociale pe baza concepției materialist-dialectice.

Dealtfel este limpede că în recenzia noastră a trebuit să trecem cu vederea o serie de precizări și chiar concluzii ale autorului, tocmai pentru că este vorba de un text foarte dens în această privință și în același timp pentru că ar fi fost imposibil să stăruim aici asupra tuturora. Este adevărat și firesc că în aproape toate cazurile faptele arheologice erau bine cunoscute dinainte și chiar reconstituirea istorică, în linii mari, nu aduce multe inovații. Dar interpretarea acestor fapte și scoaterea în evidență a acelei timpurii diviziuni a muncii, de exemplu, într-o etapă în care în general cercetătorii nu acceptă acest fenomen, și în general accentul deosebit pus pe studierea fenomenelor sociale constituie unele dintre contribuțiile personale ale autorului, alături de claritatea expunerii și de puterea de sintetizare, care trebuie relevate în chip special. Cele 36 de fotografii în culori și cele 93 de fotografii alb-negru pe planșe, alături de nenumăratele schițe și desene (nenumerotate) din text, împreună cu o bibliografie a lucrărilor și o listă a localităților citate (cu precizări asupra bibliografiei esențiale pentru fiecare în parte) întregesc acest volum care poate fi socotit o reală reușită și a cărui lectură este dintre cele mai folositoare.

Vladimir Dumitrescu

PETER HARBISON, ***The daggers and the halberds of Early Bronze Age in Ireland***, **în col. Prähistorische Bronzefunde, seria VI, vol. 1, München, 1969, 77 p., 4 figuri în text, 27 planșe.**

PETER HARBISON, ***The axes of Early Bronze Age in Ireland***, **în col. Prähistorische Bronzefunde, seria IX, vol. 1, München, 1969, 108 p., 6 figuri în text, 81 planșe.**

Volumele lui Harbison constituie primele lucrări care tratează exhaustiv aceste categorii de obiecte din Irlanda. Planul lor urmează în general linia ce stă la baza tuturor lucrărilor din colecția PBF, așa cum l-a conceput redactorul seriei, H. Müller-Karpe (cf. A. Vulpe, SCIV, 23, 1972, 2, p. 323, prezentare generală a seriei PBF).

★

Prima lucrare este alcătuită din două părţi : A. Pumnale şi B. Halebarde.

A. Pumnalele prezintă importanţă mai ales pentru periodizarea bronzului timpuriu din Irlanda. Cronologia lor stă la baza celei a halebardelor şi topoarelor. Pentru simplificare, deoarece nu întotdeauna se cunoaşte întrebuinţarea precisă a obiectelor prezentate, autorul cuprinde sub denumirea generală de pumnale, 142 obiecte care în alte publicaţii sînt desemnate ca : cuţite, cuţite-pumnale, dirks (termen local, pentru a desemna anumite pumnale moderne din nordul Scoţiei), rapiere. Cu excepţia a 13 exemplare care provin din complexe închise (4 din depozite, celelalte probabil din morminte), toate sînt descoperiri izolate şi întîmplătoare. Sînt deosebite 9 tipuri de pumnale, ale căror denumiri sînt date, pe cît posibil, după locul de descoperire al depozitului sau al mormîntului în care apar. Datarea pumnalelor irlandeze se întemeiază, în principal, pe comparaţii tipologice cu exemplare descoperite în Anglia. Sînt deosebite, pentru Irlanda, 3 perioade cronologice, denumite după depozitele care conţin pumnale, halebarde sau topoare (uneori asociate) : 1. Perioada Knocknague, cea mai timpurie, este contemporană, datorită asemănărilor formale cu pumnalele cu limbă la mîner, cu perioada tîrzie a culturii vaselor campaniforme (B-Beaker) şi cu un stadiu imediat posterior acesteia sau cu perioada eneolitic/bronz timpuriu în sudul Germaniei. Acestei perioade îi aparţin tipurile : Knocknague şi Listak. 2. Perioada Frankford-Killaha-Ballyvalley este situată în etapa corespunzătoare fazei Bush Barrow a culturii Wessex, datorită pumnalelor triunghiulare cu nervură mediană din această cultură. Îi sînt atribuite tipurile : Corkey, Topped Mountain, Dunshauglin. 3. Perioada Derryniggin, sincronizată cu faza Camerton-Snowshill a culturii Wessex, cuprinde tipurile : Offaly, Kiltale, Hill of Allen şi, posibil, pumnalele cu mîner de bronz. Pentru stabilirea unei cronologii absolute, autorul se întemeiază tot pe datele din Anglia şi pe legăturile tipologice ale acestora cu Irlanda. Astfel, acceptînd data de aproximativ 1700 pentru sfîrşitul culturii vaselor campaniforme în Spania şi în Anglia şi pe baza paralelismului stabilit între cultura B-Beaker din Anglia şi perioada Knocknague din Irlanda, începutul producţiei pumnalelor irlandeze este situat în secolul al XVIII-lea î.e.n. Faza Camerton-Snowshill a culturii Wessex este situată aproximativ între 1550—1400 pe baza datării foarte vagi a mărgelelor de chihlimbar care au analogii în Grecia şi Creta. Perioada corespunzătoare din Irlanda, Derryniggin, este încadrată, prin urmare, în aceleaşi limite. Pentru perioada Bush Barrow a culturii Wessex şi cea corespunzătoare din Irlanda, Frankford-Killaha-Ballyvalley, neexistînd nici un indiciu de cronologie absolută, se propune 1700—1500 (respectiv, începutul fazei Camerton-Snowshill), pe considerente logice. Ideea pumnalului de metal şi tipurile de pumnale irlandeze ale primelor două perioade cronologice arată, după părerea autorului, o frapantă dependenţă de tipurile de pumnale englezeşti, deşi se deosebesc destul pentru a demonstra că sînt de manufactură locală, irlandeză.

B. Halebardele (lame puternice de metal cu nervură mediană lată, nituite în unghi drept la mîner) sînt considerate de autor ca cel mai ciudat şi problematic obiect al bronzului timpuriu din Europa. Funcţiunea lor rămîne încă discutabilă : armă, unealtă, obiect ceremonial etc. Interesant este că circa 40% din exemplarele cunoscute în Europa sînt concentrate în Irlanda (peste 150 piese), toate fiind descoperite întîmplător şi, cu excepţia a 12 halebarde găsite în depozite (în care sînt uneori asociate cu cîte un pumnal şi cu topoare), toate sînt descoperiri izolate. P. Harbison împarte halebardele irlandeze în 4 tipuri distincte : Carn, Cotton, Clonard, Breaghwy. Ca ipoteză de lucru, autorul consideră că halebardele de tip Carn ar fi cele mai timpurii în Irlanda, dacă se acceptă sugestia că halebardele cu nervură mediană dreaptă stau la baza dezvoltării halebardelor de pe continent. Tipul Cotton este, probabil, o ramură a tipului Carn. În depozitul de la Hillswood, tipul Carn şi Cotton s-au găsit împreună, ceea ce demonstrează mica diferenţă cronologică dintre ele. Specific irlandez s-ar părea că este tipul Cotton,

tipurile Carn, Clonard şi Breaghwy apărînd şi în afara Irlandei şi putînd fi, deci, importate.

Pe baza pumnalelor asociate cu halebarde în depozitele de la Frankford şi Killaha East, autorul încadrează halebardele irlandeze în perioada Frankford-Killaha-Ballyvalley (vezi mai sus). Originea halebardelor irlandeze rămîne încă nesigură, totuşi autorul crede că prezenţa aliajului de Cu cu As face mai probabilă o origine germană.

★

În ciuda întinderii relativ reduse, insula Irlandei se remarcă printr-o bogăţie deosebită în descoperiri de topoare de aramă şi bronz, de la începutul epocii bronzului. Cele peste 2 000 de piese, ce au ajuns în muzee sau în colecţii particulare sînt, cele mai multe, din familia topoarelor plate, puţine avînd marginile uşor ridicate. Caracteristică topoarelor irlandeze este dezvoltarea mai mult sau mai puţin accentuată a tăişului. H. distinge patru tipuri pe care le denumeşte după unele depozite caracteristice : Lough Ravel, Killaha, Ballyvalley, Derryniggin. Exemplare decorate apar puţine în tipul Killaha şi sînt numeroase în tipurile Ballyvalley şi Derryniggin, unde reprezintă o proporţie de respectiv 1/2 şi 2/3 din numărul total. În afară de tipurile menţionate autorul mai prezintă două topoare cu gaură de înmănuşare transversală şi cu două tăişuri (de tip cretan), 6 topoare considerate ca fiind importate, cîteva piese care nu au putut fi clasificate precum şi unele exemplare, probabil, moderne. Decorul topoarelor irlandeze, căruia H. îi consacră un capitol special, este executat în principal prin ciocănire, mai rar prin incizie şi canelare. Autorul distinge 18 motive decorative caracteristice, fiind înclinat să le atribuie o explicaţie magico-religioasă sau ca desemnînd un anumit element social, respectiv populaţia bogată. Nu se specifică dacă piesele respective prezintă sau nu urme de întrebuinţare. Totuşi autorul specifică că o parte din piesele primului tip erau lingouri iar la celelalte tipuri, el distinge o categorie de exemplare nefinisate. Originea motivelor este văzută mai degrabă ca un împrumut din decorul ceramicii locale, decît ca provenind din Peninsula Iberică, cum cred unii cercetători, care găsesc analogii în decorul idolilor de ardezie portughezi. Motivele decorative fiind comune multor zone, atît din Irlanda cît şi din afara ei, sînt interpretate ca un indiciu al unităţii culturale. Deşi piesele cu decor se găsesc mai frecvent în jumătatea de nord a Irlandei, autorul nu consideră posibilă stabilirea unor grupuri restrînse care să permită localizarea unor ateliere specializate. Aşa cum arată H. hărţile de răspîndire (8 hărţi) nu reflectă adevărata distribuţie a topoarelor, din cauza numărului mare de piese fără loc de provenienţă şi a caracterului întîmplător al celor mai multe descoperiri în locurile unde s-au făcut lucrări în timpurile recente şi unde activitatea colecţionarilor locali a fost mai intensă.

În ceea ce priveşte cronologia, H. nu o discută la fiecare tip în parte, după obiceiul lucrărilor din PBF, ci îi consacră un capitol special. Numai patru din numărul total al depozitelor ajută în stabilirea cronologiei. Aceasta se întemeiază în special pe cronologia pumnalelor care apar în amintitele depozite (vezi mai sus).

Perioadei Knocknague îi aparţine tipul Lough Ravel. Asocierea de pumnale caracteristice culturii B-Beaker cu topoare, ca şi numărul, în ultimul timp din ce în ce mai mare al ceramicii acestei culturi în Irlanda, îl fac pe autor să creadă că Irlanda datorează acestei populaţii prima cunoaştere şi exploatare a cuprului. Celei de a doua perioade îi aparţine subtipul Ballybeg şi tipurile Killaha şi Ballyvalley. În această perioadă autorul întrevede atît influenţe din Europa centrală (cultura Aunjetitz) cît şi un curent invers (toporul din depozitul Dieskau 2 este de tip Ballyvalley). Perioadei Derryniggin îi aparţine tipul Derryniggin, care are trăsături comune cu piese de pe Continent şi ar putea fi derivat din acestea. Stabilirea celor trei faze cronologice în lucrarea despre pumnale şi legătura cu tipurile de topoare, reprezintă principala contribuţie a lui H. Volumul este prevăzut cu tabele de asociaţii, cu figuri ilustrînd principalele complexe închise şi cu o schemă ilustrată a cronologiei topoarelor, pumnalelor şi halebardelor din bronzul timpuriu din Irlanda, care trebuie utilizată şi pentru

înțelegerea concluziilor din primul volum. Datarea absolută se întemeiază pe cronologia culturii B-Beaker și a culturii Wessex. Amintim că datarea acestei din urmă culturi se întemeiază, la rîndul ei, pe relațiile cu cercul cultural Aunjetitz, pe de o parte, și cu lumea miceniană, pe de altă parte. O cronologie mai înaltă a culturii Aunjetitz antrenează și datarea epocii bronzului englez (cf. C. Renfrew, PPS, 35, 1969, p. 39; idem PPS, 36, 1970, p. 293, care se bazează pe o cronologie înaltă a eneoliticului balcanic).

Deși nu este în legătură directă cu problemele țării noastre, prezentarea și ilustrarea bronzurilor irlandeze din cele două volume ne interesează atît din punct de vedere metodologic cît și ca model cultural specific, Irlanda dovedindu-se una din regiunile cu o activitate metalurgică deosebit de importantă.

Ersilia Tudor

WERNER HILGERS, *Lateinische Gefässnamen. Bezeichnungen, Function und Form römischer Gefässe nach den antiken Schriftquellen.* Rheinland Verlag. Düsseldorf, 1969. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 31, 315 p. + 80 ilustrații în text + 5 planșe.

Lucrarea pe care o prezentăm reprezintă prima încercare (foarte reușită dealtfel) de a ordona și prezenta toate vasele (recipientele) romane după datele oferite de izvoarele literare, arheologice și chiar de reprezentările figurate antice. Scopul lucrării este acela de a oferi un catalog complet al recipientelor de tot felul, creînd noi posibilități de identificare a formelor de vase, precum și a funcțiilor acestora.

Derivînd direct din acest scop, importanța cărții lui W. Hilgers nu poate fi limitată teritorial, ci capătă o valoare largă, universală, pentru cercetarea acestui aspect al culturii materiale romane. Este un fapt unanim recunoscut că studierea și datarea vaselor (recipientelor) în general și mai ales a ceramicii romane provinciale este o parte importantă a cercetării actuale, iar rezultatele studiilor au implicații dintre cele mai adînci la cunoașterea specificului unei provincii romane. De aceea lucrarea lui W. Hilgers reprezintă un punct de pornire indispensabil pentru orice studiu în domeniul acesta.

Structura cărții respectă și conține în mare parte elementele titlului. O foarte scurtă *prefață* cuprinde mulțumirile aduse de către autor tuturor celor care l-au ajutat într-o măsură sau alta la realizarea lucrării. Cîteva observații preliminare în legătură cu scopul lucrării, felul cum a fost concepută, limitele sale, modul cum au fost folosite izvoarele și metoda de lucru alcătuiesc un *cuvînt înainte*.

Prima parte este intitulată: *Caracteristici ale vaselor romane* (p. 5—12) și cuprinde trei capitole: I) izvoarele literare, arheologice, papirusuri și izvoare figurative utilizate de autor; II) literatura modernă cuprinzînd lucrări teoretice despre vase; III) originea vaselor romane și a numelui lor latin.

Partea a II-a se ocupă de *Funcțiile vaselor* (p. 13—18) pe care autorul le împarte în șapte grupe, după întrebuințarea menționată în izvoare: vase pentru provizii, vase pentru gătit (de bucătărie), vase pentru masă (pentru servit mîncare sau băutură), vase avînd o întrebuințare tehnică sau de economie casnică, vase medicinale și de toaletă, diferite recipiente și vase întrebuințate pentru serviciile sacre.

Partea a III-a (p. 19—33) discută pe larg problemele legate de: 1) *formele vaselor*; 2) *materialele* din care sînt făcute (metale, lut sau lemn); 3) *tehnica* de realizare a vaselor din diferitele materiale și *elementele de decor*.

Partea a IV-a (p. 33—86) cuprinde *observațiile* concentrate ale autorului *la fiecare vas*. Sînt prezentate în ordine alfabetică vasele (fiecare cu ilustrarea formei tipice) cu

înţelegerea concluziilor din primul volum. Datarea absolută se întemeiază pe cronologia culturii B-Beaker şi a culturii Wessex. Amintim că datarea acestei din urmă culturi se întemeiază, la rîndul ei, pe relaţiile cu cercul cultural Aunjetitz, pe de o parte, şi cu lumea miceniană, pe de altă parte. O cronologie mai înaltă a culturii Aunjetitz antrenează şi datarea epocii bronzului englez (cf. C. Renfrew, PPS, 35, 1969, p. 39; idem PPS, 36, 1970, p. 293, care se bazează pe o cronologie înaltă a eneoliticului balcanic).

Deşi nu este în legătură directă cu problemele ţării noastre, prezentarea şi ilustrarea bronzurilor irlandeze din cele două volume ne interesează atît din punct de vedere metodologic cît şi ca model cultural specific, Irlanda dovedindu-se una din regiunile cu o activitate metalurgică deosebit de importantă.

Ersilia Tudor

WERNER HILGERS, *Lateinische Gefässnamen. Bezeichnungen, Function und Form römischer Gefässe nach den antiken Schriftquellen.* Rheinland Verlag. Düsseldorf, 1969. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 31, 315 p. + 80 ilustraţii în text + 5 planşe.

Lucrarea pe care o prezentăm reprezintă prima încercare (foarte reuşită dealtfel) de a ordona şi prezenta toate vasele (recipientele) romane după datele oferite de izvoarele literare, arheologice şi chiar de reprezentările figurate antice. Scopul lucrării este acela de a oferi un catalog complet al recipientelor de tot felul, creînd noi posibilităţi de identificare a formelor de vase, precum şi a funcţiilor acestora.

Derivînd direct din acest scop, importanţa cărţii lui W. Hilgers nu poate fi limitată teritorial, ci capătă o valoare largă, universală, pentru cercetarea acestui aspect al culturii materiale romane. Este un fapt unanim recunoscut că studierea şi datarea vaselor (recipientelor) în general şi mai ales a ceramicii romane provinciale este o parte importantă a cercetării actuale, iar rezultatele studiilor au implicaţii dintre cele mai adînci la cunoaşterea specificului unei provincii romane. De aceea lucrarea lui W. Hilgers reprezintă un punct de pornire indispensabil pentru orice studiu în domeniul acesta.

Structura cărţii respectă şi conţine în mare parte elementele titlului. O foarte scurtă *prefaţă* cuprinde mulţumirile aduse de către autor tuturor celor care l-au ajutat într-o măsură sau alta la realizarea lucrării. Cîteva observaţii preliminare în legătură cu scopul lucrării, felul cum a fost concepută, limitele sale, modul cum au fost folosite izvoarele şi metoda de lucru alcătuiesc un *cuvînt înainte.*

Prima parte este intitulată: *Caracteristici ale vaselor romane* (p. 5—12) şi cuprinde trei capitole: I) izvoarele literare, arheologice, papirusuri şi izvoare figurative utilizate de autor; II) literatura modernă cuprinzînd lucrări teoretice despre vase; III) originea vaselor romane şi a numelui lor latin.

Partea a II-a se ocupă de *Funcţiile vaselor* (p. 13—18) pe care autorul le împarte în şapte grupe, după întrebuinţarea menţionată în izvoare: vase pentru provizii, vase pentru gătit (de bucătărie), vase pentru masă (pentru servit mîncare sau băutură), vase avînd o întrebuinţare tehnică sau de economie casnică, vase medicinale şi de toaletă, diferite recipiente şi vase întrebuinţate pentru serviciile sacre.

Partea a III-a (p. 19—33) discută pe larg problemele legate de: 1) *formele vaselor*; 2) *materialele* din care sînt făcute (metale, lut sau lemn); 3) *tehnica* de realizare a vaselor din diferitele materiale şi *elementele de decor.*

Partea a IV-a (p. 33—86) cuprinde *observaţiile* concentrate ale autorului *la fiecare vas.* Sînt prezentate în ordine alfabetică vasele (fiecare cu ilustrarea formei tipice) cu

ample explicaţii în legătură cu numele, folosirea, forma şi materialul din care sînt făcute.

Partea a V-a — şi cea mai masivă din punctul de vedere al spaţiului ocupat — este *catalogul vaselor* (p. 87—305). El prezintă în aceeaşi ordine alfabetică vasele; fiecare din ele fiind explicat detaliat după următoarea schemă generală: numele (eventual şi cel grecesc), întrebuinţarea sau întrebuinţările (găsită în izvoare citate textual), forma (alăturat fiind trecut izvorul ilustrativ), dimensiunile, materialul din care este făcut, decorul, sinonime, dacă nu are derivate, izvorul principal, literatura modernă. Bineînţeles nu fiecare dintre vase poate fi prezentat cu toate elementele schemei, datele izvoarelor diferind pentru fiecare.

Catalogul este urmat de o listă simplă (p. 305—309) a tuturor vaselor, cu indicarea poziţiei în catalog şi o listă (p. 309) cu formele primitive ale vaselor romane şi denumirea lor latină. Lucrarea se încheie cu o listă a ilustraţiilor prezentate în text (p. 311—312), o listă a prescurtărilor tehnice folosite de autor (p. 312) şi o listă a abrevierilor bibliografice (p. 313—315). Lucrarea este însoţită de cinci planşe: prima planşă cuprinde formele determinate de vase, iar următoarele patru planşe prezintă cele mai importante tezaure de vase din argint (Boscoreale, Hildeshei, Pompei).

Desigur, sumara prezentare a conţinutului unei cărţi atît de importante nu poate fi în măsură să redea pe deplin valoarea ei adevărată, lucru pe care numai studierea îndeaproape şi lucrul efectiv cu cartea o poate face. Întrucît problema pe care cartea o tratează atît de competent este o problemă importantă, ne mulţumim a o cataloga drept un manual serios, deosebit de util pentru toţi cei care se ocupă de cercetarea vaselor şi recipientelor romane, în ultimă instanţă a ceramicii romane. Autorul cărţii a realizat un deziderat, nemărturisit, al specialiştilor de a stabili relaţia concretă între cantitatea tot mai mare de material arheologic şi posibilitatea de interpretare a lui din toate punctele de vedere. Căci lucrarea lui W. Hilgers face împărţirea vaselor nu numai după forme, ci mai ales după întrebuinţare şi nume. Stabilirea precisă a funcţiilor vaselor, a modului de întrebuinţare are implicaţii adînci în concluziile de ordin economic şi mai ales sociologic.

Pentru arheologia epocii romane din ţara noastră, cartea lui W. Hilgers este de mare ajutor. Raritatea izvoarelor scrise chiar şi pentru epoca romană, face ca materialul arheologic şi mai ales ceramica, ce constituie cea mai numeroasă parte a lui, să capete o importanţă deosebită. Găsesc aici prilejul de a sublinia că pentru o provincie a imperiului roman, cunoaşterea ceramicii — prin elaborarea unui *corpus* sistematic — poate reprezenta (şi reprezintă uneori) singurul mijloc eficient prin care poate fi recunoscut specificul provincial sau regional al materialului arheologic. În ultimă instanţă prin cunoaşterea detaliată a ceramicii poate fi scoasă în relief *contribuţia fondului local, autohton la specificul culturii materiale a fiecărui teritoriu cucerit de romani*. În ciuda puţinelor studii sau prezentări de ceramică din Dacia, se poate sublinia încă de pe acum existenţa unui specific şi general şi regional dacic al culturii materiale romane provinciale. Acest specific poate fi recunoscut nu numai în factura ceramicii dar şi în preferinţele pentru forme şi mai ales în formele noi, hibride, specifice provinciei dacice. Posibilitatea de a dezvolta şi valorifica istoric această ipoteză trebuie să devină un scop în sine şi un stimulent pentru realizarea *corpus*-ului de ceramică. Iar pentru întocmirea lui, cartea lui Hilgers ar putea fi de un preţios ajutor.

N. Gudea

DYMACZEWSKA, U., ***Ceramika z osady sredniowiecznej w Styrmen, okreg Ruse (Bulgaria)*****, Slavia Antiqua, XIX, 1972, p. 199—226, 5 tabele, 9 figuri, listă bibliografică, rezumat în limba franceză.**

În cadrul colaborării polono-bulgare, între 1961—1964, 1967—1968 au fost efectuate o serie de cercetări în aşezarea de la Stărmen, situată la 3 km nord de satul cu acelaşi nume, pe rîul Iantra, afluent al Dunării. Săpăturile au permis cercetătorilor să constate existenţa

ample explicaţii în legătură cu numele, folosirea, forma şi materialul din care sînt făcute.

Partea a V-a — şi cea mai masivă din punctul de vedere al spaţiului ocupat — este *catalogul vaselor* (p. 87—305). El prezintă în aceeaşi ordine alfabetică vasele; fiecare din ele fiind explicat detaliat după următoarea schemă generală: numele (eventual şi cel grecesc), întrebuinţarea sau întrebuinţările (găsită în izvoare citate textual), forma (alăturat fiind trecut izvorul ilustrativ), dimensiunile, materialul din care este făcut, decorul, sinonime, dacă nu are derivate, izvorul principal, literatura modernă. Bineînţeles nu fiecare dintre vase poate fi prezentat cu toate elementele schemei, datele izvoarelor diferind pentru fiecare.

Catalogul este urmat de o listă simplă (p. 305—309) a tuturor vaselor, cu indicarea poziţiei în catalog şi o listă (p. 309) cu formele primitive ale vaselor romane şi denumirea lor latină. Lucrarea se încheie cu o listă a ilustraţiilor prezentate în text (p. 311—312), o listă a prescurtărilor tehnice folosite de autor (p. 312) şi o listă a abrevierilor bibliografice (p. 313—315). Lucrarea este însoţită de cinci planşe: prima planşă cuprinde formele determinate de vase, iar următoarele patru planşe prezintă cele mai importante tezaure de vase din argint (Boscoreale, Hildeshei, Pompei).

Desigur, sumara prezentare a conţinutului unei cărţi atît de importante nu poate fi în măsură să redea pe deplin valoarea ei adevărată, lucru pe care numai studierea îndeaproape şi lucrul efectiv cu cartea o poate face. Întrucît problema pe care cartea o tratează atît de competent este o problemă importantă, ne mulţumim a o cataloga drept un manual serios, deosebit de util pentru toţi cei care se ocupă de cercetarea vaselor şi recipientelor romane, în ultimă instanţă a ceramicii romane. Autorul cărţii a realizat un deziderat, nemărturisit, al specialiştilor de a stabili relaţia concretă între cantitatea tot mai mare de material arheologic şi posibilitatea de interpretare a lui din toate punctele de vedere. Căci lucrarea lui W. Hilgers face împărţirea vaselor nu numai după forme, ci mai ales după întrebuinţare şi nume. Stabilirea precisă a funcţiilor vaselor, a modului de întrebuinţare are implicaţii adînci în concluziile de ordin economic şi mai ales sociologic.

Pentru arheologia epocii romane din ţara noastră, cartea lui W. Hilgers este de mare ajutor. Raritatea izvoarelor scrise chiar şi pentru epoca romană, face ca materialul arheologic şi mai ales ceramica, ce constituie cea mai numeroasă parte a lui, să capete o importanţă deosebită. Găsesc aici prilejul de a sublinia că pentru o provincie a imperiului roman, cunoaşterea ceramicii — prin elaborarea unui *corpus* sistematic — poate reprezenta (şi reprezintă uneori) singurul mijloc eficient prin care poate fi recunoscut specificul provincial sau regional al materialului arheologic. În ultimă instanţă prin cunoaşterea detaliată a ceramicii poate fi scoasă în relief *contribuţia fondului local, autohton la specificul culturii materiale a fiecărui teritoriu cucerit de romani*. În ciuda puţinelor studii sau prezentări de ceramică din Dacia, se poate sublinia încă de pe acum existenţa unui specific şi general şi regional dacic al culturii materiale romane provinciale. Acest specific poate fi recunoscut nu numai în factura ceramicii dar şi în preferinţele pentru forme şi mai ales în formele noi, hibride, specifice provinciei dacice. Posibilitatea de a dezvolta şi valorifica istoric această ipoteză trebuie să devină un scop în sine şi un stimulent pentru realizarea *corpus*-ului de ceramică. Iar pentru întocmirea lui, cartea lui Hilgers ar putea fi de un preţios ajutor.

N. Gudea

DYMACZEWSKA, U., ***Ceramika z osady sredniowiecznej w Styrmen, okreg Ruse (Bulgaria)*****, Slavia Antiqua, XIX, 1972, p. 199—226, 5 tabele, 9 figuri, listă bibliografică, rezumat în limba franceză.**

În cadrul colaborării polono-bulgare, între 1961—1964, 1967—1968 au fost efectuate o serie de cercetări în aşezarea de la Stărmen, situată la 3 km nord de satul cu acelaşi nume, pe rîul Iantra, afluent al Dunării. Săpăturile au permis cercetătorilor să constate existenţa

mai multor straturi arheologice, începînd din epoca eneolitică. Cel mai recent datează din secolele XII—XIII și aparține unei așezări medievale suprapunînd ruinele unui centru fortificat din secolele IX—XI[1].

Rezultatele cercetărilor întreprinse de fiecare colectiv au fost publicate în revistele de specialitate din Bulgaria și Polonia. Articolul din Slavia Antiqua semnat de Urszula Dymaczewska este dedicat doar unei părți a materialului obținut cu prilejul săpăturilor și anume, ceramicii din epoca feudală. Este vorba de materialul găsit în cele cîteva complexe descoperite în zona investigată de expediția poloneză (cinci bordeie avînd pereții întăriți cu stîlpi, șase construcții cu ziduri de piatră și două gropi).

În lotul ceramic autoarea distinge, în funcție de procesul tehnologic al fabricației, două mari categorii : 1) vase modelate cu mîna și finisate probabil pe o roată cu învîrtire lentă și 2) vase lucrate la roata rapidă[2].

Prima categorie cuprinde două variante : a) oale cu corpul bombat, suprafața netedă, de culoare deschisă și 2) vase ovoidale ornamentate neglijent cu striuri incizate.

Ulcioare, străchini, farfurii, opaițe, oale etc., alcătuiesc toate împreună a doua mare categorie, ceramica lucrată la roată (rapidă). Procentul cel mai însemnat în cadrul acesteia îl dețin vasele arse oxidant, avînd o culoare cărămizie (încadrate de arheologii români în ceramica uzuală). Cele mai rare sînt piesele ornamentate în tehnica sgraffito.

Vasele de lut numite de U. D. pahare, prevăzute cu toartă și avînd aceeași formă ca și oalele, sînt de fapt recipiente de mici dimensiuni, pe care arheologii români le încadrează îndeobște în grupa ulcelelor sau a cănilor. Unele dintre ele sînt decorate cu benzi verticale lustruite.

În complexele amintite au mai fost descoperite și fragmente aparținînd unor vase de mari dimensiuni, cu torți masive și pereți ce ating grosimea de 1 cm. Asupra acestora cercetătoarea poloneză se pronunță cu oarecare prudență atunci cînd trebuie să le definească forma. Într-adevăr, în lipsa unor piese întregi este mai dificil de afirmat dacă fragmentele aparțin unor ulcioare amforoidale sau unor amfore, acestea din urmă fiind cunoscute la Dunărea de Jos și în secolele XII—XIII[3].

Un grup aparte este alcătuit, după aprecierea autoarei de „ceramica cu un diametru mare", fără ornament (este vorba de vase cu deschiderea gurii mai largă decît cea a fundului), reprezentată de cîteva opaițe. Alături de acestea sînt înfățișate și unele piese ceramice de formă conică, cu baza plată și marginea ridicată, înzestrate cu o toartă, cărora nu li s-au găsit și părțile superioare, și pe care U.D. le numește sfeșnice (swiecznikí) (p. 211, fig. 4/6, 7). În realitate fragmentele aparțin unor capace de lut și nu unor sfeșnice[4]. Trebuie însă remarcat că unele din aceste exemplare, spre deosebire de cele cunoscute în alte așezări mai tîrzii de pe linia Dunării (ca de pildă Păcuiul lui Soare, Coconi, Bragadiru, Zimnicea ori Basarabi) poartă ca decor benzi de smalț verde deschis.

Pe baza studiului celorlalte obiecte ce însoțesc ceramica, în special al monedelor, așezarea medievală de la Stărmen este datată între sfîrșitul secolului al XII-lea și finele veacului următor. Unele materiale atribuite de cercetătoarea poloneză acestei perioade — ca de exemplu opaițul avînd marginea decorată cu o linie în val (fig. 2/10) sau vasele ce poartă mărci de olar (fig. 5/4) — aparțin de fapt stratului timpuriu.

Materialul de bază pentru elaborarea acestui studiu, reprezentat de 7 vase întregi

---

[1] St. Mihailov, Archeologia, 5, 1963, 3, p. 5—13; W. Hensel, ArchPolona, 12, 1970, p. 161—164, 180—182.

[2] O situație similară se întîlnește în Dobrogea, la Dinogetia-Garvăn, unde în nivelul bordeielor arse apar de asemenea două categorii ceramice (vezi Maria Comșa, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 186; Petre Diaconu, Dacia, N. S., 16, p. 322).

[3] I. Čangova, IzvestijaInstitut, 22, 1959, p. 262; I. Barnea datează amforele descoperite la Niculițel către sfîrșitul secolului al XII-lea (I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, București, 1971, vol. III, p. 267; Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 322 și nota 50.

[4] Silvia Baraschi, SCIV, 23, 1972, 4, p. 609—617.

și peste 1 500 de fragmente ceramice este considerat de autoare ca insuficient pentru extinderea interpretărilor și a concluziilor. În ceea ce privește rezultatul analizei efectuate asupra ceramicii de la Stărmen, U. D. socotește că nu poate servi încă drept bază pentru cronologia ceramicii medievale. Nu putem fi decît de acord cu afirmațiile autoarei dar, subliniind că prin poziția sa geografică Stărmenul se încadrează în șirul de așezări medievale cunoscute în zona Dunării de Jos, atragem atenția asupra faptului că importanța cercetărilor și descoperirilor expediției polono-bulgare depășește hotarele Bulgariei interesînd în mod special și pe arheologii medieviști români. În aceeași ordine de idei se cuvine a remarca numărul de lucrări românești folosite de U. D. pentru stabilirea unor analogii.

Observațiile de la Stărmen, în ansamblul lor, dau posibilitatea unei mai exacte fixări cronologice a ceramicii medievale și întregesc un tablou deocamdată incomplet al situației de la Dunărea de Jos, așezarea respectivă fiind singura — pînă în momentul de față — a cărei viețuire acoperă sfîrșitul secolului al XII-lea și secolul al XIII-lea, perioadă surprinsă pe teritoriul nostru doar parțial și sporadic.

În ceea ce privește ilustrația, studiul Urszulei Dymaczewska, deși conține un număr însemnat de tabele și figuri este totuși deficitar. Articolul ar fi fost mult mai la îndemîna tuturor cercetătorilor dacă explicația figurilor ar fi fost mai cuprinzătoare și dacă planșele ar fi prezentat toate materialele descrise în text.

Silvia Baraschi

ARHEOLOGIA MOLDOVEI, VII, Edit. Academiei, București, 1972, 404 p.

Și acest al VII-lea tom din Arheologia Moldovei, prestigioasă contribuție a Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol" Iași, conține o serie de rapoarte, articole și studii dintre cele mai interesante;

Anton Nițu, *Reprezentări zoomorfe plastice pe ceramica neoeneolitică carpato-dunăreană*, p. 1—96, pl. 37. O lucrare de acest gen era demult așteptată ca un instrument de lucru necesar atît pentru specialiști cît și pentru cei interesați în urmărirea treptelor evoluției fenomenului artistic general. Lucrarea este valoroasă nu numai prin încercarea de a pune ordine în evoluția unui stil, atît de variat și bogat documentar în culturile neo-eneoliticului, cît mai ales prin concepția și metodologia în care se tratează problema. Expunerea este însoțită de un numeros material ilustrativ și comparativ care se referă la centre culturale din toate continentele. Studiul este împărțit în două părți: una introductivă și a doua, descrierea reprezentărilor plastice. În introducere se discută caracteristicile neoliticului balcano-dunărean și locul plasticii zoomorfe în sînul acestuia. Este explicată necesitatea reconsiderării de ansamblu a stilului animalier în concordanță cu arta și religia culturilor neo-eneolitice sud-est europene și orientale, sub a căror influență conceptuală s-ar afla. Evoluția reprezentărilor figurate din arta neolitică și a gîndirii magico-religioase este pusă sub semnul influențelor marilor religii și culturi afroasiene. Participarea elementelor figurate sud-est europene la reprezentările conceptuale ale civilizației orientului mediteranean nu este socotită ca o deducție silogistică, neoliticul sud-est european fiind integrat evoluției istorice generale, cu tot decalajul, în timp și spațiu, față de civilizația egeo-orientală. În legătură cu acest proces „ecumenicitate istorică" se pune însă întrebarea: ea poate fi numai într-un sens? adică, cum vede autorul numai în sens de filiație afroasiatică chiar cînd pe teritoriul Europei avem de-a face cu o puternică tradiție la date anterioare sau contemporane? În continuare autorul grupează reprezentările zoomorfe de pe ceramică după tehnica modelării. Aceste grupe sînt

și peste 1 500 de fragmente ceramice este considerat de autoare ca insuficient pentru extinderea interpretărilor și a concluziilor. În ceea ce privește rezultatul analizei efectuate asupra ceramicii de la Stărmen, U. D. socotește că nu poate servi încă drept bază pentru cronologia ceramicii medievale. Nu putem fi decît de acord cu afirmațiile autoarei dar, subliniind că prin poziția sa geografică Stărmenul se încadrează în șirul de așezări medievale cunoscute în zona Dunării de Jos, atragem atenția asupra faptului că importanța cercetărilor și descoperirilor expediției polono-bulgare depășește hotarele Bulgariei interesînd în mod special și pe arheologii medieviști români. În aceeași ordine de idei se cuvine a remarca numărul de lucrări românești folosite de U. D. pentru stabilirea unor analogii.

Observațiile de la Stărmen, în ansamblul lor, dau posibilitatea unei mai exacte fixări cronologice a ceramicii medievale și întregesc un tablou deocamdată incomplet al situației de la Dunărea de Jos, așezarea respectivă fiind singura — pînă în momentul de față — a cărei viețuire acoperă sfîrșitul secolului al XII-lea și secolul al XIII-lea, perioadă surprinsă pe teritoriul nostru doar parțial și sporadic.

În ceea ce privește ilustrația, studiul Urszulei Dymaczewska, deși conține un număr însemnat de tabele și figuri este totuși deficitar. Articolul ar fi fost mult mai la îndemîna tuturor cercetătorilor dacă explicația figurilor ar fi fost mai cuprinzătoare și dacă planșele ar fi prezentat toate materialele descrise în text.

Silvia Baraschi

ARHEOLOGIA MOLDOVEI, VII, Edit. Academiei, București, 1972, 404 p.

Și acest al VII-lea tom din Arheologia Moldovei, prestigioasă contribuție a Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol" Iași, conține o serie de rapoarte, articole și studii dintre cele mai interesante ;

Anton Nițu, *Reprezentări zoomorfe plastice pe ceramica neoeneolitică carpato-dunăreană*, p. 1—96, pl. 37. O lucrare de acest gen era demult așteptată ca un instrument de lucru necesar atît pentru specialiști cît și pentru cei interesați în urmărirea treptelor evoluției fenomenului artistic general. Lucrarea este valoroasă nu numai prin încercarea de a pune ordine în evoluția unui stil, atît de variat și bogat documentar în culturile neo-eneoliticului, cît mai ales prin concepția și metodologia în care se tratează problema. Expunerea este însoțită de un numeros material ilustrativ și comparativ care se referă la centre culturale din toate continentele. Studiul este împărțit în două părți : una introductivă și a doua, descrierea reprezentărilor plastice. În introducere se discută caracteristicile neoliticului balcano-dunărean și locul plasticii zoomorfe în sînul acestuia. Este explicată necesitatea reconsiderării de ansamblu a stilului animalier în concordanță cu arta și religia culturilor neo-eneolitice sud-est europene și orientale, sub a căror influență conceptuală s-ar afla. Evoluția reprezentărilor figurate din arta neolitică și a gîndirii magico-religioase este pusă sub semnul influențelor marilor religii și culturi afroasiene. Participarea elementelor figurate sud-est europene la reprezentările conceptuale ale civilizației orientului mediteranean nu este socotită ca o deducție silogistică, neoliticul sud-est european fiind integrat evoluției istorice generale, cu tot decalajul, în timp și spațiu, față de civilizația egeo-orientală. În legătură cu acest proces „ecumenicitate istorică" se pune însă întrebarea : ea poate fi numai într-un sens ? adică, cum vede autorul numai în sens de filiație afroasiatică chiar cînd pe teritoriul Europei avem de-a face cu o puternică tradiție la date anterioare sau contemporane ? În continuare autorul grupează reprezentările zoomorfe de pe ceramică după tehnica modelării. Aceste grupe sînt

considerate ca teme majore care nu exclud subdiviziunile tipologice. Temele modelării ar fi derivatele gîndirii magico-religioase ale neoliticului orientului antic. Problema pusă astfel pare a rămîne fără suport demonstrativ, de vreme ce nu sînt discutate, măcar în treacăt, categoriile temelor conceptuale. În continuare sînt scoase în evidență caracteristicile tipologice ale grupelor în relație cronologică și pe spații specifice. Fiecare din aceste reprezentări sînt discutate pe culturi, relevîndu-se atunci cînd este cazul, specificul acestor reprezentări, și evoluția lor. Se remarcă insistența autorului față de filiația tipologică a reprezentărilor, trecîndu-se cu vederea factorul utilitar practic. Poate anticipăm,cu acest prilej, intenția autorului de a se ocupa, în alte împrejurări, de această problemă cît și de aceea a funcției magico-artistice, teme conceptuale din bogatul cîmp de manifestare al ceramicii neo-eneolitice.

Perioada de tranziție de la neolitic la bronz cu problemele ce le ridică formează obiectul articolului de S. Haimovici, *Studiul resturilor faunistice de la Folteşti*, p. 97—103. Utilizînd materialul rezultat din săpăturile din 1950 de un colectiv condus de M. Petrescu-Dîmbovița, autorul îl supune la o analiză cantitativă și calitativă. Se remarcă preponderența taurinelor și prezența activă a aequideelor ce erau folosite, după opinia autorului, la tracțiune și alimentație. Un număr relativ ridicat de resturi de pești și lamelii-branhiate documentează pescuitul. Cele patru tabele din articol întregesc reprezentarea diferențiată a materialului.

Marilena Florescu, C. Buzdugan, *Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău)*, p. 103—205. Articolul este un amplu raport asupra cercetărilor efectuate între anii 1959—1962. După prezentarea poziției geografice a așezării și a stratigrafiei, se trece la discutarea descoperirilor în sine pe straturile de cultură. În primul capitol este discutată așezarea Folteşti II, locuințele, vetrele, gropile cu resturi menajere. Subcapitolul inventar cuprinde ceramica, uneltele și alte obiecte. Tot aici se face și enumerarea principalelor tipuri ceramice și de unelte cu caracterele lor specifice. La „alte obiecte" sînt însă prezente alături de fusaiole și fragmente de roți de care votive. În capitolul următor se prezintă materialul din fazele Monteoru Ic_3 și Ic_2. Schema de organizarea capitolului este aceeași ca și în primul capitol. La ambele faze se prezintă întîi tipurile de locuințe, semibordeiele și probabil locuințe de suprafață în faza Monteoru Ic_3 și numai locuințe de suprafață în Monteoru Ic_2. Un spațiu larg este acordat gropilor menajere din cele două faze și materialelor găsite în umplutura lor. Sistemul de fortificație ocupă un subcapitol. Este de reținut că șanțurile de apărare aparțin locuirii Folteşti II și Monteoru Ic_2. Ceramica celor două faze ale culturii Monteoru în care se recunosc trei etape pentru faza Monteoru Ic_3 este deosebit de interesantă; din păcate însă ilustrația este de slabă calitate. Formele de vase sînt urmărite și în cursul celor două etape ale culturii Monteoru Ic_2. În cadrul uneltelor nu s-a putut face deosebire pe faze; se consemnează doar existența tipurilor de topoare de piatră, plate, neperforate și perforate, cu două subtipuri (cu profil rotunjit și cu ceafă cilindrică), a dălților, cuțitelor, rîșnițelor. Sînt aceleași tipuri de unelte ca în cultura Folteşti. Uneltele din metal, aramă sau bronz sînt reprezentate prin dălți, împungătoare, cuțite și un ac. Între obiectele de podoabă pot fi amintite cataramele și dinții perforați. Se semnalează și prezența unor fragmente de figurine antropomorfe și zoomorfe, întregi sau fragmentare, reprezentînd cornute mici, amulete, roți de la carul votiv. O importantă parte a lucrării o constituie încadrarea acestor vestigii în cadrul culturii Folteşti II, Monteoru precum și legăturile acestora cu alte culturi de epocă. Lucrarea este ilustrată prin 49 de planșe și figuri ce ușurează mult înțelegerea problemelor luate în discuție.

Attila Lászlo, *Așezarea hallstattiană de la Cozia* (jud. Iași), p. 207—224, reprezintă o nouă contribuție valoroasă privind studiul cercetărilor hallstattului timpuriu din țara noastră. Inventarul ceramic, uneltele precum și descoperirea a două bordeie oferă autorului prilejul unei analize asupra încadrării cronologice a așezării în funcție de poziția culturii de tip Babadag și legăturile sale cu Troia și Europa centrală.

Mihai Brudiu și P. Păltănea în succintul studiu *Cetățuia daco-getică de la Brăhășești*, p. 225—240, prezintă un variat material arheologic pe baza căruia se demonstrează caracterul dacic din amintita localitate.

Raportul cercetărilor din *Așezarea geto-dacă de la Ciolănești*, p. 241—258, întocmit de M. Petrescu-Dîmbovița și Silviu Sanie, este bogat în observații făcute asupra materialului ceramic contribuind totodată la interpretarea unui puț cu caracter votiv ce pînă acum nu și-a găsit analogii în lumea geto-dacă.

Firește că sesizarea datorată lui N. Gostar, *Studii epigrafice, III*, asupra paternității descoperirii cunoscutei inscripții din cimitirul musulman de la Techirghiol și restituirea epigrafiei dobrogene a textului completat și cercetat constituie o prețioasă contribuție. Într-un capitol următor același autor menționînd inventarul cercetărilor speologice din grota Peștera lui Adam, completează seria inscripțiilor descoperite cu încă trei monumente în text integral.

Ion Ioniță și V. Spinei, *Așezarea prefeudală tîrzie de la Băiceni-Siliște*, p. 307—330. Între anii 1963—1968 s-au efectuat săpături arheologice la Băiceni-Siliște. Printre descoperiri se semnalează resturi sporadice de tip Cucuteni și hallstattiene. Mai bine reprezentate sînt materialele din secolele II—III e.n. și secolul al IV-lea de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov. Deasupra acestor depuneri s-au găsit locuințe din epoca prefeudală tîrzie și din feudalismul dezvoltat. Materialele discutate provin din cinci locuințe de formă rectangulară, în general de tipul semibordeiului. În interiorul lor s-au găsit cuptoare de piatră de tipul pietrarelor. Din inventarul locuințelor fac parte, o fusaiolă de lut, 2 sule, o lamă de cuțit de fier cu peduncul. Ceramica constituie însă categoria de materiale care oferă cele mai multe criterii de încadrare. Sînt distinse patru grupe: a) vase modelate cu mîna din pastă cu cioburi pisate; b) vase lucrate la roata înceată de mînă cu cioburi pisate în compoziție ; c) vase lucrate cu roata cu turație medie, cu nisip și pietricele și d) vase din lut fin lucrate tot cu roata de turație medie. Fiecare grupă este luată în discuție după criteriul formei și decorului. Merită a fi subliniată ideea raportului cantitativ între aceste grupe și raportul pe grupe, între locuințe. Raportul de contemporaneitate între aceste specii ceramice este pus în comparație cu așezări din Moldova (Hlincea, Spinoasa, Dănești) Muntenia (de la Dridu) (Cipău, Sf. Gheorghe), Transilvania. Complexele descoperite aici sînt analizate în raport cu cele de tip Luka — Rakovețkaie. Pe baza acestor criterii și analogiilor făcute, descoperirile de la Băiceni-Siliște sînt încadrate într-o perioadă corespunzătoare secolelor IX—X.

Abordînd un interesant capitol din istoria agriculturii noastre, cel al uneltelor, în speță evoluția hîrlețului, V. Neamțu, în studiul: *Originea și evoluția hîrlețului în Țara Românească*, p. 331—343, după ce le determină etimologic ne oferă aria lui de răspîndire și de folosire. Pomenind bățul de săpat ca formă inițială, autorul trece în capitolele următoare la cele mai caracteristice aspecte pe care hîrlețul în evoluția sa istorică le-a înregistrat, hîrlețul de lemn, hîrlețul de lemn cu ramă de fier, hîrlețul cu lamă de fier.

Descoperirile arheologice din 1963 de la Siret, p. 347—357, de Stela Cheptea, reprezintă un raport amplu asupra săpăturilor de salvare din punctul Horodiștea-Siret. Materialul arheologic rezultat: obiecte de metal, sabie, o potcoavă de cal, o pereche de scări de șa, cuie cît și ceramică ce autorul o clasifică de uz casnic sau decorativă sau după ardere cenușie și roșie. De asemenea se menționează descoperirea unor fragmente ceramice de uz casnic din pastă roșie cu smalț galben și verde deschis și ornamentată în tehnica „sgraffito", de proveniență sau influență bizantină, datată spre sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Ceramica de uz casnic descoperită la Siret își găsește apropiate reflexe în ceramica de aceeași categorie descoperită la Roman și Suceava.

Tezaurul de obiecte și monede feudale descoperite la Păun (*com. Mihăileșeni, jud. Botoșani*), p. 358—367, prezentat de Eugen Neamțu și Grigore Foit reprezintă o parte a rezultatelor săpăturilor din aprilie 1963. El se compune din 14 obiecte de podoabă și 212 monede. De remarcat analogiile stilistice cu alte obiecte de podoabă din veacul al XV-lea,

descoperite la Ţifeşti-Vrancea, Suceava, Olteni, Sihleanu Brăila. Monedele, în general emisiuni ale regilor Poloniei, sînt prezentate cu ajutorul unui tabel precizîndu-se pentru fiecare data emisiei, emitentul şi valoarea corespunzătoare. Asupra originii sale autorii admit ipoteza îngropării lui în perioada tulbure a domniei lui Miron Movilă Barnovski. Pe acelaşi portativ numismatic se înscrie şi *Noi date cu privire la circulaţia monetară în Moldova în secolul XVI*, p. 369—376, de Constantin Matasă, O. Iliescu şi V. Mihăilescu-Bîrliba, ce ne semnalează şi analizează bogatul tezaur descoperit în august 1963 în oraşul Piatra Neamţ. De remarcat depistarea unor imitaţii ce se presupune a fi fost bătute în atelierele clandestine din timpul domniei lui Ştefăniţă şi Petru Rareş.

Mult controversata discuţie asupra cronologiei lui Rubobostes îşi găseşte un loc şi în contribuţia interpretării lui Vladimir Iliescu: *„Cînd a trăit regele Oroles"*, p. 377—381. Stabilind o nouă relaţie între cele trei digresiuni ale prologului lui Iustin şi fragmentele din epitome, episodul cu Oroles face parte din digresiunea despre daci (incrementa Dacorum) iar nu din expunerea expediţiei bastarnilor în Balcani, cărora le corespunde alianţa lui Filip al V-lea cu scorodiscii şi întrucît această „dezvoltare" a dacilor urmează pe cea după pannoni, Oroles rămîne fie un predecesor fie un contemporan cu Burebista. Seducătoare sub raport istorico-lingvistic această ipoteză rămîne să convingă şi sub cel arheologic.

În încheierea volumului P. Păltănea în *Informaţii arhivistice despre un sarcofag roman de la Galaţi* ne oferă o corectă datare a descoperirii unui sarcofag. Stabilind prezenţa unor influenţe orientale, în speţă mithriace asupra cultului cavalerilor danubieni sau a cavalerului trac, autorul acceptă ideea unui cult general sincretist reliefat în elementele figurate şi arhitectonice ale sarcofagului. Volumul se încheie cu o serie de dări de seamă şi recenzii semnate de A. Laszlo, M. Dinu, M. Petrescu-Dîmboviţa, Marilena Florescu şi Dan Gh. Teodor.

Radu Ciuceanu

GUDRUN GERLACH și ROLF HACHMANN, *Verzeichnis vor- und frühgeschichtlicher Bibliographien*, Beiheft zum 50. Ber RGK, 1969 (1971), Walter de Gruyter, Berlin, 269 p. și 32 hărți în text.

Nevoii de informare a arheologilor i-au răspuns cu peste o sută de ani în urmă primele liste bibliografice anuale, publicate în reviste de specialitate. De atunci numărul bibliografiilor de diferite feluri a crescut într-o asemenea măsură încît a devenit necesară și realizabilă *o bibliografie a bibliografiilor*. Pentru pre- și protoistoria Europei, G. Gerlach și R. Hachmann ne oferă un asemenea instrument de informare, care — în ciuda unor inerente și, dealtfel, previzibile imperfecțiuni — se va dovedi deosebit de util cercetării. Materialul (3 103 trimiteri, dintre care unele se repetă în capitole diferite) a fost organizat în principal după criteriul geografic. După cum era și de așteptat bibliografiile germane ocupă locul cel mai important. Cele 944 trimiteri sînt grupate în trei secțiuni principale : bibliografii supraregionale, bibliografii pe provincii istorice (de ex. Anhalt, Baden, Pfalz, Saarland etc.) și bibliografii ale unor arheologi germani, ca Beltz, Dragendorff, Jankuhn, Kossinna etc. Pentru restul Europei sînt înregistrate mai întîi bibliografiile care depășesc cadrul unei singure țări (407 bibliografii generale, 20 pe perioade istorice, 10 pe părți ale Europei, 19 pe probleme etnice și 12 bibliografii speciale). Restul trimiterilor (1 691) se fac la bibliografii privind diferitele țări europene. Mai bine este reprezentată Franța, în schimb lipsesc Grecia, Turcia și Portugalia. Avînd în vedere modificările granițelor naționale și provinciale, mai ales din ultimii o sută de ani, pentru ușurarea consultării au fost inserate note explicative și hărți. Întîlnim, de asemenea, succinte însemnări care precizează conținutul și valoarea unor bibliografii, precum și perioada de apariție în cazul unor seriale bibliografice. Lucrarea nu are pretenția de a fi exhaustivă și nici nu putea fi. Dificila muncă de adunare și sistematizare a acestui important material de informare trebuie să fie, fără rezerve, omagiată.

Mircea Babeș

GERHARD MILDENBERGER, *Sozial- und Kulturgeschichte der Germanen*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1972 (colecția Urban-Taschenbücher, vol. 149), 147 p. și 7 fig. în text.

Într-o colecție enciclopedică de buzunar, în care au mai apărut cărți utile și de o reală ținută științifică semnate de Bandi, Behn, Wiesner etc., Gerhard Mildenberger, profesor la universitatea din Bochum, publică o istorie socială și culturală a germanilor, de la începuturile acestora (prudent fixate pe la 500 î.e.n.) pînă la dizolvarea unității lor, în pragul epocii migrațiilor (pe la 400 e.n.). Lăsînd pe ultimul plan istoria „externă"

GUDRUN GERLACH și ROLF HACHMANN, *Verzeichnis vor- und frühgeschichtlicher Bibliographien*, Beiheft zum 50. Ber RGK, 1969 (1971), Walter de Gruyter, Berlin, 269 p. și 32 hărți în text.

Nevoii de informare a arheologilor i-au răspuns cu peste o sută de ani în urmă primele liste bibliografice anuale, publicate în reviste de specialitate. De atunci numărul bibliografiilor de diferite feluri a crescut într-o asemenea măsură încît a devenit necesară și realizabilă *o bibliografie a bibliografiilor*. Pentru pre- și protoistoria Europei, G. Gerlach și R. Hachmann ne oferă un asemenea instrument de informare, care — în ciuda unor inerente și, dealtfel, previzibile imperfecțiuni — se va dovedi deosebit de util cercetării. Materialul (3 103 trimiteri, dintre care unele se repetă în capitole diferite) a fost organizat în principal după criteriul geografic. După cum era și de așteptat bibliografiile germane ocupă locul cel mai important. Cele 944 trimiteri sînt grupate în trei secțiuni principale : bibliografii supraregionale, bibliografii pe provincii istorice (de ex. Anhalt, Baden, Pfalz, Saarland etc.) și bibliografii ale unor arheologi germani, ca Beltz, Dragendorff, Jankuhn, Kossinna etc. Pentru restul Europei sînt înregistrate mai întîi bibliografiile care depășesc cadrul unei singure țări (407 bibliografii generale, 20 pe perioade istorice, 10 pe părți ale Europei, 19 pe probleme etnice și 12 bibliografii speciale). Restul trimiterilor (1 691) se fac la bibliografii privind diferitele țări europene. Mai bine este reprezentată Franța, în schimb lipsesc Grecia, Turcia și Portugalia. Avînd în vedere modificările granițelor naționale și provinciale, mai ales din ultimii o sută de ani, pentru ușurarea consultării au fost inserate note explicative și hărți. Întîlnim, de asemenea, succinte însemnări care precizează conținutul și valoarea unor bibliografii, precum și perioada de apariție în cazul unor seriale bibliografice. Lucrarea nu are pretenția de a fi exhaustivă și nici nu putea fi. Dificila muncă de adunare și sistematizare a acestui important material de informare trebuie să fie, fără rezerve, omagiată.

Mircea Babeș

GERHARD MILDENBERGER, *Sozial- und Kulturgeschichte der Germanen*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1972 (colecția Urban-Taschenbücher, vol. 149), 147 p. și 7 fig. în text.

Într-o colecție enciclopedică de buzunar, în care au mai apărut cărți utile și de o reală ținută științifică semnate de Bandi, Behn, Wiesner etc., Gerhard Mildenberger, profesor la universitatea din Bochum, publică o istorie socială și culturală a germanilor, de la începuturile acestora (prudent fixate pe la 500 î.e.n.) pînă la dizolvarea unității lor, în pragul epocii migrațiilor (pe la 400 e.n.). Lăsînd pe ultimul plan istoria „externă"

(tratată pe scurt în cap. 7), Mildenberger își concentrează atenția în principal asupra economiei, modului de viață, culturii materiale, relațiilor sociale și, în sfîrșit, culturii spirituale a lumii germanice vechi. Datele arheologice, completate cu contribuții ale științelor învecinate, sînt aici din plin folosite pentru a compensa lipsa de precizie și de consistență a izvoarelor scrise (discuția asupra izvoarelor se face în cap. 1). Concentrat dar cuprinzător sînt tratate, în cap. 2 și 3, problemele privind delimitarea spațiului germanic, ocuparea și exploatarea teritoriului în funcție de condițiile naturale și de structura economică, mărimea și densitatea populației, dispunerea, forma și organizarea așezărilor, tipurile de locuințe și de amenajări gospodărești. Un capitol special (cap. 4) este dedicat economiei: agricultura și creșterea vitelor, dobîndirea materiilor prime, meșteșugurile, comerțul și circulația. Lucrurile sînt privite atît din punctul de vedere al tehnologiei și al tipologiei produselor, cît și din acela al organizării activității productive. În cap. 5 sînt tratate realitățile sociale: pe de o parte, formele de comunitate umană (familie, gintă, trib, uniune tribală), iar pe de alta, stratele sociale în curs de formare. În prezentarea culturii spirituale a germanilor (cap. 6), Mildenberger pune accentul pe religie și cult. Și aici ponderea cunoștințelor bazate pe cercetările arheologice este mare, mai ales în ce privește practicile funerare și cele legate de ofrande și sacrificii. Arta, scrisul (runele) și începuturile literaturii germanice sînt privite într-o anumită dependență față de reprezentările religioase. Concluziile cărții (cap. 8) pot fi astfel sintetizate: alături de romanitate, elementul germanic constituie „o bază determinantă a lumii medievale".

Cartea lui Mildenberger oferă cititorului o bună orientare în istoria și civilizația vechilor germani. Aparatul critic, cuprinzînd literatura cea mai nouă, contribuie la aceasta. De regretat este doar sărăcia ilustrației.

Mircea Babeș

T. S. KONDUKTOROVA, *Antropologija drevnego naselenija Ukrainy*, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1972, Moskva, 155 p., 34 fig. și 14 tabele.

Pe baza studierii a circa 500 schelete sînt sintetizate trăsăturile antropologice ale populației Ucrainei în mileniul I î.e.n. și în prima jumătate a mileniului I e.n. Materialul osteologic provine atît din săpături recente, cît și din vechile colecții. În tratarea materialului de epocă scitică se face distincție între zona de stepă (Aleksandropol, Kut, Nikopol) și zona de silvostepă (Staroe, Aksiutinți). Pentru perioada următoare (secolele III î.e.n.—III e.n.) se urmărește separat populația scitică tîrzie de la Niprul inferior și din Crimeia (Kamenka, Zolotaia Balka, Simferopol-Neapolis Scitic) și populația nou venită a sarmaților (Ust-Kamenka, Akkermen, Novo-Filipovka). Punctul de greutate al lucrării îl reprezintă determinarea tipului antropologic al populației cerneahoviene, întemeiată pe studierea unui mare număr de schelete provenind din cele mai cunoscute necropole: Cerneahov, Romașki, Maslovo, Ranjevoe, Juravka. Sînt folosite și datele obținute de M.S. Velikanova pe baza materialelor din necropolele de la Mălăiești și Budești. Mormintele de incinerație aparținînd culturilor Zarubinți și Cerneahov nu au fost luate în considerație. Autoarea constată caracteristici morfologice comune populației de la sfîrșitul epocii bronzului, sciților, sciților tîrzii și cerneahovienilor, putînd confirma „înrudirea lor genetică". Pe de altă parte se ajunge la concluzia că unele trăsături morfologice, prezente atît la cerneahovieni cît și la slavi (poliani), se pot explica prin participarea celor dintîi la formarea populației slave din Ucraina. După autoare, la populația purtătoare a culturii Cerneahov nu au putut fi sesizate caractere clare care să fie puse pe seama sarmaților și, mai ales, a goților.

Mircea Babeș

(tratată pe scurt în cap. 7), Mildenberger își concentrează atenția în principal asupra economiei, modului de viață, culturii materiale, relațiilor sociale și, în sfîrșit, culturii spirituale a lumii germanice vechi. Datele arheologice, completate cu contribuții ale științelor învecinate, sînt aici din plin folosite pentru a compensa lipsa de precizie și de consistență a izvoarelor scrise (discuția asupra izvoarelor se face în cap. 1). Concentrat dar cuprinzător sînt tratate, în cap. 2 și 3, problemele privind delimitarea spațiului germanic, ocuparea și exploatarea teritoriului în funcție de condițiile naturale și de structura economică, mărimea și densitatea populației, dispunerea, forma și organizarea așezărilor, tipurile de locuințe și de amenajări gospodărești. Un capitol special (cap. 4) este dedicat economiei : agricultura și creșterea vitelor, dobîndirea materiilor prime, meșteșugurile, comerțul și circulația. Lucrurile sînt privite atît din punctul de vedere al tehnologiei și al tipologiei produselor, cît și din acela al organizării activității productive. În cap. 5 sînt tratate realitățile sociale : pe de o parte, formele de comunitate umană (familie, gintă, trib, uniune tribală), iar pe de alta, stratele sociale în curs de formare. În prezentarea culturii spirituale a germanilor (cap. 6), Mildenberger pune accentul pe religie și cult. Și aici ponderea cunoștințelor bazate pe cercetările arheologice este mare, mai ales în ce privește practicile funerare și cele legate de ofrande și sacrificii. Arta, scrisul (runele) și începuturile literaturii germanice sînt privite într-o anumită dependență față de reprezentările religioase. Concluziile cărții (cap. 8) pot fi astfel sintetizate : alături de romanitate, elementul germanic constituie „o bază determinantă a lumii medievale''.

Cartea lui Mildenberger oferă cititorului o bună orientare în istoria și civilizația vechilor germani. Aparatul critic, cuprinzînd literatura cea mai nouă, contribuie la aceasta. De regretat este doar sărăcia ilustrației.

Mircea Babeș

T. S. KONDUKTOROVA, *Antropologija drevnego naselenija Ukrainy*, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1972, Moskva, 155 p., 34 fig. și 14 tabele.

Pe baza studierii a circa 500 schelete sînt sintetizate trăsăturile antropologice ale populației Ucrainei în mileniul I î.e.n. și în prima jumătate a mileniului I e.n. Materialul osteologic provine atît din săpături recente, cît și din vechile colecții. În tratarea materialului de epocă scitică se face distincție între zona de stepă (Aleksandropol, Kut, Nikopol) și zona de silvostepă (Staroe, Aksiutinți). Pentru perioada următoare (secolele III î.e.n. — III e.n.) se urmărește separat populația scitică tîrzie de la Niprul inferior și din Crimeia (Kamenka, Zolotaia Balka, Simferopol-Neapolis Scitic) și populația nou venită a sarmaților (Ust-Kamenka, Akkermen, Novo-Filipovka). Punctul de greutate al lucrării îl reprezintă determinarea tipului antropologic al populației cerneahoviene, întemeiată pe studierea unui mare număr de schelete provenind din cele mai cunoscute necropole : Cerneahov, Romașki, Maslovo, Ranjevoe, Juravka. Sînt folosite și datele obținute de M.S. Velikanova pe baza materialelor din necropolele de la Mălăiești și Budești. Mormintele de incinerație aparținînd culturilor Zarubinți și Cerneahov nu au fost luate în considerație. Autoarea constată caracteristici morfologice comune populației de la sfîrșitul epocii bronzului, sciților, sciților tîrzii și cerneahovienilor, putînd confirma „înrudirea lor genetică''. Pe de altă parte se ajunge la concluzia că unele trăsături morfologice, prezente atît la cerneahovieni cît și la slavi (poliani), se pot explica prin participarea celor dintîi la formarea populației slave din Ucraina. După autoare, la populația purtătoare a culturii Cerneahov nu au putut fi sesizate caractere clare care să fie puse pe seama sarmaților și, mai ales, a goților.

Mircea Babeș

Edith B. THOMAS, *Helme. Schilde. Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*, Budapest, 1971, 150 p., 80 pl., 3 fig. în text.

Studiul armelor romane în general, a coifurilor, scuturilor sau pumnalelor, în cazul de față din Pannonia, în special „ne dau noi deslușiri asupra procesului de romanizare, asupra politicii imperiale în provincia Pannonia...". „Studiul simbolisticii, cu care aceste arme au fost ornamentate, ne oferă o imagine a ceea ce a fost unitatea imperiului". Acestea sînt numai cîteva din motivele care au îndemnat-o pe cercetătoarea maghiară Edith B. Thomas să-și oprească atenția asupra acestei categorii de monumente arheologice.

Sînt analizate cu această ocazie coifurile de paradă din bronz, ornamentate în relief, descoperite la Brigetio sau din colecția Muzeului național de antichități de la Budapesta, coifurile de fier „mit Plattenüberzug" descoperite la Dunapentele, punîndu-se în discuție toate coifurile de acest tip din Pannonia.

O altă categorie de armament, scuturile, oferă autoarei posibilitatea ca, plecînd de la exemplarele de la Százhalombatta, Dunaföldvar, Hălmeag (jud. Brașov) și altele, să urmărească problema exemplarelor din Ungaria sau România în contextul general al Imperiului. Pe baza analogiilor cu exemplare din Germania sau Anglia sau din afara Imperiului, cu exemplare din Danemarca, pe baza analizei tehnicii de realizare și ornamentare a acestor piese se aduc contribuții inedite.

În sfîrșit, analiza pumnalelor pornește de la pumnalul descoperit în anul 1967 la Dunaföldvar. Studiul tipologic al acestor piese, răspîndirea lor geografică în cadrul Imperiului, ornamentica etc. permit formularea unor concluzii noi, dintre care ipoteza originii iberice ni se pare cea mai atrăgătoare.

Însoțindu-și argumentația cu planșe fotografice de o calitate deosebită, Edith B. Thomas pune în circulația științifică un instrument de lucru folositor specialistului în probleme de istorie militară, dar în același timp oferă o carte utilă oricărui iubitor al antichităților romane în general.

Radu Harhoiu

EDUARD M. NEUFFER, *Der Reihengräberfriedhof von Donzdorf*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtemberg. Band 2, Stuttgart, 1972, 131 p., 16 fig. 85 pl.

Monografia necropolei de la Donzdorf este ultima din lista monografiilor necropolelor alamanice (sec. VI—VII) din Germania de sud.

Investigația arheologică a necropolei începe cu o prezentare generală a ritului funerar. Mormintele sînt de inhumație, 98 umane și 2 de cai. Inventarul este bogat însă nu excesiv. Un loc aparte îl ocupă mormîntul 79 caracterizat printr-un inventar fastuos.

Analiza inventarului funerar este făcută pe categorii specifice: inventarul caracteristic mormintelor de femei (fibule, cercei simpli sau, într-un singur caz, cu coșuleț, ace de păr, mărgele etc.), inventarul caracteristic mormintelor de bărbați (săbii lungi cu două tăișuri — *Spatha*, centuri pentru portul sabiei, săbii cu un tăiș — *Saxe*, vîrfuri de lance, umbouri de scut, garnituri de centură incrustate sau nu cu argint etc.) și, în sfîrșit, inventarul comun atît mormintelor de femei cît și de bărbați (catarame, cuțite, ceramică etc.) (p. 11—54).

În concluziile, care sînt cuprinse într-un scurt cuvînt de închidere (p. 55—56), autorul, pornind de la observațiile asupra mormîntului 79 și a mormintelor cu *Spatha* și făcînd legătura cu rezultatele unor cercetări de suprafață în zonă, expune o serie de interesante considerații de ordin sociologic.

Analiza antropologică împreună cu studiul osteologic al oaselor de cai încheie această valoroasă monografie.

Radu Harhoiu

Edith B. THOMAS, *Helme. Schilde. Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*, Budapest, 1971, 150 p., 80 pl., 3 fig. în text.

Studiul armelor romane în general, a coifurilor, scuturilor sau pumnalelor, în cazul de față din Pannonia, în special „ne dau noi deslușiri asupra procesului de romanizare, asupra politicii imperiale în provincia Pannonia...". „Studiul simbolisticii, cu care aceste arme au fost ornamentate, ne oferă o imagine a ceea ce a fost unitatea imperiului". Acestea sînt numai cîteva din motivele care au îndemnat-o pe cercetătoarea maghiară Edith B. Thomas să-și oprească atenția asupra acestei categorii de monumente arheologice.

Sînt analizate cu această ocazie coifurile de paradă din bronz, ornamentate în relief, descoperite la Brigetio sau din colecția Muzeului național de antichități de la Budapesta, coifurile de fier „mit Plattenüberzug" descoperite la Dunapentele, punîndu-se în discuție toate coifurile de acest tip din Pannonia.

O altă categorie de armament, scuturile, oferă autoarei posibilitatea ca, plecînd de la exemplarele de la Százhalombatta, Dunaföldvar, Hălmeag (jud. Brașov) și altele, să urmărească problema exemplarelor din Ungaria sau România în contextul general al Imperiului. Pe baza analogiilor cu exemplare din Germania sau Anglia sau din afara Imperiului, cu exemplare din Danemarca, pe baza analizei tehnicii de realizare și ornamentare a acestor piese se aduc contribuții inedite.

În sfîrșit, analiza pumnalelor pornește de la pumnalul descoperit în anul 1967 la Dunaföldvar. Studiul tipologic al acestor piese, răspîndirea lor geografică în cadrul Imperiului, ornamentica etc. permit formularea unor concluzii noi, dintre care ipoteza originii iberice ni se pare cea mai atrăgătoare.

Însoțindu-și argumentația cu planșe fotografice de o calitate deosebită, Edith P. Thomas pune în circulația științifică un instrument de lucru folositor specialistului în probleme de istorie militară, dar în același timp oferă o carte utilă oricărui iubitor al antichităților romane în general.

Radu Harhoiu

EDUARD M. NEUFFER, *Der Reihengräberfriedhof von Donzdorf*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtemberg. Band 2, Stuttgart, 1972, 131 p., 16 fig. 85 pl.

Monografia necropolei de la Donzdorf este ultima din lista monografiilor necropolelor alamanice (sec. VI—VII) din Germania de sud.

Investigația arheologică a necropolei începe cu o prezentare generală a ritului funerar. Mormintele sînt de înhumație, 98 umane și 2 de cai. Inventarul este bogat însă nu excesiv. Un loc aparte îl ocupă mormîntul 79 caracterizat printr-un inventar fastuos.

Analiza inventarului funerar este făcută pe categorii specifice: inventarul caracteristic mormintelor de femei (fibule, cercei simpli sau, într-un singur caz, cu coșuleț, ace de păr, mărgele etc.), inventarul caracteristic mormintelor de bărbați (săbii lungi cu două tăișuri — *Spatha*, centuri pentru portul sabiei, săbii cu un tăiș — *Saxe*, vîrfuri de lance, umbouri de scut, garnituri de centură incrustate sau nu cu argint etc.) și, în sfîrșit, inventarul comun atît mormintelor de femei cît și de bărbați (catarame, cuțite, ceramică etc.) (p. 11—54).

În concluziile, care sînt cuprinse într-un scurt cuvînt de închidere (p. 55—56), autorul, pornind de la observațiile asupra mormîntului 79 și a mormintelor cu *Spatha* și făcînd legătura cu rezultatele unor cercetări de suprafață în zonă, expune o serie de interesante considerații de ordin sociologic.

Analiza antropologică împreună cu studiul osteologic al oaselor de cai încheie această valoroasă monografie.

Radu Harhoiu

ROSEMARIE FRANZ, ***Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus.*** **Graz, 1969, 194 p., 609 fig., 20 pl. color.**

Creaţie a mediului cultural de limbă germană (p. 7) soba de teracotă ia naştere, probabil, în Alpi, de unde va cunoaşte în decursul secolelor o răspîndire generală.

Scopul monografiei, pentru că este o monografie a sobei de teracotă, este acela de a lămuri origini, de a sesiza căi de evoluţie, particularităţi zonale, curente artistice. Curente artistice pentru că unele piese ajung să reprezinte adevărate opere de artă. Bogăţia culorilor, fastul ornamental, profilul inedit trezesc uimirea şi admiraţia. Soba de teracotă de la Nürnberg, care are ca ornament o răstignire executată în spirit protestant (datată 1540—1550), soba din palatul de la Poppendorf de lîngă Weiz-Austria (datată în a doua jumătate a seolului al XVI-lea), soba de faianţă, sobă care-şi începe în a doua jumătate a sec. al XVI-lea evoluţia, de la Rosenberg (Elveţia), soba de teracotă cu scene mitologice de la Salzburg (ultimul sfert al secolului al XVI-lea) sau soba de faianţă de la Seidenhof-Zürich sînt numai cîteva piese de excepţională valoare artistică.

Începînd din secolul al XIV-lea şi pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea sobele de teracotă sînt produse ale atelierelor meşteşugăreşti. Odată cu intensificarea procesului de industrializare în secolul al XIX-lea apare producţia cu serie a acestor sobe, care aduce cu sine o dispariţie a ineditului, a unicatului şi care impune o standardizare a cărei urmare firească a fost scăderea valorii artistice.

Se stabilesc centre de producţie sau „dinastii" de meşteşugari, ca de exemplu familia Hafner de la Graz, sînt abordate probleme de istoria artei laice sau religioase, este analizată influenţa marilor curente culturale europene (renaştere, baroc) asupra producţiei acestor sobe, într-un cuvînt probleme complexe şi dificile, dar priceperea şi erudiţia autoarei reuşeşte să ne ofere o imagine limpede şi cuprinzătoare a evoluţiei acestor piese de-a lungul a peste şase secole.

Radu Harhoiu

PRIMUL CONGRES INTERNAȚIONAL DE TRACOLOGIE DE LA SOFIA

Între 5 și 8 iulie 1972 s-au desfășurat în capitala Bulgariei lucrările primului Congres internațional de tracologie. Meritul inițiativei și al excelentei organizări a acestei noi și importante manifestări științifice aparține Comitetului național bulgar de tracologie, condus de acad. Vladimir Georgiev. Congresul s-a înscris între acțiunile de seamă patronate de Asociația internațională de studii sud-est-europene, avînd drept scop adîncirea cunoașterii trecutului popoarelor balcanice și al civilizației lor.

Au participat peste 270 oameni de știință reprezentînd 23 țări, din Europa, Asia și America. Din România a participat o delegație formată din 20 de istorici, arheologi și lingviști, condusă de prof. Dumitru Berciu. În total au fost prezentate aproximativ 130 comunicări, care au prilejuit discuții numeroase și interesante.

În lipsa unor rapoarte generale care să fie discutate în plenul Congresului, comunicările au fost prezentate pe secții, după cum urmează: 1. *arheologie și artă*, 2. *lingvistică*, 3. *istorie și istoria civilizației trace*. Aria tematică a comunicărilor a cuprins probleme privind istoria neamurilor trace, răspîndirea lor, limba, cultura materială și spirituală a tracilor. Au fost puse în discuție legăturile tracilor cu alte popoare sau neamuri (greci, iliri, sciți, perși), insistîndu-se asupra rolului influențelor reciproce în evoluția istorică și culturală. Au fost puse în evidență elemente transmise de traci popoarelor de astăzi din sud-estul Europei.

Participarea românească la acest congres a fost dintre cele mai marcante. În cele 20 de comunicări prezentate au fost abordate probleme de istorie, arheologie și lingvistică, în lumina descoperirilor și cercetărilor din țara noastră. S-a subliniat, în primul rînd, vechimea și importanța studiilor de tracologie în România, evocîndu-se numele unor mari savanți ca B. P. Hasdeu, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan și Ion Andrieșescu, dar punîndu-se accentul pe importantele rezultate obținute în ultimul sfert de veac. Îndoindu-se de posibilitatea ca procesul indoeuropenizării să se fi petrecut încă din neolitic, cercetătorii români au pornit de la epoca bronzului, cînd se poate vorbi cu toată certitudinea de *prototraci*. Au fost aduse contribuții privind perioada de sfîrșit a epocii bronzului și prima epocă a fierului în spațiul carpato-balcanic, insistîndu-se asupra legăturilor dintre nordul și sudul Dunării și asupra raporturilor lumii trace în general cu Asia Mică și regiunea egeică.

Valoroase contribuții românești s-au adus la studiul artei trace, precum și la reliefarea specificului și a rolului important jucat de geto-daci, pe plan cultural și politic, în cadrul lumii trace. Din păcate, printre comunicările susținute de cercetătorii români nu au figurat și unele care să trateze problema romanizării geto-dacilor și a continuității fondului daco-roman pînă la venirea slavilor pe teritoriul României.

SCIV, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 359 – 360

Cercetătorii de la Institutul de arheologie din Bucureşti, participanţi la Congres, au prezentat următoarele comunicări:

D. Berciu: Asupra problemelor artei traco-getice în România.

R. Vulpe: Prioritatea la succesiunea regalităţii a agnaţilor la traci şi daci.

S. Morintz: Probleme privind sfîrşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului în spaţiul carpato-balcanic.

A. D. Alexandrescu: Necropola din bronzul timpuriu de la Zimnicea.
— Aşezarea şi necropola getică de la Zimnicea.

E. Comşa: Cîteva date cu privire la începutul procesului de indoeuropenizare în nord-estul Peninsulei Balcanice.

★

Lucrările Congresului au fost în chip instructiv completate printr-o excursie ştiinţifică pe itinerariul Sofia — Saranţi — Kazanlîk — Stara Zagora — Nova Zagora — Karanovo — Plovdiv — Sofia (9 şi 10 iulie). De asemenea gazdele au organizat numeroase expoziţii arheologice, cuprinzînd un bogat material ordonat după criterii riguros ştiinţifice.

Participanţii au aprobat în chip unanim propunerea delegaţiei române ca următorul Congres de tracologie să se desfăşoare în 1976 la Bucureşti. Această alegere ne onorează, dar, în acelaşi timp, pune în faţa noastră sarcini deosebite, legate atît de organizarea propriu-zisă, cît şi de extinderea şi valorificarea cercetărilor privind istoria şi civilizaţia geto-dacilor, a tracilor în general.

S. Morintz

AL IX-LEA CONGRES INTERNAŢIONAL DE STUDII ASUPRA FRONTIERELOR IMPERIULUI ROMAN, Mamaia, 7—13 septembrie 1972

Desfăşurarea congreselor internaţionale care au avut loc, începînd din 1949 în Anglia (Durham şi Cardiff), Austria (Graz), Elveţia (Basel), Republica Federală Germania (Arnoldsheim), Iugoslavia (Zagreb) şi Israel (Tel Aviv), precum şi a unor conferinţe regionale în Cehoslovacia (Nitra) şi Iugoslavia (Belgrad) a arătat că întîlnirile prezintă un mare interes pentru dezvoltarea şi progresul cercetării în domeniul limes-ului. Acest fapt, ca şi impetuoasa dezvoltare a cercetărilor româneşti de arheologie şi istorie antică în ultimul sfert de veac, a determinat Academia de ştiinţe sociale şi politice să organizeze o asemenea întîlnire în ţara noastră.

Lucrările celui de-al IX-lea Congres pentru studiul frontierelor romane s-au desfăşurat în ambianţa plăcută a staţiunii Mamaia, între 7 şi 13 septembrie 1972. Preşedintele comitetului de organizare a fost prof. D. M. Pippidi, directorul Institutului de arheologie din Bucureşti (instituţie direct răspunzătoare de organizare). La buna desfăşurare a Congresului a dat un sprijin preţios Muzeul de arheologie din Constanţa.

Prezenţa unui mare număr de participanţi (peste 150 din 18 ţări), printre care personalităţi de seamă ale cercetării istoriei militare a imperiului (E. Birley, D. van Berchem, H. von Petrikovits, H. Schönberger), precum şi numărul mare de rapoarte şi comunicări (69) au făcut din Congresul de la Mamaia unul dintre cele mai reuşite congrese de pînă acum. S-a dovedit astfel încă o dată nu numai interesul de care se bucură în lumea ştiinţifică problema limes-ului în general, dar şi interesul pentru rezultatele şcolii româneşti de arheologie.

După deschiderea festivă, onorată prin participarea tov. Vasile Vîlcu, prim-secretar al Comitetului judeţean Dobrogea al P.C.R., preşedinte al Consiliului popular judeţean, Congresul s-a desfăşurat astfel:

I. Şedinţă plenară cuprinzînd rapoarte-sinteze în legătură cu stadiul cercetării pe sectoare bine delimitate ale limes-ului.

II. Şedinţe plenare în legătură cu limes-ul roman în: a) Scythia Minor (Dobrogea) şi b) Dacia.

III. Şedinţe pe secţii: a. Arheologie; b. Istorie.

Numărul mare al comunicărilor ne determină să dăm mai jos o listă a lor, fără a prezenta şi conţinutul lor:

I. Gh. Ştefan — I. Barnea, *Le limes scythique des origines à la fin de l'antiquité*; T. Nagy (Ungaria), *Rapport sur les nouveaux travaux concernant le limes danubien en Hongrie*; V. Kondić, (Iugoslavia), *Rapport sur les nouveaux travaux concernant le limes en Jugoslavie*; T. Ivanov (Bulgaria), *Rapport sur les nouveaux travaux concernant le limes danubien en Bulgarie;*

SCIV, tomul 24, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 361 — 363

O. Toropu, *La frontière nord de la Dacia Ripensis, depuis la retraite aurélienne jusqu'aux invasions des Huns.*

II. a. Em. Condurachi, *La Classis Flavia Moesica*; A. Aricescu, *Auxilia Limitis Scythici*; E. Doruţiu-Boilă, *Troesmis et l'organisation du limes scythique à l'époque du Haut-Empire;* A. Rădulescu, *Ateliers céramiques militaires le long du Bas-Danube;* Al.-S. Ştefan, *Recherches de photo-interprétation archéologique sur le limes de la Scythie Mineure à l'époque du Bas-Empire;* C. Scorpan, *Sacidava. Une nouvelle forteresse romaine sur la carte du limes danubien.*

b. Şt. Ferenczi, *Die Nordstrecke des dakischen Limes von den Crişul Repede bis zu Karpaten;* N. Gostar, *Le limes nord du Bas-Danube*; K. Horedt, *Zur Frage der großen Erdwälle an der mittleren und unteren Donau;* D. Tudor, *Travaux récents sur les deux lignes de défense de la Dacie Inférieure: le limes Alutanus et le limes Transalutanus;* R. Vulpe, *Les vallums de la Valachie et du Sud de la Moldavie*; D. Protase, *Exercitus Daciae Porolissensis et la défense des frontières septentrionales de la Dacie*; N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donau-Limes aus der Zeit der Tetrarchie*; C. Vlădescu şi Gh. Poenaru-Bordea, *Les fortifications du Limes Alutanus dans la zone du massif Cozia;* Ioana Cătăniciu, *Nouvelles données sur le Limes Transalutanus;* R. Florescu, *L'architecture militaire en Dacie et en Scythie Mineure.*

III. a. D. J. Breeze (Anglia), *The Development of the Hadrian's Wall and the Antonine Wall from Hadrian to Caracalla;* G. S. Maxwell (Anglia), *The Building of the Antonine Wall*; H. von Petrikovits (R.F.G.), *Militärische Fabricae;* S. Frere (Anglia), *A Claudian-Neronian Fortress at Longthorpe;* D. Baatz (R.F.G.), *Ausgrabung im Kastell Munningen (Raetien)*; M. Gichon (Israel), *Towers on the Limes Palestinae;* J. Fitz (Ungaria), *Die Römerlager in Gorsium;* H. Eiden (R.F.G.), *Das Militärbad im spätrömischen Kastell Boppard (Mittelrhein)*; B. Hobley (Anglia), *Excavations at 'The Lunt' Roman Fort (1967—1972);* H. U. Nuber (R.F.G.), *Ausgrabungen im römischen Steinkastell Hofheim*; D. R. Wilson (Anglia), *Roman Camps in Britain;* H. Schönberger (R.F.G.), *Neue Grabungen im Kastell Oberstimm an der oberen Donau;* H. Stiglitz (Austria), *Forschungen am österreichischen Limes;* S. Soproni (Ungaria), *Die spätrömische Festung von Iovia;* F. H. Thompson (Anglia), *The Amphitheatre of the Legionary Fortress of Deva (Chester);* W. Jorns (R.F.G.), *Der spätrömische Burgus Zullestein, nordöstlich von Worms;* H. Schoppa (R.F.G.), *Ein neuer Gladius vom Typus Pompeji und seine Beziehungen zu Judenkriege Vespasians;* T. Tomaschević (Elveţia), *Castrum Rauracense. Ausgrabungen an der Dorfstraße 74/75 in Kaiseraugst;* J. P. Gillam (Anglia), *Six succesive Roman Forts at Corbridge;* M. Cicikova (Bulgaria), *Les lampes du camp romain Iatrus*; B. Böttger (R.D.G.), *Die Importkeramik aus dem spätantiken Kastell Iatrus*; H. Ubl (Austria), *Gräberfeld und Siedlung vom Mannersdorf am Leithagebirge (Territorium von Carnuntum).*

III. b. S. L. Dyson (S.U.A.), *The role of Comparative Frontier Studies in Understanding the Roman Frontier;* G. Forni (Italia), *Denominazioni proprie e improprie dei limites delle provincie;* D. van Berchem (Elveţia), *Les itinéraires de Caracalla et l'Itinéraire d'Antonin*; B. Warmington (Anglia), *Frontier Studies and the History of the Roman Empire; some Desiderata*; A. R. Birley (Anglia), *Septimius Severus, propagator imperii;* J. F. Gilliam (S.U.A.), *Turmasgade;* J. Eames (Anglia), *The Comes Litoris Saxonici and the Germans in Britain*; J. Le Gall (Franţa), *Les camps de César autour d'Alésia;* A. Rádnoti (R.F.G.), *Die römische Grenze im Banat*; D. Hoffmann (R.F.G.), *Der Oberbefehl des spätrömischen Heeres im 4. Jh.n. Chr.;* I. Roll (Israel), *Routes romaines en Israel;* C. M. Daniels (Anglia), *The Flavian Frontier in Scotland*; J. M. Blazquez-Martinez (Spania), *Der römische Limes in Hispania in der Spätantike*; J. E. Bogaers (Olanda), *Thrakische Hilfstruppen im niederländischen Teil der Germania Inferior;* J. Šašel (Iugoslavia), *Die Limes-Entwicklung in Illyricum*; W. Glasbergen (Olanda), *Les garnisons des castella* 1, 1a, 2—3 *et 4—6 de Valkenburg, près de Leyde;*

A. Negev (Israel), *The Negev and the Sinai in the Roman Period*; R. G. Livens (Anglia), *„Litus Hibernicum". La frontière maritime de l'ouest de Grande Bretagne*; R. Rosenthal (Israel), *The via Traiana Nova and its relations to the Nabathean Frontier Fortifications*; S. Gočeva (Bulgaria), *Le culte d'Apollon sur les frontières romaines du territoire de la Bulgarie*; A. Malissard (Franţa), *Pour une étude filmique des sculptures de la Colonne Trajane.*

Comunicările prezentate au prilejuit discuţii rodnice, de o înaltă ţinută ştiinţifică.

Desigur, este greu de făcut o apreciere a rezultatelor Congresului la puţin timp după încheierea lui şi fără a putea consulta volumul de comunicări ce urmează să apară. Găsim însă necesar să facem cîteva observaţii mai importante în legătură cu desfăşurarea sa. Se remarcă numărul mare de comunicări referitoare la limes-ul din Anglia şi Germania. Şcoala germană de arheologie, dealtfel, a adus contribuţii importante la metodologia cercetării şi la cea a interpretării rezultatelor arheologice. Un loc important l-au ocupat comunicările referitoare la limes-ul de pe teritoriul patriei noastre (aproape o treime din numărul comunicărilor). Comunicări detaliate au fost prezentate în legătură cu limes-ul de pe teritoriul Ungariei şi al Israelului. De mai puţină atenţie s-au bucurat porţiunile de limes de pe teritoriul Austriei, Cehoslovaciei, Iugoslaviei şi Bulgariei. Au lipsit cu totul rapoarte în legătură cu limes-ul din Africa de Nord şi din Orientul imperiului.

Nu mai puţin interesante au fost lucrările de la secţia de istorie, unde fie că s-au teoretizat rezultatele cercetărilor arheologice, fie că s-a pus în discuţie problema trupelor de pe limes. Foarte importante sînt concluziile în legătură cu definirea şi completarea noţiunii de „limes", în legătură cu evoluţia limes-ului şi cu însemnătatea studierii lui pentru istoria antică.

Şcoala românească de arheologie s-a evidenţiat la acest congres, dobîndind un succes nu numai prin reuşita organizatorică, dar şi, mai ales, prin contribuţia ştiinţifică în sine. O privire critică, retrospectivă, asupra lucrărilor cercetătorilor români poate fi totuşi de folos pentru viitor. Ceea ce ar trebui subliniat în primul rînd este lipsa unui raport general privind stadiul actual al cercetărilor pe limes-ul Daciei romane. Lucrările cercetătorilor români au fost în general sinteze; au lipsit comunicările de amănunt, de metodologie a cercetării. A lipsit mai ales argumentul arheologic, tocmai aici unde el putea şi trebuia să joace rolul principal. Desigur, datorită numărului mare al comunicărilor, faptul nu s-a resimţit la Mamaia. O atenţie mai mare trebuie acordată însă viitoarelor întîlniri, unde numărul comunicărilor româneşti, în chip normal, nu va putea fi atît de mare. De asemenea se impune concluzia că stricta specializare pe care o dovedesc cercetătorii străini poate şi trebuie să fie un bun exemplu pentru noi.

Lucrările Congresului au fost completate în chip util printr-o serie de excursii în Dobrogea (Mangalia, Adamclisi, Capidava, Hîrşova, Tulcea, Garvăn-Dinogetia, Histria). Cu ocazia excursiei făcute în Transilvania de un grup de participanţi la Congres, s-a organizat o întîlnire cu acad. prof. C. Daicoviciu, s-a vizitat Muzeul de istorie a Transilvaniei şi zona limes-ului de nord-vest al Daciei, cuprinzînd castrele Bologa, Buciumi, Românaşi, precum şi Muzeul din Zalău.

La încheierea lucrărilor Congresului s-a adoptat în mod unanim propunerea ca următoarele congrese să aibă loc în 1974 în R.F. Germania şi în 1976 în Ungaria.

La reuşita Congresului a contribuit în prima linie Comitetul de organizare condus de prof. D. M. Pippidi (secretari: P. Diaconu şi Adrian Rădulescu, ajutaţi de C. Calomiris, G. Blăgoi şi R. Harhoiu). Congresul reprezintă un succes al cercetării româneşti, care se cere valorificat şi dus mai departe.

N. Gudea

SIMPOZIONUL NEOLITIC

În zilele de 30 noiembrie, 1 și 2 decembrie 1972 la București s-au desfășurat lucrările Simpozionului neolitic organizat de Institutul de arheologie al Academiei de științe sociale și politice.

La lucrări au participat ca invitați specialiști de la București, Cluj, Iași, Sibiu, Brăila, Craiova, Suceava, Bîrlad, Oradea, Bacău, Piatra Neamț și Alba Iulia.

Simpozionul a început în ziua de 30 noiembrie, în sala de ședințe a Institutului de arheologie, prin cuvîntul de deschidere rostit de prof. D. M. Pippidi, directorul Institutului.

În continuare, prof. Ion Nestor a prezentat raportul *Problema începutului neoliticului pe teritoriul R. S. România.* Pornind de la unele păreri formulate de specialiști români și străini cu privire la această problemă, autorul a prezentat stadiul cercetărilor și a expus părerile personale.

A urmat V. Boroneanț, cu raportul: *Cultura Schela Cladovei.* A fost expusă sintetic problematica legată de complexele din acest grup și tipologia uneltelor de corn descoperite în mai multe așezări, încercîndu-se și o clasificare a lor din punct de vedere funcțional.

La 1 decembrie primul a luat cuvîntul Corneliu N. Mateescu prezentînd raportul: *Agricultura în neolitic la Vădastra și în regiune.* Au fost prezentate date importante privind folosirea bovinelor la tracțiune, precum și documentarea de la Vădastra despre cultivarea plantelor.

N. Vlassa a prezentat raportul: *Cea mai veche ceramică pictată neolitică din nord-vestul Transilvaniei.* Au fost descrise și interpretate materiale neolitice importante dovedind existența în regiunile noastre a unui aspect cultural strîns legat de cultura Protosesklo. De asemenea, au fost prezentate unele materiale care dovedesc existența unei noi culturi neolitice, cu areal bine definit, cultura Lumea Nouă.

Iuliu Paul a expus raportul: *Ceramica pictată de la începutul culturii Petrești.* Autorul a prezentat stadiul cercetărilor privind periodizarea și caracteristicile fazelor culturii Petrești, precizînd și raporturile cu alte culturi vecine.

În ziua de 2 decembrie au fost supuse discuției alte două rapoarte. Eugen Comșa a prezentat raportul: *Cronologia relativă și absolută a eneoliticului din România.* Pornindu-se de la periodizările diferitelor culturi, s-au discutat raporturile cu alte culturi vecine. S-a arătat că este de dorit ca periodizările să se facă ținîndu-se seama de ansamblul așezărilor unei culturi și nu în funcție de stratigrafia unei singure stațiuni (ca în cazul culturii Gumelnița). S-a arătat, de asemenea, că actuala periodizare a culturii Cucuteni nu ține seama de variantele regionale ale culturii.

Seria rapoartelor a fost încheiată de A. Vulpe, cu raportul: *Începuturile metalurgiei aramei în România,* în care au fost analizate pe scurt începuturile metalurgiei și s-a pus

S C I V, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 364—365

accentul pe uneltele de aramă (cum sînt: topoarele pană, topoarele de tip Vidra şi cele cu braţele în cruce) specifice culturilor de la sfîrşitul neoliticului.

La sfîrşitul fiecărei zile de lucru au avut loc discuţii pe marginea rapoartelor prezentate. Au luat cuvîntul numeroşi cercetători din diferite centre de activitate arheologică, pentru a analiza diverse aspecte ale problemelor tratate în rapoarte, pentru a aduce completări sau pentru a face cunoscute unele descoperiri neolitice recente.

Această manifestare ştiinţifică, prin bogăţia de idei prezentate în rapoarte şi prin completările referitoare la descoperiri deosebit de importante, şi-a atins pe deplin scopul propus.

Simpozionul neolitic constituie doar începutul unei serii de manifestări ştiinţifice organizate de Institutul de arheologie în colaborare cu specialiştii din întreaga ţară. În anii viitori se vor organiza simpozioane pentru dezbaterea problemelor mai importante din celelalte epoci ale orînduirii comunei primitive.

Eugen Comşa

COMUNICĂRILE INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE ÎN ANUL 1972

ÎN ŞEDINŢELE SECTORULUI PALEOLITIC

27 ianuarie MARIA BITIRI, *Date preliminare asupra gravetianului de la Bicaz.*
29 martie MIHALACHE BRUDIU, *Gravetianul final din podişul Moldovei.*
27 aprilie FLOREA MOGOŞANU, *Aurignacianul din Banat în contextul aurignacianului din centrul şi sud-estul Europei.*
6 decembrie MARIN CÎRCIUMARU, *Consideraţii asupra analizelor de sporopolen din sud-estul Transilvaniei.*
19 decembrie ALEXANDRU PĂUNESCU, *Musterianul din Dobrogea.*

ÎN ŞEDINŢELE SECŢIEI ORÎNDUIREA COMUNEI PRIMITIVE

18 martie EUGEN COMŞA, *Unele probleme ale neoliticului din Banat.*
23 decembrie EUGEN COMŞA, *Unele probleme ale complexului de aşezări neolitice de la Cernica.*

ÎN ŞEDINŢELE SECŢIEI ORÎNDUIREA SCLAVAGISTĂ

31 martie MARIA COJA, *Urme de locuire din epoca romană pe platoul vestic de la Histria.*
26 aprilie NUBAR HAMPARŢUMIAN, *Cultul cavalerului trac în Dobrogea.*
1 iunie IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, *Note privind limes-ul transalutan.*
15 decembrie ION BARNEA, *Martyrion-ul de la Niculiţel.*

ÎN ŞEDINŢELE SECTORULUI DE EPIGRAFIE ŞI NUMISMATICĂ

26 ianuarie CONSTANTIN PREDA, *Despre monedele de tip „Koson".*
12 februarie EMILIA DORUŢIU-BOILĂ, *Despre invazia carpilor din anul 214 e.n.*
MARIA CHIŢESCU, *O monedă a oraşului Alopeconnesos descoperită la Zimnicea.*

ÎN ŞEDINŢELE SECŢIEI ORÎNDUIREA FEUDALĂ

28 ianuarie MARIA COMŞA, *Un atelier de olărie din secolul al X-lea de la Radovanu.*
25 februarie ELENA BUSUIOC, *Ceramica medievală de la Rotopăneşti (secolul al XIV-lea).*
3 aprilie MIRCEA D. MATEI, *O nouă stemă cu inscripţie descoperită la Cetatea de scaun a Sucevei.*
28 decembrie PETRE DIACONU, *Invazia cumanilor din 1092.*

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ACMIT — Anuarul Comisiunii monumentelor istorice pentru Transilvania, Cluj.
ActaAnt — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaMN — Acta Musei Napocensis, Cluj.
AEM — Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
AIIN — Analele Institutului de istorie naţională, Cluj.
AISC — Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnatSdut — Anatolian Studies.
AO — Arhivele Olteniei, Craiova.
Apulum — Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchErt — Archaeologiai Értesitö, Budapesta, Akadémiai Kiadó.
ArchGeographica — Archaeologia Geographica, Hamburg.
ArchRozhledy — Archeologicke Rozhledy, Praga.
ArhMold — Arheologia Moldovei, Iaşi.
ArhVestnik — Arheološki Vestnik, Ljubljana.
ARMSI — Academia Română. Memoriile secţiunii istorice.
BayerVorgeschichtsbl — Bayerische Vorgeschichtsblätter, München.
BCMI — Buletinul Comisiunii monumentelor istorice.
BerRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt/Main.
BMI — Buletinul monumentelor istorice.
BonnerJahrb — Bonner Jahrbücher, Bonn.
BudRég — Budapesti Régiségei, Budapesta.
ByzZ — Byzantinische Zeitschrift, München.
Dacia — Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S.: I, 1957...
DIR — Documente privind istoria României.
DissPann — Dissertationae Pannonicae.
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
FoliaArch — Folia Archaeologica, Budapesta.
Germania — Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
GodišnikSofia — Godišnik na Narodnija Arheologičeski Muzej, Sofia.
Izvestija-Institut — Izvestiia na Archeologičeskija Institut, Sofia.
JÖAI — Jahrshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena.
KölnerJahrb — Kölner Jahrbuch für Vor- und Frügeschichte, Köln.
MAGW — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, vol. I (1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956)...
MemAntiq — Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamţ.

MIA — Materialî i Issledovanija po Arheologii SSSR.
NEH — Nouvelles Études d'Historie, I—III, Bucureşti, 1955—1965.
ÖJahresh — Österreichische Jahreshefte.
PamArch — Památky Archeologické, Praga.
PBF — Prähistorische Bronzefunde.
PMMB — Publicaţiile muzeului municipiului Bucureşti, I—II, 1934—1936.
Pontica — Pontica, Muzeul de arheologie, Constanţa.
PPS — Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
RACentre — Revue Archéologique du Centre de la France, Vichy.
RESEE — Revue des Études Sud-Est Européennes.
RevMuz — Revista muzeelor, Bucureşti.
RHSEE — Revue Historique du Sud-Est Européen.
RPAN — Revista de preistorie şi de antichităţi naţionale, Bucureşti.
SA — Sovetskaja Archeologija. Moscova şi Leningrad.
Sargeţia — Sargeţia. Buletinul Muzeului judeţean Hunedoara, Deva.
SCIV — Studii şi cercetări de istorie veche, Bucureşti.
SCN — Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
SCŞIaşi — Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SRIR — Studii şi referate privind istoria României.
StComSibiu — Studii şi comunicări, Sibiu.
StComPiteşti — Studii şi comunicări, Piteşti.
StMatTîrguMureş — Studii şi materiale, Muzeul judeţean Tîrgu Mureş.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

* * * **Istoria României**, vol. I, 1960, 891 p., 45 lei; vol. II, 1962, 1 150 p., 15 lei; vol. III, 1964, 1 259 p., 45 lei; vol. IV, 1964, 864 p., 45 lei.
* * * **Din istoria Transilvaniei**, vol. I, ed. a 3-a, 1963, 336 p., vol. II, ed. a 2-a, 552 p.,; vol. I și II, 65,60 lei.
* * * **Corpus Vasorum Antiquorum, I**, îngrijit de Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu cu colaborarea lui Vladimir Dumitrescu, 1965, 56 p., 43 pl., 44 lei; 2, 1968, 41 p., 43 pl., 57 lei.
* * * **Inventaria Archaeologica**, fasc. 1, 1966, 5,47 lei; fasc. 2, 1966, 4 lei, fasc. 3, 1967, 4 lei; fasc. 4, 1967, 5,25 lei; fasc. 5, 1968, 6 lei; fasc. 6, 1971, 4,25 lei; fasc. 7, 1971, 4,25 lei.
* * * **Fontes Historiae daco-romane** (a. 300-a. 1000), II, 1970, 43 lei.
* * * **Histria**, vol. II, sub îngrijirea acad. Em. Condurachi, 1966, 541 p., 58 lei.
* * * **Dinogetia**, vol. I, 1967, 409 p., 46 lei.
* * * **Arheologia Moldovei**, vol. VI, 1969, 342 p., 36 lei; vol. VII, 1972, 404 p., 43 lei.
* * * **Materiale și cercetări arheologice**, vol. IX, 1970, 535 p., 82 lei.
* * * **Studii și cercetări de numismatică**, vol. V, 1971, 483 p., 39 lei.
* * * **Historica**, vol. I, 1970, 199 p., 11 lei; vol. II, 1971, 323 p., 16,50 lei.

D. M. PIPPIDI și D. BERCIU, **Din istoria Dobrogei**, vol. I „Bibliotheca Historica Romaniae", II, 1965, 344 p., 28 lei.

RADU VULPE și ION BARNEA, **Din istoria Dobrogei**, vol. II „Bibliotheca Historica Romaniae", IV, 1968, 591 p., 42 lei.

I. BARNEA și ȘT. ȘTEFĂNESCU, **Din istoria Dobrogei**, vol. III, „Bibliotheca Historica Romaniae", IX, 1971, 441 p., 37 lei.

D. TUDOR, **Tabula Imperii Romani, Drobeta-Romula-Sucidava**, 1965, 25 p., 2,50 lei.

* * * **Tabula Imperii Romani. Romula-Durostorum-Tomis**, 1969, 80 p., 5,50 lei.

GH. DIACONU, **Tîrgșor, Necropola din secolele III–IV e.n.**, 1965, 332 p., 40 lei.

D. BERCIU, **Cultura Hamangia. Noi contribuții**, I, 1966, 323 p., 23,50 lei.

BUCUR MITREA, CONSTANTIN PREDA, **Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia**, 1966, 403 p., 40 lei.

ALEXANDRU VULPE, **Necropola hallstattiană de la Ferigile**, 1967, 208 p., 27 lei.

I. I. RUSSU, **Ilirii. Istoria – Limba și onomastica – romanizarea**, 1969, 302 p., 21,50 lei.

D. BERCIU, **Arta traco-getică**, 1969, 234 p., 31 lei.

AL. PĂUNESCU, **Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României**, 1970, 359 p., 27 lei.

RADU POPA, **Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea**, 1970, 304, p., 21,50 lei.

CONSTANTIN PORFIROGENETUL, **Carte de învățătură pentru fiul său Romanós**, traducere de Vasile Grecu, 1971, 122 p., 6,50 lei.

D. PROTASE, **Riturile funerare la daci și daco-romani**, 1971, 221 p., 21 lei.

P. DIACONU, D. VÂLCEANU, **Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină**, vol. I, 1972, 279 p., 31 lei.

N. CONSTANTINESCU, **Coconi. Un sat din Cîmpia Dunării în epoca lui Mircea cel Bătrîn**, 1972, 311 p., 32 lei.

S C I V, tomul 24, nr. 2, București, 1973, p. 177–368

48 828

I. P. Informația c. 2748

Lei 25. —